

NBP JOURNAL OF CRIMINALISTICS AND LAW

NBP ŽURNAL ZA KRIMINALISTIKU I PRAVO

UDC 343.98

ISSN 0354-8872

ACADEMY OF CRIMINALISTIC AND POLICE STUDIES, BELGRADE THE REPUBLIC OF SERBIA
KRIMINALISTIČKO-POLICIJSKA AKADEMIJA, BEOGRAD REPUBLIKA SRBIJA

NBP

JOURNAL OF CRIMINALISTICS AND LAW

ŽURNAL ZA KRIMINALISTIKU I PRAVO

KRIMINALISTIČKO-POLICIJSKA AKADEMIJA
Beograd, 2012

PUBLISHER

Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 196 Cara Dušana Street (Zemun)

EDITORSHIP

Professor Dragoljub KAVRAN, PhD, Faculty of Law, Belgrade, President
kavran@sbb.rs, +381 11 324-1501

Professor Claus ROXIN, PhD, Faculty of Law, Munchen
mail@claus-roxin.de, +49(89)2180-2736

Professor Gorazd MEŠKO, PhD, Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor
gorazd.mesko@fvv.uni-mb.si, 00386 13008300

Professor Dušan POPOV, PhD, Polytechnic University, Temisoara
dusan-popov@yahoo.com, 61/3-883-1756

Professor Dejan ILIĆ, PhD, ARRI AG, Munich
dilic@arri.de, +49 (0)89 38091456

Professor Miodrag KULIĆ, PhD, J.W.Geothe-Universitat, Frankfurt
kulic@tp.uni-frankfurt.de, +49-69-798-22570

Professor Željko NIKAČ, PhD, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade
zeljko.nikac@kpa.edu.rs, +381 11 3107958

Professor Đorđe ĐORDEVIĆ, PhD, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade
djordje.djordjevic@kpa.edu.rs, +381 64 8924 220

Professor Radovan RADOVANOVIĆ, PhD, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade
radovan.radojanovic@kpa.edu.rs, +381 64 8922 660

Professor Slobodan JOVIĆIĆ, PhD, Faculty of Electrical Engineering, Belgrade
jovicic@etf.rs, +381 11 322-9212

Professor Srđan MILAŠINOVIĆ, PhD, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade
srdjan.milasinovic@kpa.edu.rs, +381 64 8924 216

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief

Professor Goran B. MILOŠEVIĆ, PhD,
Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

Crime-investigation and Forensics Editor

Professor Ljiljana MAŠKOVIĆ, PhD,
Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

Police and Security Editor

Professor Đorđe ĐORDEVIĆ, PhD,
Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

ENGLISH LANGUAGE EDITOR AND PROOF-READER

Dragoslava MIĆOVIĆ

SERBIAN LANGUAGE EDITOR AND PROOF-READER

Jasmina MILETIĆ

PRINTED BY

JP SLUŽBENI GLASNIK
Beograd

IMPRESSION

300 copies

PDF VERSION OF THE JOURNAL

www.kpa.edu.rs

Published three times a year

TABLE OF CONTENTS

Original Scientific Papers

ECONOMIC-SOCIAL DIMENSION OF HUMAN SECURITY DOCTRINE UNDER THE CONDITIONS OF GLOBAL FINANCIAL AND ECONOMIC CRISIS Dragana Gnijatović	1
PLANNING AS A PART OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT ACTIVITIES Živko Kulić, Goran Milošević	11
BETWEEN QUALITATIVE AND QUANITATIVE METHODOLOGY: GROUNDED THEORY Srđan Milašinović, Želimir Kešetović	29
MISCONDUCT IN OFFICE Dragana Kolarić	39

Review Papers

CLASSIFICATIONS OF RAPE RELEVANT FOR CRIMINALISTICS Darko Marinković	53
AKTUELNA SITUACIJA I BUDUĆE PERSPEKTIVE PRIVATNE BEZBEDNOSTI U REPUBLICI MAKEDONIJI Zlate Dimovski, Ice Iljevski, Kire Babanoski	73
PROBLEMS IN APPLICATION OF REGULATIONS AIMED AT FIGHT AGAINST SPORTS HOOLIGANISM Dejan Šuput	87
DETECTIVE BUSINESS IN SERBIA TOWARDS A NEW LEGAL SOLUTIONS Ivan Joksić	105
FINANCIAL INSTITUTIONS AND TERRORISM FINANCING THROUGH MONEY LAUNDERING Kosta Sandić	117
VIOLENCE AS A CRIMINOLOGICAL PHENOMENON Danijela Spasić, Ivana Radovanović	137
MICROECONOMIC AND MACROECONOMIC EFFECTS OF LEGALIZATION OF ILLEGALLY ACQUIRED INCOME Dragan M. Cvetković	151
MODELING THE DIRECTION OF THE SPREAD OF FOREST FIRE TO PREDICTION Stanimir Živanović	163

IZDAVAČ

Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd, Cara Dušana, 196 (Zemun)

UREĐIVAČKI ODBOR

Prof. dr Dragoljub KAVRAN, Pravni fakultet, Beograd, predsednik
kavran@sbb.rs, +381 11 324-1501

Prof. dr Klaus ROKSIN, Pravni fakultet, Minhen,
mail@claus-roxin.de, +49(89)2180-2736

Prof. dr Gorazd MEŠKO, Fakultet za varnostne vede, Univerzitet u Mariboru
gorazd.mesko@fvv.uni-mb.si, 00386 13008300

Prof. dr Dušan POPOV, Politehnički fakultet, Temišvar
dusan-popov@yahoo.com, 61/3-883-1756
Prof. dr Dejan ILIĆ, ARRI AG, Minhen
dilic@arri.de, +49 (0)89 38091456

Prof. dr Miodrag KULIĆ, J.W.Geothe-Universitat, Frankfurt
kulic@tp.uni-frankfurt.de, +49-69-798-22570

Prof. dr Željko NIKAČ, Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd
zeljko.nikac@kpa.edu.rs +381 11 3107958

Prof. dr Đorđe ĐORĐEVIĆ, Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd
djordje.djordjevic@kpa.edu.rs, +381 64 8924 220

Prof. dr Radovan RADOVANOVIĆ, Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd
radovan.radovanovic@kpa.edu.rs, +381 11 64 8922 660

Prof. dr Slobodan JOVIČIĆ, Elektrotehnički fakultet, Beograd
jovicic@etf.rs, +381 11 322-9212

Prof. dr Srđan MILAŠINOVIĆ, Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd
srdjan.milasinovic@kpa.edu.rs, +381 64 8924 216

IZDAVAČKI SAVET

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Goran B. MILOŠEVIĆ

Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd

Urednik kriminalističko-forenzičke oblasti

Prof. dr Ljiljana MAŠKOVIĆ

Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd

Urednik policijsko-bezbednosne oblasti

Prof. dr Đorđe ĐORĐEVIĆ

Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd

LEKTOR I KOREKTOR ZA ENGLESKI JEZIK

Dragoslava MIĆOVIĆ

LEKTOR I KOREKTOR ZA SRPSKI JEZIK

Jasmina MILETIĆ

Štampa

JP SLUŽBENI GLASNIK

Beograd

TIRAŽ

300 primeraka

PDF VERZIJA ČASOPISA

www.kpa.edu.rs

Izlazi tri puta godišnje

SADRŽAJ

Originalni naučni radovi

EKONOMSKO-SOCIJALNA DIMENZIJA DOKTRINE HUMANE BEZBEDNOSTI U USLOVIMA GLOBALNE FINANSIJSKE I EKONOMSKE KRIZE	
Dragana Gnjatović	1
PLANIRANJE KAO DEO AKTIVNOSTI U OBLASTI UPRAVLJANJA LJUDSKIM RESURSIMA	
Živko Kulić, Goran Milošević	11
IZMEĐU KVALITATIVNE I KVANTITATIVNE METODOLOGIJE: UTEMELJENA TEORIJA	
Srđan Milašinović, Želimir Kešetović	29
KRIVIČNO DELO ZLOUPOTREBE SLUŽBENOG POLOŽAJA	
Dragana Kolarić	39
Pregledni radovi	
KRIMINALISTIČKI RELEVANTNE KLASIFIKACIJE SILOVANJA	
Darko Marinković	53
ACTUAL SITUATION AND FUTURE PERSPECTIVES OF THE PRIVATE SECURITY IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA	
Zlate Dimovski, Ice Ilijevski, Kire Babanoski	73
PROBLEMI U PRIMENI PROPISA NAMENJENIH BORBI PROTIV NASILJA I NEDOLIČNOG PONAŠANJA NA SPORTSKIM PRIREDBAMA	
Dejan Šuput	87
DETEKTIJSKA DELATNOST U SRBIJI U SUSRET NOVIM ZAKONSKIM REŠENJIMA	
Ivan Joksić	105
FINANSIJSKE INSTITUCIJE I FINANSIRANJE TERORIZMA PUTEM PRANJA NOVCA	
Kosta Sandić	117
NASILJE KAO KRIMINOLOŠKI FENOMEN (TEORIJSKI OKVIR)	
Danijela Spasić, Ivana Radovanović	137
MIKROEKONOMSKI I MAKROEKONOMSKI EFEKTI LEGALIZACIJE NEZAKONITO STEČENOG PRIHODA	
Dragan M. Cvetković	151
MODELOVANJE PRAVCA ŠIRENJA ŠUMSKOG POŽARA U CILJU PREDIKCIJE	
Stanimir Živanović	163

EKONOMSKO-SOCIJALNA DIMENZIJA DOKTRINE HUMANE BEZBEDNOSTI U USLOVIMA GLOBALNE FINANSIJSKE I EKONOMSKE KRIZE¹

Dragana Gnjatović*

Fakultet za hotelijerstvo i turizam, Univerzitet u Kragujevcu

Sažetak: U radu se analizira evolucija ekonomsko-socijalne dimenzije doktrine humane bezbednosti, do koje je došlo pod pritiskom globalne finansijske i ekonomске krize 2008–2012. godine. Porast nezaposlenosti u razmerama koje se mogu uporediti samo sa onim iz vremena velike svetske ekonomске krize 1929–1933, kao i stvaranje klase prekarijata – obespravljenih radnika koji zaposlenje nalaze na divljem tržištu rada, dva su fenomena koji govore o dubini i kompleksnosti svetskog ekonomskog krznog poremećaja. Stavovi o tim fenomenima ekonomski najuticajnijih zemalja sveta, okupljenih u Grupi 20, sučeljeni su sa stavovima vodećih neokejnsijanskih ekonomista.

Ključne reči: ekonomска bezbednost, kriza, nezaposlenost, ekomska nesigurnost, prekariat.

1. Makroekonomski teorijski temelji doktrine humane bezbednosti

Iako to nikada nisu artikulisali kao jasan stav, tvorci doktrine humane bezbednosti zasnovali su njenu ekonomsko-socijalnu dimenziju na kejsijanskoj teoriji funkcionalnih finansija. Sama činjenica da je doktrina humane bezbednosti dobila pravo građanstva na inicijativu švedske vlade, čije su javne politike tradicionalno utemeljene na paradigmi pune zaposlenosti radne snage i redistributivnom konceptu države, dovoljno govori o filozofiji koja stoji iza te doktrine. Naime, godine 1991, švedska vlada je objavila *Izveštaj o zajedničkoj odgovornosti 1990-ih*, u izdanju Stokholmske inicijative o globalnoj bezbednosti i upravljanju, u kojem su bile apostrofirane globalne pretnje po bezbednost ljudi koje se nisu odnosile samo na vojni i politički rivalitet među

¹ Rad je deo istraživanja na projektu Ministarstva prosvete i nauke Srbije: Unapređenje javnih politika u Srbiji u funkciji poboljšanja socijalne sigurnosti građana i održivog privrednog rasta, br. 47004.

* E-mail: dragana_gnjatovic@yahoo.com

državama.² Kao nove globalne pretnje tada su bili navedeni neuspesi razvojnih politika, ekološke degradacije, eksplozija stanovništva, ekstremno siromaštvo i opasnosti po zdravlje svetske populacije. U tom izveštaju, akcenat je bio stavljena na pojedinca i njegovo građansko pravo na socijalnu sigurnost i materijalnu egzistenciju. U tom smislu, vlasti svih država bile su pozvane da štite pre svega život, bezbednost i opstanak svakog svog građanina, a ne teritorije i granice. Prevedeno na rečnik kejnsianizma, ekonomsko-socijalna dimenzija humane bezbednosti je već tada bila shvaćena, u najširem smislu reči, kao koncepcija pune zaposlenosti, odnosno kao sloboda, svakog ko je sposoban i voljan da radi, od straha od nemaštine i nezaposlenosti. A kada je, 1994. godine, Mahbub Ul Hak (Mahbub Ul Haq), konsultant Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), ranije ministar finansijski Pakistana, identifikovao ekonomsku zaostalost i nejednaku raspodelu dohotka kao ključne globalne pretnje za bezbednost kako pojedinaca tako i društava, bili su, implicitno, postavljeni kejnsijanski makroekonomski temelji doktrini humane bezbednosti.³ Iste godine, ideje Mahbub Ul Haka poslužile su kao osnova za konačno, sveobuhvatno definisanje koncepta humane bezbednosti u okviru *Izveštaja o humanom razvoju UNDP-a*.⁴

U vreme ekonomske depresije, koja je u drugoj polovini tridesetih godina prošlog veka potresala kapitalistički svet, istomišljenici Dž. M. Kejnsa, švedski ekonomisti Gunnar Mirdal (Gunnar Myrdal) i Bertl Olin (Bertil Ohlin), razvili su teoriju funkcionalnih finansija. Ta teorija će posle Drugog svetskog rata poslužiti skandinavskim zemljama (Švedskoj, Norveškoj, Danskoj i Finskoj), zemljama Beneleuksa (Belgiji, Holandiji i Luksemburgu), a delimično i Austriji i (tada Zapadnoj) Nemačkoj kao osnova za vođenje proaktivne i kontra-ciklične ekonomsko-socijalne politike i ostići do danas u primeni. Prema teoriji funkcionalnih finansija, država treba da bude kontinuirano prisutna u privredi zemlje tako što će deficitno finansirati budžetske rashode namenjene produktivnim investicijama, odnosno otvaranju novih radnih mesta, uvek kada postoji nedovoljna zaposlenost. Posmatranjem budžetskog deficit-a kao instrumenta postizanja cilja pune zaposlenosti Mirdal i Olin su jasno naglasili da državne finansije treba uvek da budu u funkciji privrednog razvoja. Dakle, ne postavlja se pitanje da li država treba da zagazi u budžetski deficit, već kako da njime upravlja u funkciji pune zaposlenosti. Ravnotežu državnog budžeta treba žrtvovati uvek kada je to u interesu prevazilaženja opšte privredne neravnoteže.⁵

Mirdal i Olin su smatrali da budžetski deficit mora da bude u tesnoj vezi sa fazom privrednog ciklusa u kojem se nalazi konkretna privreda, pa je zbog toga njihova teorija funkcionalnih finansija odnosno upravljanja budžetskim deficitom poznata kao teorija cikličnih budžeta. Prema toj teoriji, makroekonomска ravnoteža u uslovima pune zaposlenosti treba da ima primat nad statickom, računovodstvenom budžetskom ravnotežom, a eventualni planirani budžetski deficit koji će se finansirati javnim kreditom treba upravo da bude u funkciji postizanja opšte privredne ravnoteže na nivou pune

² The Stockholm Initiative on Global Security and Governance, *Common Responsibility in the 1990's*, Office of the Prime Minister, Stockholm, April 22, 1991.

³ Ul Haq, M., *New Imperatives of Human Security*. RGICS Paper No. 17, Rajiv Gandhi Foundation, Rajiv Gandhi Institute for Contemporary Studies, New Delhi, 1994.

⁴ UNDP, *New Dimensions of Human Security*, Human Development Report 1994, New York, 1994.

⁵ Dragana, G., Vladimir, G., *Ekonomска politika, teorija, analiza, primena*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2009, str. 27.

zaposlenosti.⁶ Dakle, u osnovi teorije cikličnih budžeta je shvatanje da država, koja je pozvana da obezbedi punu zaposlenost, treba da planira javne prihode i javne rashode u zavisnosti od očekivanih kretanja u privredi. Pri tome, da li će budžet za konkretnu fiskalnu godinu biti planiran kao deficitaran ili kao suficitaran zavisi od faze u kojoj se nalazi privredni ciklus. Empirijske analize privrednih ciklusa u kapitalističkoj privredi su pokazale da je vreme trajanja jednog ciklusa, u proseku, sedam do deset godina, vreme u kojem privreda prolazi kroz faze krize, depresije, oživljavanja i prosperiteta. U fazi krize i depresije, država treba da vodi aktivnu ekspanzivnu fiskalnu politiku odnosno politiku deficitarnog budžeta, a u fazi oživljavanja i prosperiteta aktivnu restriktivnu fiskalnu politiku, odnosno politiku suficitarnog budžeta. Deficit iz godina privredne depresije nadoknađuje se suficitom ostvarenim u godinama prosperiteta. Dakle, period u kome treba postići ravnotežu između prihoda i rashoda nije više jedna fiskalna godina već vreme trajanja privrednog ciklusa.

Sa razvojem i primenom teorije funkcionalnih finansija, dobila je na značaju podela svih javnih rashoda na produktivne i neproduktivne. Kriterijum te podele je da li su određeni javni rashodi namenjeni u privredne ili neprivredne svrhe, a njen cilj je stavljanje jakog naglaska na ekonomsku ulogu javnih rashoda.⁷ Do velike svetske ekonomske krize 1929 – 1933, javni rashodi vezivani su isključivo za finansiranje političko-administrativnih funkcija države. Sa proširivanjem njenih funkcija na privrednu oblast, trebalo je istaći činjenicu da državni rashodi nemaju samo fiskalnu nego i značajnu ekonomsku funkciju. U tom smislu, produktivnim javnim rashodima obuhvaćeni su troškovi države namenjeni investicijama u otvaranje novih radnih mesta, dok se neproduktivni javni rashodi odnose na troškove države u užem smislu, namenjene obavljanju njenih klasičnih političko-administrativnih funkcija.

Pored ekonomske funkcije javnih rashoda, teorija funkcionalnih finansija podeljavači i njihovu ključnu socijalnu dimenziju. Mirdal i Olin insistiraju na tome da imovinske nejednakosti nepovoljno utiču na privredni i društveni razvoj i da smanjivanje tih nejednakosti treba da bude dugoročni cilj fiskalne politike. Taj cilj se postiže preraspodelom nacionalnog dohotka koja podrazumeva da se kroz sistem progresivnog oporezivanja i obaveznog socijalnog osiguranja deo dohotka stanovništva, putem socijalnih transfera premešta iz ruku bogatih u ruke siromašnih. Na temelju učenja Mirdala i Olina o socijalnoj funkciji javnih finansijskih institucija, nastao je redistributivni koncept države, poznat kao „švedski socijalizam“. Taj političko-ekonomske sistemi je utemeljen na dva osnovna etička načela: prvo, niko ne treba da bude bez posla i, drugo, društveno je neprihvatljivo da postoje velike imovinske nejednakosti među građanima. U praksi, taj sistem funkcioniše tako što se puna zaposlenost obezbeđuje nizom proaktivnih mera fiskalne politike kojima se podstiče aktivnost ne samo državnog već i privatnog sektora u periodima recesije, a u periodima pregrevanja privrede ta aktivnost obeshrabruje. Egalitarizam se ostvaruje posredstvom preraspodele dohotka, pri čemu su progresivne poreske stope u skandinavskim zemljama i zemljama Beneluksa više nego u ostalim zemljama Evropske unije. Takođe, obim socijalnih transfera razmera je kakve ostali razvijeni svet ne poznaje.

⁶ Lovčević, J., *Institucije javnih finansijskih institucija*, Službeni list SRJ, Beograd, 1993, str. 78.

⁷ Kulić, M., *Javne finansije*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2010, str. 44.

O tome da je ekonomsko-socijalna dimenzija doktrine humane bezbednosti utemeljena na filozofiji makroekonomskog učenju švedskih teoretičara funkcionalnih finansija govori pomenuti *Izveštaj o humanom razvoju* UNDP-a za 1994. godinu. U okviru objašnjenja doktrine, u *Izveštaju* se, između ostalog, navodi da je „humana bezbednost pre svega radno mesto koje nije izgubljeno. U centru pažnje je život i dostoјanstvo ljudi: kako žive, kakvu slobodu izbora imaju i koliko su im pristupačna osnovna egzistencijalna dobra kojima se snabdevaju na tržištu ili posredstvom države.“ U tom smislu, u *Izveštaju* se ističe da ekomska sigurnost pojedinca podrazumeva, na prvom mestu, uživanje osnovnog prihoda, bilo kroz zaposlenje ili iz mreže socijalne sigurnosti.⁸

2. Porast nezaposlenosti kao pretnja globalnog karaktera

Od utemeljenja doktrine humane bezbednosti 1994, pa sve do izbijanja globalne finansijske i ekomske krize 2008. godine, u izveštajima UNDP o humanom razvoju, kao i u relevantnoj naučnoj literaturi insistiralo se na identifikovanju i podeli pretnji kojima su ljudi izloženi kao onih lokalnog i onih globalnog karaktera.⁹ Za pretnje lokalnog karaktera bile su smatrane one koje su u kulturološkom, geografskom i ekonomskom smislu specifične za određenu lokalnu ili regionalnu sredinu odnosno državu. Pretnjama globalnog karaktera, pak, smatrane su one koje pogadaju ljudi nezavisno od toga u kojoj lokalnoj ili regionalnoj sredini odnosno državi žive. Opredeljivanje o tome da li se radi o pretnjama lokalnog ili globalnog karaktera imalo je za cilj da olakša nosiocima javnih politika na nacionalnom i nadnacionalnom nivou da odrede kompetencije i izaberu konkretne preventivne mere. Po pravilu, pretnje ekonomskoj bezbednosti bile su tretirane kao pretnje lokalnog karaktera kojima su izložene prvenstveno manje razvijene zemlje u svetu. Polazilo se od pretpostavke o različitim, specifičnim uzrocima nedovoljne zaposlenosti stanovništva u pojedinim manje razvijenim zemljama i od sistemskih razlika u karakteristikama pojedinih nacionalnih tržišta rada. Samim tim, smatrano je da su nosioci javnih politika u svakoj zemlji ponosob pozvani da koriste svoje diskreciono pravo da donose konkretne budžetske mere protiv nevoljne nezaposlenosti. Pri tome, kolike će biti investicije države u nova radna mesta, na kom nivou će biti finansijska pomoć za nezaposlene, kao i kako će normativno biti utvrđena donja granica siromaštva ispod koje se građani kvalifikuju za socijalnu pomoć i kolika će ta pomoći biti, ostavljano je svakoj vlasti da samostalno utvrdi.

Sa izbijanjem globalne finansijske i ekomske krize 2008. godine, međutim, ugrožavanje ekomske bezbednosti stanovništva dobilo je međunarodne razmere. Recesiona kretanja praćena rastom broja nezaposlenih pa samim tim i imovinskim raslojavanjem stanovništva ugrozila su najpre razvijeni deo sveta: neoliberalnu

⁸ Pored ekomske bezbednosti, humana bezbednosti se odnosi na bezbednost ishrane kroz nesmetani pristup pojedinca hrani koju obezbeđuje iz svog osnovnog prihoda; zdravstvenu bezbednost koja podrazumeva slobodu pojedinca od raznih bolesti i njegov pristup zdravstvenoj zaštiti; ekološku bezbednost kao jedinstvo zemlje, vazduha i vode, što čini ljudski život mogućim; slobodu pojedinca od kriminala i nasilja, bezbednost zajednice u smislu kulturnog dostojanstva i mira u okviru zajednica u kojima pojedinci žive; političku bezbednost kroz zaštitu od kršenja ljudskih prava.

⁹ King, G., Murray, K. J. L., Rethinking Human Security, Political Science Quarterly, vol. 116, no. 4, 2001/02, str. 585–610; Hastings, D. A., Describing the Human Condition – from Human Development to Human Security, GIS-IDEAS 2008, Conference, Towards a Sustainable and Creative Humanosphere, 2008, <http://wgrass.media.osaka-cu.ac.jp/gisideas08/viewabstract.php?id=299>.

privrednu SAD i one zemlje Evropske unije koje u svojim privrednim sistemima nisu imale ugrađenu odbrambenu, pro-aktivnu fiskalnu politiku (tabela 1). U SAD, stopa nezaposlenosti je od januara 2008. do oktobra 2009. bila udvostručena, popevši se sa 5% na 10%. Dok su u Evropskoj uniji 2007. godine samo dve zemlje, Poljska i Slovačka, imale dvocifrenu stopu nezaposlenosti, dotle se do kraja 2009. godine sa tim problemom suočilo još deset zemalja EU: Grčka, Estonija, Irska, Letonija, Litvanija, Mađarska, Portugal, Slovenija, Francuska i Španija.

Zemlja	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	30.06.2012.
Austrija	4,0	4,2	4,7	4,2	4,3	4,3
Belgija	7,2	7,2	8,2	7,6	7,2	7,2
Bugarska	6,1	5,0	7,9	11,2	11,4	12,9
V. Britanija	5,3	6,7	7,9	8,1	8,4	8,1
Grčka	8,1	7,9	10,3	14,2	20,7	22,6
Danska	2,1	2,2	4,3	4,1	4,0	4,5
Estonija	4,2	7,7	15,7	13,6	11,4	11,5
Irska	4,8	8,6	13,1	13,6	14,3	14,9
Italija	6,5	7,0	8,3	8,1	8,9	10,0
Letonija	5,4	10,1	20,1	17,2	15,0	16,3
Litvanija	4,2	7,9	15,6	17,1	13,9	14,5
Luksemburg	4,2	5,3	5,2	6,1	6,6	6,10
Mađarska	7,7	8,0	10,5	10,8	10,7	11,5
Malta	6,4	5,9	7,0	6,9	6,4	6,5
Nemačka	8,4	7,7	8,1	7,4	6,6	6,6
Poljska	11,2	9,5	11,9	12,3	12,5	12,6
Portugal	7,8	7,8	10,1	11,1	14,0	14,9
Rumunija	6,1	5,8	7,5	7,3	7,7	7,6
Slovačka	10,3	8,7	13,9	13,9	13,6	13,7
Slovenija	7,3	7,0	10,3	11,8	12,1	11,8
Finska	6,5	6,9	8,8	7,9	7,4	9,5
Francuska	7,9	8,1	10,0	9,7	9,8	10,0
Holandija	3,7	3,6	5,2	5,1	5,8	6,2
Češka	6,0	6,0	9,2	9,6	8,6	8,1
Švedska	6,0	6,8	8,9	7,4	7,5	7,8
Španija	8,6	13,9	18,8	20,3	22,8	24,4
Evro zona	7,4	8,2	9,8	10,0	10,4	11,1
SAD	5,0	7,3	9,9	9,4	8,5	8,2

Tabela 1- Stopa nezaposlenosti¹⁰ (u procenama) u zemljama Evropske unije i u SAD od 2007 do 30. juna 2012.¹¹

Porast nezaposlenosti bio je označen kao globalna pretnja humanoj bezbednosti već na II samitu Grupe 20 ekonomski najuticajnijih zemalja sveta, u Londonu

¹⁰ MMF prati kretanje nezaposlenosti na osnovu podataka Međunarodne organizacije rada Ujedinjenih nacija (MOR). Prema metodologiji MOR, u kategoriju nezaposlenih spadaju sva lica koja čekaju na posao duže od dve nedelje, nezavisno od toga da li su posao izgubila i kvalifikuju se za kompenzacije za nezaposlene ili se prvi put pojavljuju na tržištu rada na strani ponude. Tu stopu nezaposlenosti MOR prati na mesečnom nivou. Stopa nezaposlenosti na godišnjem nivou dobija se kao prosek stopa nezaposlenosti na mesečnom nivou i pokazuje procentualni odnos između kategorije nezaposlenih i ukupnog broja zaposlenih i nezaposlenih.

¹¹ Izvor: IMF: *IMF World Economic Outlook*, July 2012.

(Velika Britanija), 2. aprila 2009. godine.¹² Iako je tada goruće bilo pitanje kako spasiti međunarodni bankarski sektor od kolapsa, jasno je upozoren na mogućnost da nezaposlenost, kao posledica transmisije finansijske krize u realni sektor privrede, postane dugoročni problem globalnih razmara. U tom smislu, zemlje članice Grupe 20 su odlučile da do kraja 2010. godine vode aktivnu ekspanzivnu politiku javnih rashoda, u ekonomskoj istoriji nepoznatih razmara. Bilo je konstatovano da je ekstrema kejnsijanska kontraciclična mera neophodna da bi se „sačuvali ili kreirali milioni radnih mesta koja bi u protivnom bila izgubljena“.¹³

Samo dva meseca pošto je obelodanjena inicijativa Grupe 20 o potrebi kontracicličnog odgovora na krizu, okretanje ka kejnsijanskoj ekspanzivnoj fiskalnoj politici dobitno je svoju punu međunarodnu afirmaciju. Bilo je to na *Konferenciji UN o svetskoj finansijskoj i ekonomskoj krizi i njenom uticaju na razvoj*, održanoj 24.6. juna 2009. godine u Njujorku. Ključnu reč na tom međunarodnom skupu imao je neokejnsijanski ekonomista Jozef Štiglic (Joseph Stiglitz), dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 2001. godine. On je zahtevao da se postigne bar minimalni konzensus o uzrocima i mogućim posledicama krize i inicirao donošenje *Zajedničkog dokumenta* eksperata 192 zemlje učesnice. U *Zajedničkom dokumentu* Grupe 192, jasno je istaknuto da su porast nezaposlenosti, siromaštva i gladi ključne posledice svetske finansijske i ekonomске krize i da kao pretnje globalnih razmara zahtevaju odgovor globalnog karaktera. Podvučeno je da taj odgovor treba da ima za cilj punu zaposlenost i pristojan posao za svakog pojedinca. Pri tome, upućen je zahtev za pravednjom raspodelom dohotka, bez koje neće biti mogućnosti za izlazak iz začaranog kruga smanjivanja kupovne moći širokih slojeva stanovništva i kontrakcije proizvodnje, zbog pada agregatne tražnje.¹⁴

Na III samitu Grupe 20, koji je održan u Pittsburghu (SAD), 24. i 25. septembra 2009. godine, u središte oporavka svetske privrede od krize još jednom je bila stavljena borba za radna mesta. S obzirom na to da je tada u toku bila realizacija ogromnog fiskalnog stimulansa u vidu deficitnog finansiranja iz državnih budžeta razvijenih zemalja i sredstava međunarodnih finansijskih organizacija, na nivou 4% ukupnog svetskog BNP ostvarenog 2008. godine, očekivalo se zaustavljanje negativnih ekonomskih trendova. U saopštenju lidera ekonomski najuticajnijih zemalja sveta sa tog samita, predviđeno je da je Međunarodna organizacija za rad Ujedinjenih nacija (MOR) procenila da će, zahvaljujući sveopštoj fiskalnoj ekspanziji, u svetu biti sačuvano 711 miliona radnih mesta u privatnom sektoru¹⁵.

¹² Prvi samit Grupe 20, koju sačinjavaju šefovi država odnosno vlada, kao i ministri finansija i guverneri centralnih banaka 19 zemalja (Argentine, Australije, Brazila, Kanade, Kine, Francuske, Nemačke, Indije, Indonezije, Italije, Japana, Meksika, Rusije, Saudijske Arapije, Južnoafričke Republike, Južne Koreje, Turske, Velike Britanije i SAD), a 20. član je predsedavajući Saveta guvernera Evropske centralne banke, bio je održan u Vašingtonu, 19. i 20. novembra 2008. godine. Zemlje članice Grupe 20 zajedno su odgovorne za 90% svetskog dohotka, 80% svetske trgovine (uključujući i trgovinu unutar Evropske unije) i čine dve trećine svetske populacije. Samit Grupe G 20, *Bankarstvo*, br. 5–6, 2009, str. 6–42.

¹³ G 20 Research Center: *G 20 London Summit: Leaders' Statement*, 2. April 2009, University of Toronto G20 Information Center, Toronto, 2012.

¹⁴ Draft Outcome of The United Nations Conference on the World Financial and Economic Crisis and Its Impact on Development, New York, 24–26 June 2009, A/CONF.214/3.

¹⁵ G 20 Research Center: The Leaders Statement: The Pittsburgh Summit, including the Annex: Core Values for Sustainable Economic Activity and the Framework for Strong, Sustainable and Balanced Growth, September 25, 2009, University of Toronto G20 Information Center, Toronto, 2012.

Početkom 2010. godine, smatralo se da će ta procena biti tačna, jer su se tada pojavili prvi znaci oporavka u razvijenom delu sveta.

3. Pogoršanje ekonomske bezbednosti tokom drugog talasa globalne krize

Međutim, u februaru 2010. godine, dolazi do naglog zaokreta u smeru ekonomske politike globalnih razmara. Velike zapadne ekonomske sile odustaju od primene kejnsijanske teorije funkcionalnih finansijskih i opredeljuju se za povratak neoklasičnoj doktrini budžetske ravnoteže i minimalne države. Bilo je to pod uticajem Međunarodnog monetarnog fonda koji je upozorio razvijene zemlje da treba da prestanu sa deficitnim finansiranjem budžeta „jer je oporavak od krize već u toku.“¹⁶ Programi budžetske štednje, po oprobanom receptu MMF-a, nametnuti su ne samo razvijenom već i nerazvijenom delu sveta, čak i zemljama u kojima oporavak još uvek nije tada ni započeo. Pod patronatom MMF-a, najviše pogodjenim krizom zemljama EU: Grčkoj, Irskoj i Portugalu odobreni su programi finansijske konsolidacije koji su uslovjeni smanjivanjem budžetske potrošnje, pa samim tim i otpuštanjem velikog broja zaposlenih u javnom sektoru. I ostale zemlje EU opredelile su se za programe oštре budžetske štednje. Na taj način, žrtva krize postala su i radna mesta u javnom sektoru, što će se svakako pokazati kao jedna od najupečatljivijih karakteristika drugog talasa krize. Globalno posmatrano, preuranjena primena restriktivne politike javnih rashoda prekida tek započeti oporavak svetske privrede i tokom 2011. godine, stiže novi talas krize. U tom trenutku je bilo jasno da je fiskalni stimulans ogromnih razmara iz 2008. i 2009. godine bio prvenstveno namenjen spašavanju svetskog finansijskog poretka, a ne očuvanju aktivnosti realnog sektora privrede. Bilo je, takođe, jasno da je opredeljenje Grupe 20, na samitima u Londonu i Pittsburghu 2009. godine, o potrebi postizanja cilja pune zaposlenosti, bila samo puka retorika.

Promena smera politike javnih rashoda, od kejnsijanske ekpanzivne ka neoklasičnoj restriktivnoj, neposredno je uticala na pogoršanje ekonomske bezbednosti stanovništva u globalnim razmerama.¹⁷ U Evropi, problemima obezbeđenja egzistencije izloženo je sve više građana i nezaposlenost poprima razmere poput onih u vreme Velike svetske ekonomske krize 1929/1933. godine. Tako, u junu 2012. godine, čak 14 od 27 zemalja Evropske unije beleži dvocifrenu stopu nezaposlenosti, koja na nivou zone evra dostiže 11,1 % (tabela 1). Pored 12 pomenutih zemalja koje su dvocifrenu stopu nezaposlenosti zabeležile u prvom talasu krize, njima se u drugom talasu krize pridružuju Bugarska i Italija. Prema procenama Eurostata za maj 2012. godine, u Evropskoj uniji (EU 27) je nezaposleno 24.868.000 sposobnih i voljnih za rad, od kojih 17.561.000 posao traži u zemljama zone evra (EU 17). U poređenju sa aprilom 2012., broj nezaposlenih je porastao za 151.000 u Evropskoj uniji (EU 27), odnosno za 88.000 u zoni evra (EU 17). U poređenju sa majem 2011. godine, nezaposlenost je povećana za 1.952.000 lica u EU 27, odnosno za 1.820.000 u zoni evra.

¹⁶ IMF: Exciting from Crisis Intervention Policies, Washington, D.C., 2010; IMF: Strategies for Fiscal Consolidation in the Post-Crisis World, Washington, D.C., 2010.

¹⁷ Ortiz, I., Daniels, L. M., *A Recovery with Human Face? Summary of a UN e-discussion*, UNICEF Division of Policy and Practice, February 2012, www.unicef.org/.../Recovery_with_a_Human_Face.

Pored porasta broja nezaposlenih, ekonomsku bezbednost u novoj fazi krize dodatno ugrožavaju društveno štetne pojave u onim zemljama koje su tokom protekle dve decenije u značajnoj meri liberalizovale tržišta rada. Ne samo u manje razvijenim zemljama Latinske Amerike, već i u SAD i u mnogim zemljama Evropske unije, znatno veća ponuda od tražnje radne snage utiče na porast broja zaposlenih u zoni divlje ekonomije koja funkcioniše ispod radara nacionalnih radnih zakonodavstava. U potrazi za minimalnom egzistencijom, ljudi pristaju da rade za veoma niske nadnice, na radnim mestima koja su nesigurna, za poslodavce koji neredovno isplaćuju zarade, bez odgovarajućeg socijalnog osiguranja i zaštite od zloupotreba na radu. Takav nesiguran način obezbeđivanja egzistencije naročito uzima maha u drugom talasu globalne finansijske i ekonomске krize. Naime, restriktivna budžetska politika ostavlja sve manje mogućnosti oslanjanja nezaposlenih na razne oblike socijalne pomoći, pa su oni prinuđeni da prihvataju bilo kakav posao da bi preživeli. U globalnim razmerama, stvara se nova klasa, poznata kao prekarijat, onih koji obezbeđuju egzistenciju radeći u uslovima kontinuirane ekonomске nesigurnosti.¹⁸

O tome da je nesiguran, slabo i neredovno plaćen posao postao, sa novim talasom krize, fenomen globalnih razmara, konstatovano je na VI samitu Grupe 20 koji je održan u Kanu (Francuska), 3. i 4. novembra 2011. godine.¹⁹ U finalnom dokumentu učesnika tog samita, korišćena je nova terminologija koja će biti usvojena i u najnovijoj neokejnsijanskoj naučnoj literaturi. Terminološkom podelom poslova na pristojne odnosno kvalitetne sa jedne i nesigurne odnosno nekvalitetne sa druge strane pravi se razlika između uređenog i divlje tržišta rada, kao i između socijalno osiguranih i neosiguranih radnih mesta. Nesiguran posao tretira se kao pretnja humanoj bezbednosti i ističe se potreba obezbeđivanja uslova za pristojan posao za svakog pojedinca.²⁰

Kritičari neoliberalizma dali su svoj doprinos shvatanju da je u uslovima globalne finansijske i ekonomске krize nesiguran posao postao problem globalnih razmara koji zahteva globalno rešenje. Usvajajući terminološku distinkciju između kvalitetnih i nesigurnih radnih mesta, Tomas Palej (Thomas Palley) ukazuje na potrebu uvođenja svetskog sistema minimalnih nadnica, a Ralf van der Hoven (Rolph van der Hoeven) se zalaže za određivanje generalnih standarda za regulaciju tržišta rada. Prema mišljenju Paleja, globalni sistem minimalnih nadnica trebalo bi da bude zasnovan na setu jedinstvenih pravila čijom primenom bi svaki zaposleni mogao da računa na sigurnost minimuma egzistencije.²¹ Van der Hoven, pak, smatra da bi generalni standardi za regulaciju tržišta rada obezbedili zaposlenima minimum socijalne zaštite.²² Iako ta gledišta nisu eksplicitno prihvaćena od strane ekonomski najuticajnijih zemalja sveta, borba za kvalitetno zaposlenje i pristojan

¹⁸ Guy Standing: *The Precariat – The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, 2011, str. 18.

¹⁹ Na III i IV samitu Grupe 20, koji su održani u Torontu (Kanada), 26. i 27. juna 2010. i u Seulu (Južna Koreja), 11. i 12. novembra 2010. godine, prevladao je optimistički po pitanju oporavka od globalne finansijske i ekonomске krize, tako da su pretnje ekonomskoj bezbednosti svetskog stanovništva izazvane krizom bile potisnute u drugi plan.

²⁰ G 20 Research Center: Final Declaration: Building Our Common Future: Renewed Collective Action for the Benefit of All, Cannes, November 4, 2011, University of Toronto G20 Information Center, Toronto, 2012.

²¹ Palley, T., From Financial Crisis to Stagnation: The Distortion of Shared Property and the Role of Economic Ideas, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, str. 117.

²² Van der Hoeven, R., The Financial Crisis, the Great Recession and the Developing World, *Journal of Human Development and Capabilities*, vol. 12, no. 1, 2010, str. 1–19.

posao označena je na VII samitu Grupe 20 u Kanu kao ključni izazov drugog talasa globalne finansijske i ekonomske krize. O hitnosti potrebe rešavanja problema bujanja divljeg tržišta rada u svetu govori činjenica da su šefovi država ili vlada Grupe 20 ekonomski najuticajnijih zemalja u svetu tada formirali posebnu radnu grupu, sačinjenu od njihovih ministara rada i zapošljavanja, da bi se ona isključivo bavila globalnim problemima nezaposlenosti i prekarijata. Na sastanku te radne grupe koji je održan u Gvadalahari (Meksiko), 17. i 18. maja 2012. godine, konstatованo je da je ekonomska bezbednost svetskog stanovništva sve više ugrožena sa jačanjem drugog talasa globalne finansijske i ekonomske krize. Upozorenje je da su šanse za generalni ekonomski oporavak blede jer u svetu postoji 50 miliona manje radnih mesta nego 2008. godine.²³

4. Umesto zaključka

Krizni poremećaj svetske privrede prouzrokovao je suštinske promene u značenju ekonomske dimenzije koncepta humane bezbednosti. Rastuća ekonomska nesigurnost populacije poprimila je globalni karakter. Ta pojava je naročito izražena u drugom talasu krize koji je izazvan oštrim preokretom u fiskalnoj politici razvijenih zemalja, od ekspanzivne ka restriktivnoj. Pored rastućeg broja nezaposlenih, pretnja globalnih razmara danas je i velika nesigurnost klase prekarijata koja egzistenciju nalazi na divljem tržištu rada. Ekonomski najuticajnije zemlje sveta, okupljene u Grupi 20, konstatovale su te globalne pretnje, deklarativno se zalažeći za punu zaposlenost radne snage i pravo svakog zaposlenog na pristojan posao. U praksi, međutim, preovladalo je neoliberalističko shvatanje o tome da je rešenje krize moguće bez jake državne intervencije u privredi, isključivo jačanjem agregatne ponude privatnog sektora. Predstavnici neokejnsijske ekonomije na čelu sa Stiglicem, međutim, upozoravaju na to da je jedini put ka globalnom ekonomskom oporavku rast globalne tražnje, pa zbog toga pozivaju na povratak na primenu kejnsijske teorije funkcionalnih finansija. Oni se zalažu za deficitno finansiranje velikih javih radova u kojima bi siguran posao dobili milioni nezaposlenih i onih koji egzistenciju danas nalaze isključivo na divljem tržištu rada²⁴. Vreme će ubrzano pokazati da li oporavak od globalne finansijske i ekonomske krize moguć bez rasta tražnje na globalnom nivou, i to prvenstveno onih koji žive od svog zarađenog dohotka.

5. Literatura

1. Draft Outcome of The United Nations Conference on the World Financial and Economic Crisis and Its Impact on Development (2009) New York, 24–26 June 2009, A/CONF.214/3.
2. G 20 Research Center (2012) Final Declaration: Building Our Common Future: Renewed Collective Action for the Benefit of All, Cannes, November 4, 2011, University of Toronto G20 Information Center, Toronto.
3. G 20 Research Center (2012) G 20 Labour and Employment Ministers' Conclusions, Guadalajara, Mexico, 17-18 May 2012, University of Toronto G20 Information Center, Toronto.

²³ G 20 Research Center: G 20 Labour and Employment Ministers' Conclusions, Guadalajara, Mexico, 17–18 May 2012, University of Toronto G20 Information Center, Toronto, 2012.

²⁴ Joseph, S., The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future, W. W. Norton and Co., New York, 2012, str. 29.

4. G 20 Research Center (2012) G 20 London Summit: Leaders' Statement, 2. April 2009, University of Toronto G20 Information Center, Toronto.
5. G 20 Research Center (2012) The Leaders Statement: The Pittsburgh Summit, including the Annex: Core Values for Sustainable Economic Activity and the Framework for Strong, Sustainable and Balanced Growth, September 25, 2009, University of Toronto G20 Information Center, Toronto.
6. Gnjatović, D., Grbić, V. (2009) Ekonomika politika, teorija, analiza, primena, Megatrend univerzitet, Beograd.
7. Haq, M. Ul (1994) New Imperatives of Human Security, RGICS Paper No. 17, Rajiv Gandhi Foundation, Rajiv Gandhi Institute for Contemporary Studies, New Delhi.
8. Hastings, D. A. (2008) Describing the Human Condition – from Human Development to Human Security, GIS-IDEAS 2008 Conference Towards a Sustainable and Creative Humanosphere, <http://wgrass.media.osaka-cu.ac.jp/gisideas08/viewabstract.php?id=299>
9. IMF (2010) Exciting from Crisis Intervention Policies, Washington, D.C.
10. IMF (2010) Strategies for Fiscal Consolidation in the Post-Crisis World, Washington, D.C.
11. King, G., Murray, K. J. L. (2001) Rethinking Human Security, Political, Sience Quarterly, vol. 116, no. 4, 2001/02, str. 585–610.
12. Kulić, M. (2010) Javne finansije, Megatrend univerzitet, Beograd.
13. Lovčević, J. (1993) Institucije javnih finansija, Službeni list SRJ, Beograd.
14. Ortiz, I., Moreira Daniels, L. (2012) A Recovery with Human Face? Summary of a UN e-discussion, UNICEF Division of Policy and Practice, February 2012, www.unicef.org/.../Recovery_with_a_Human_Face.
15. Palley, Thomas (2012) From Financial Crisis to Stagnation: The Distruption of Shared Property and the Roleof Economic Ideas, Cambridge University Press, Cambridge.
16. Samit Grupe G 20 (2009) Bankarstvo, br. 5–6, 2009, str. 6–42.
17. Standing, Guy (2011) The Precariat – The New Dangerous Class, Bloomsbury Academic, London.
18. Stiglitz, Joseph (2012) The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future, W. W. Norton and Co., New York.
19. The Stockholm Initiative on Global Security and Governance (1991) Common Responsibility in the 1990's, Office of the Prime Minister, Stockholm, April 22, 1991.
20. UNDP (1994) New Dimensions of Human Security, Human Development Report 1994, New York.
21. Van der Hoeven, R. (2010) The Financial Crisis, the Great Recession and the Developng World, Journal of Human Development and Capabilities, vol. 12, no. 1, 2010, str. 1–9.

ECONOMIC-SOCIAL DIMENSION OF HUMAN SECURITY DOCTRINE UNDER THE CONDITIONS OF GLOBAL FINANCIAL AND ECONOMIC CRISIS

Summary

The paper analyzes the evolution of economic-social dimension of human security doctrine which has been the result of the pressure of global financial and economic crisis in the period from 2008 to 2012. The increase of unemployment to the scope which can be compared only with the one of the great economic crisis from 1929 to 1933, as well as the emergence of the class of precariats – workers deprived of their rights who find jobs in the parallel job market, are two phenomena which speak about the depth and complexity of world economic crisis disturbance. The attitudes on these phenomena of the most influential countries in the world gathered in Group 20 come face to face with the attitudes of the neo-Keynesian economists.

PLANIRANJE KAO DEO AKTIVNOSTI U OBLASTI UPRAVLJANJA LJUDSKIM RESURSIMA¹

Živko Kulić

Megatrend univerzitet, Beograd

Goran Milošević*

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Sažetak: Aktivnosti u oblasti upravljanja ljudskim resursima najčešće se grupišu, odnosno razvrstavaju, tako što se svode na desetak osnovnih aktivnosti. Takvim aktivnostima smatraju se: analiza posla; planiranje ljudskih resursa; regrutovanje ljudskih resursa; selekcija ljudskih resursa; socijalizacija i orientacija zaposlenih; trening i obrazovanje zaposlenih; ocenjivanje performansi zaposlenih; nagradjivanje i motivisanje zaposlenih; zdravlje i bezbednost zaposlenih; upravljanje karijerom, degradacija i otpuštanje zaposlenih.

Značaj planiranja ljudskih resursa proizlazi iz činjenice da je savremeno poslovanje nezamislivo bez stalnog menjanja i prilagođavanja organizacije, poslova i uslova za njihovo obavljanje. Uporedo s tim, moraju se planski prilagođavati znanja, veštine, vrednosni stavovi i drugi potencijali zaposlenih.

Ključne reči: upravljanje, ljudski resursi, planiranje, strateško planiranje, ponuda ljudskih resursa, tražnja ljudskih resursa.

1. Pojam i ciljevi planiranja ljudskih resursa

Planiranje ljudskih resursa je proces kojim se određuju ljudski resursi, koji su potrebni organizaciji, radi ostvarivanja njenih strateških ciljeva. Drugim rečima, to je proces kojim se ljudski resursi, potrebni organizaciji, planiraju i pravi strategija za njihovo obezbeđivanje. Zasniva se na verovanju da su kadrovi i njihovi potencijali najznačajniji strateški resurs organizacije. Generalno posmatrano, planiranje ljudskih resursa podrazumeva njihovo usklađivanje sa dugoročnim potrebama organizacije, bez obzira na to što se njime ponekad obuhvataju i njene kratkoročne potrebe.

¹ Ovaj rad je rezultat realizovanja naučnoistraživačkog projekta pod nazivom Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprotstavljanje organizovanom kriminalu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija. Projekat finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije pod brojem 179045

* E-mail: goran.milosevic@kpa.edu.rs

Planiranjem ljudskih resursa, između ostalog, predviđaju se:

1. kadrovi koji će u planskom periodu organizaciji biti potrebni;
2. znanja, sposobnosti, veštine i drugi potencijali koje ti kadrovi treba da imaju;
3. vremenski intervali u kojima određeni kadrovi treba da se obezbeđuju, odnosno otpuštaju.

Procesom planiranja ljudskih resursa, po pravilu, obuhvataju se i pitanja koja se odnose na zapošljavanje novih kadrova i profesionalni razvoj zaposlenih. Na osnovu toga nije teško zaključiti da taj proces ima veliki značaj za strateško upravljanje ljudskim resursima.

Planiranje ljudskih resursa podrazumeva veliku odgovornost ne samo top menadžmenta nego i zaposlenih u službi za ljudske resurse. Svako ima svoj deo posla i svoj deo odgovornosti. Sve je podređeno stvaranju potrebnih uslova za blagovremeno obezbeđivanje kadrova neophodnih za buduće poslovne aktivnosti organizacije. Pri tom se ništa ne radi izolovano, jer se planiranje ljudskih resursa mora odvijati u skladu sa poslovnom vizijom i razvojnom strategijom organizacije.

Ciljevi planiranja ljudskih resursa u velikoj meri zavise od same organizacije i okruženja u kome posluje. Međutim, nezavisno od toga, treba znati da se takvim planiranjem ostvaruju brojni ciljevi, značajni i za organizaciju i za zaposlene. Između ostalog, to su:

- privlačenje i zadržavanje kadrova sa potrebnim znanjima, veštinama, sposobnostima i drugim potencijalima;
- predviđanje mogućeg viška i manjka radne snage, kao i mera za njihovo rešavanje;
- obezbeđivanje kvalitetne, dobro obučene i fleksibilne radne snage, radi osposobljavanja organizacije za lakše prilagođavanje zahtevima okruženja;
- smanjenje zavisnosti organizacije od eksternog okruženja, kroz zadržavanje i razvoj postojećih kadrova (u meri u kojoj se to može bezbolno činiti);
- bolje korišćenje ljudskih resursa, naročito pomoću fleksibilnih oblika zapošljavanja i fleksibilnih oblika radnog vremena.

2. Planiranje ljudskih resursa i poslovno strateško planiranje

Između planiranja ljudskih resursa i poslovnog strateškog planiranja postoji čvrsta i uzajamno neraskidiva povezanost. Strateško planiranje može se definisati kao proces identifikacije dugoročnih organizacionih ciljeva i aktivnosti potrebnih za njihovo ostvarivanje. Samim tim, njime nisu obuhvaćeni samo ljudski resursi nego i drugi resursi organizacije, kako bi se sagledale njene realne mogućnosti za ostvarivanje projektovanih ciljeva.²

Planiranje ljudskih resursa smatra se integralnim delom procesa poslovnog strateškog planiranja. Sa definisanjem poslovnih aktivnosti organizacije, moraju se predvideti i njeni potencijali, neophodni za ostvarivanje projektovanih ciljeva.³ U sklopu tih potencijala ključno mesto treba da imaju ljudski potencijali. Tim pre, što

² Milošević, G., Subošić, D., Kekić, D.: Practical training of students within the system of tertiary police education in the Republic of Serbia, *Nauka – bezbednost – policija*, br. 3/2010, Beograd, 2010, str. 98.

³ Milošević, G., Kulić, Ž.: Upravljanje ljudskim resursima u oblasti bezbednosti i zdravlja na radu, *Bezbednost*, br. 1/07, Beograd, 2007, str. 67.

upravljanje ljudskim resursima podrazumeva proces odlučivanja kojim se kombinuju tri značajne aktivnosti, i to:⁴

1. obezbeđivanje kadrova sa potrebnim znanjima, sposobnostima, veštinama i drugim potencijalima;
2. motivisanje zaposlenih, radi ostvarivanja visoke produktivnosti u radu;
3. obezbeđivanje interaktivnih veza između organizacionih ciljeva i aktivnosti vezanih za planiranje ljudskih resursa.

Obezbeđivanje potrebnog broja ljudi sa odgovarajućim kvalifikacijama i kvalitetima omogućava ostvarivanje strateških ciljeva organizacije. U takvim okolnostima ona se lakše „nosi“ sa tržišnim izazovima, jer je u poziciji da kreira i održi konkurenčku sposobnost, odnosno prednost. Međutim, kvalitetni kadrovi ne mogu se obezbediti preko noći, jer takva potreba podrazumeva aktivnosti koje se sprovode na duži rok.

U organizaciji u kojoj ne postoji jasna poslovna strategija, proces planiranja ljudskih resursa ne može biti uspešan. Ako se ne zasniva na jasnoj viziji i strategiji poslovanja, njime se ne mogu, na kvalitetan i odgovoran način, sagledati svi elementi plana. Tim pre, što poslovno strateško planiranje predstavlja osnovu na kojoj se temelji celokupan sistem planiranja ljudskih resursa. Štaviše, njime je obuhvaćen i taj sistem.

Tipičan koncept planiranja ljudskih resursa podrazumeva:

- predviđanje buduće tražnje ljudskih resursa (predviđanje tražnje);
- predviđanje buduće ponude ljudskih resursa (predviđanje ponude);
- sačinjavanje planova za uskladljivanje ponude i tražnje ljudskih resursa.

Sistem upravljanja ljudskim resursima ne treba previše vezivati za proces dugoročnog predviđanja ponude i tražnje ljudskih resursa, zbog toga što dugoročne prognoze o tome nisu dovoljno pouzdane. Teško je na duži rok predvideti šta će se dešavati u okruženju i kako će se odvijati buduće poslovanje organizacije. Iz tih razloga, planiranje ljudskih resursa sada je više usmereno ka potencijalima koji će zaposlenima u budućnosti biti potrebni. Takvo planiranje ne oslanja se samo na planove ponude i tražnje ljudskih resursa nego i na druge odgovarajuće planove i faktore mogućeg uticaja.

3. Proces strateškog planiranja

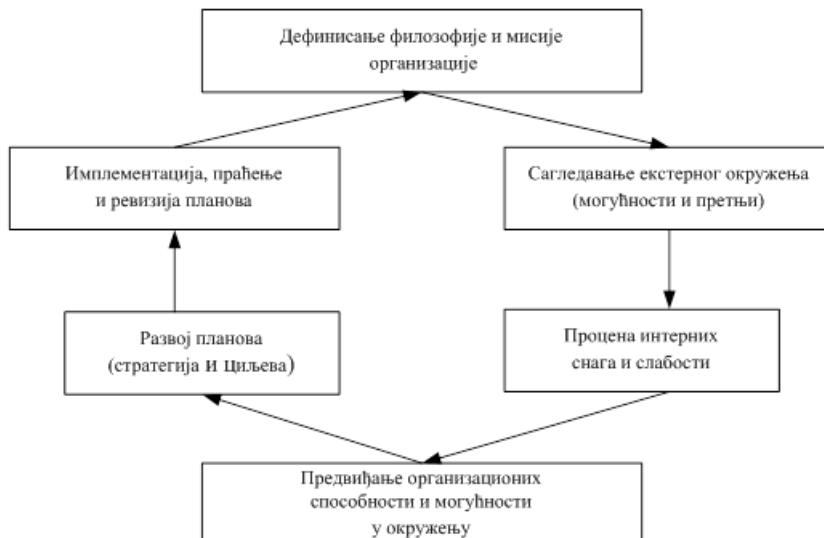
Proces strateškog planiranja počinje projektovanjem i odobravanjem misije i poslovne filozofije organizacije. Nakon toga, pristupa se istraživanju okruženja, kako bi se predvidele mogućnosti i eventualne pretnje. Istraživanje je posebno značajno ako su promene u okruženju česte, što poslednjih godina postaje pravilo. Od menadžera za ludske resurse traže se odgovori na mnoga aktuelna pitanja. Predviđanje buduće ponude i tražnje ljudskih resursa najviše zavisi od njihovih procena. Poseban značaj imaju njihove procene vezane za faktore okruženja i strategiju poslovanja.

⁴ Armstrong, M., Murlis, H.: *Reward Management: A Handbook of Remuneration Strategy and Practice*, Kogan Page, London, 2001, str. 46.

Po sagledavanju eksternih faktora, pristupa se analizi internih faktora, odnosno organizacionih mogućnosti, kako bi se stekli uslovi za preduzimanje ostalih aktivnosti. Interne snage i slabosti treba posmatrati u svetlu poslovne filozofije i kulture organizacije. Pri tom se posebna pažnja posvećuje psihofizičkim potencijalima zaposlenih, modelima penzionisanja, demografskom i obrazovnom profilu zaposlenih i slično.

Nakon svega, sledi predviđanje organizacionih sposobnosti i budućih mogućnosti u okruženju, kako bi se odredili načini ostvarivanja poslovne strategije organizacije. Detaljni planovi postaju osnova za implementaciju i eventualno prilagođavanje. I oni se, kao uostalom i drugi planovi, moraju stalno preispitivati, prilagođavati i unapređivati.

Proces strateškog planiranja je „kružni“ proces. Njime se moraju sagledati faktori okruženja i njihovi uticaji na organizaciju i njeno poslovanje. U tom kontekstu, mora se sagledati i njihov uticaj na ljudske resurse i način upravljanja njima. Budući da se okruženje stalno menja, menja se i proces strateškog planiranja.

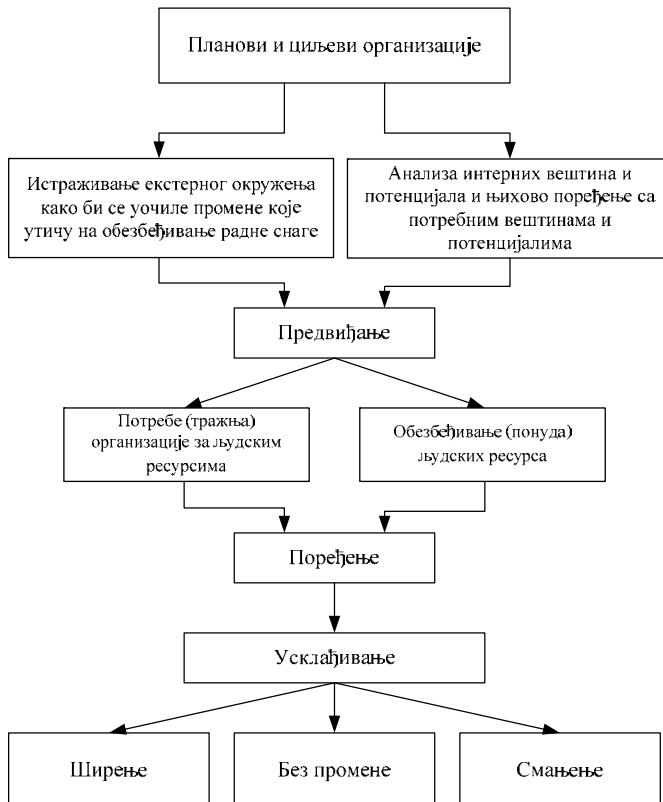

Slika 1 - Proces strateškog planiranja⁵

4. Aktivnosti u procesu planiranja ljudskih resursa

Proces planiranja ljudskih resursa mora se odvijati u skladu sa poslovnom politikom organizacije i poslovnom strategijom top menadžmenta, odnosno, mora biti uskladen sa ciljevima organizacije i vizijom njenog menadžmenta. Na isti način moraju se odvijati i aktivnosti koje se u njemu sprovode. Njihov kvalitet u velikoj meri zavisi od toga sa koliko izvesnosti se mogu predvideti promene koje se očekuju u eksternom okruženju, naročito one za koje se veruje da će imati određen uticaj na tržište rada.

⁵ Mathis, R., Jackson, J.: *Human Resource Management*, 8ht edition, West Publishing Company, New York, 1997, str. 55.

Slika 2 - Faze u procesu planiranja ljudskih resursa⁶

Aktivnosti koje se u procesu planiranja ljudskih resursa najčešće sprovode su: 1) analiza eksternih faktora; 2) analiza internih faktora; 3) predviđanje ponude i tražnje ljudskih resursa; 4) usklađivanje ponude i tražnje ljudskih resursa; 5) realizacija plana ljudskih resursa i 6) praćenje, evaluacija i korigovanje plana.

4.1. Analiza eksternih faktora

Analiza eksternih faktora ima poseban značaj za proces planiranja ljudskih resursa, zbog тога што је тржиште рада једно и јединствено за све послодавце. Jedno од мерила ефективности организације је њена способност да обезбеди и сачува кадрове који су deficitarni на тржишту рада. Ако се зна да на то утичу бројни фактори, јасно је да тако важан циљ није лако остварити.

Faktori eksterne prirode, који имају највећи утицај на процес планирања лјудских ресурса су: 1) састав радне снаге и структура рада; 2) активности владе и парламента; 3) економски фактори; 4) миграција радне снаге и 5) тржишна конкуренција.

1) *Sastav radne snage i struktura rada.* Састав радне снаге стално се менја, нарочито у погледу квалификација, знанја, способности, вештина, година живота, етничке

⁶ Mathis, R., Jackson, J.: cit. delo, str. 56.

pripadnosti i slično. U strukturi zaposlenih sve je više žena, pripadnika manjinskih zajednica, osoba sa invaliditetom, honorarnih radnika, zaposlenih na određeno vreme i angažovanih po osnovu rada van radnog odnosa. Takvo stanje karakteristično je za većinu zemalja u svetu.

U mnogim organizacijama ključne poslove obavljaju zaposleni koji su radni odnos zasnovali na neodređeno vreme, dok ostale poslove uglavnom obavljaju zaposleni koji su radni odnos zasnovali na određeno vreme. Takva praksa zahteva donošenje odluka o rangiranju poslova, po važnosti i značaju za organizaciju, kako bi se znalo za koje poslove treba obezbediti kadrove sa stalnim radnim odnosom, a za koje kadrove angažovane na drugi način. Sve je više organizacija koje se oslanjaju na privremeno zaposlene kadrove, da bi lakše stabilizovale svoju radnu snagu. Umesto da zapošljavaju nove ljude, ako se posao poveća ili da otpuštaju postojeće, ako se obim posla smanji, one se radije oslanjaju na privremeno angažovane kadrove, jer im je takvo postupanje najbezbolnije i najisplativije.

2) *Aktivnosti vlade i parlamenta.* Normativne i druge aktivnosti vlade i parlamenta imaju veliki uticaj na obezbeđivanje kadrova potrebnih znanja i sposobnosti. Sve je više zakona i drugih propisa kojima se uređuju određena pitanja iz oblasti upravljanja ljudskim resursima. Kao rezultat toga, planiranjem ljudskih resursa moraju se baviti pojedinci kojima su ti propisi dobro poznati. Osim toga, na planiranje ljudskih resursa mogu uticati i druge aktivnosti vlade i parlamenta, naročito u oblasti zapošljavanja, radnih odnosa i socijalne politike.

3) *Ekonomski faktori.* Poreska politika, inflacija, ekonomski rast i drugi ekonomski faktori imaju snažan uticaj na društvenu stvarnost, politiku zapošljavanja i proces planiranja ljudskih resursa. Odluke koje se odnose na zarade, naknade i druga primanja zaposlenih, kao i odluke koje se odnose na prekovremeni rad, zapošljavanje, otpuštanje s posla i slično, u velikoj meri zavise od ekonomskih uslova. Ti uslovi mogu pogodovati smanjenju stope nezaposlenosti, kao što mogu doprineti i njenom povećanju.

4) *Migracija radne snage.* U procesu planiranja ljudskih resursa određen značaj imaju i migracioni tokovi radne snage. Migracija je posebno bila izražena tokom druge polovine 20. veka, a aktuelna je i sada. Može se posmatrati na unutrašnjem i na međunarodnom planu. Na unutrašnjem planu, karakteristične su seobe iz sela u grad i seobe iz manjih varoši u velike gradove. One traju i danas, a njima je zahvaćena i naša zemlja. Međutim, na međunarodnom planu, oduvek su bile aktuelne migracije iz nerazvijenih zemalja u razvijenije delove sveta. Velikim prilivom radne snage u veće gradove, odnosno u razvijenije zemlje i regije sveta, stvaraju se mogućnosti za veći izbor kvalitetnih kadrova. Na drugoj strani, u mestima i zemljama iz kojih radna snaga odlazi, te mogućnosti postaju sve manje.

5) *Tržišna konkurenca.* Postaje sve izraženija, kako na unutrašnjem planu tako i na međunarodnom planu. Na unutrašnjem planu aktuelna je u svim zemljama sveta. Organizacije koje o tome ne vode dovoljno računa, pre ili kasnije, suočavaju se sa ozbiljnim teškoćama u svom poslovanju. Ilustracije radi, dovoljno je samo da se ne prate povećanja zarada u konkurentskim organizacijama, pa da dođe do ozbiljnijeg osipanja kadrova, naročito mlađih i perspektivnijih. U procesu planiranja ljudskih resursa, takve i slične pojave ne mogu se ignorisati.

4.2. Analiza internih faktora

Jedna od ključnih aktivnosti u procesu planiranja ljudskih resursa jeste analiza internih faktora. Njome se podrazumeva analiza poslova i kadrovskih potencijala organizacije. U procesu analize, potrebe organizacije porede se sa raspoloživim kadrovima i njihovim znanjima, sposobnostima, veštinama i drugim potencijalima.

1) *Pregled i analiza postojećih poslova.* Početna osnova za procenu internih snaga i slabosti organizacije jeste pregled poslova koji se u njoj obavljaju. Na osnovu detaljne analize postojećih poslova i razvojne strategije organizacije, predviđaju se poslovi koji će se obavljati u budućnosti. Pri tom se posebno analiziraju:⁷

- postojeći poslovi u organizaciji;
- broj izvršilaca za svaki posao, odnosno za svako radno mesto;
- odnosi nadređenosti i podređenosti;
- važnost svakog posla;
- poslovi neophodni za ostvarivanje strategije razvoja organizacije;
- karakteristike poslova koji će biti aktuelni u budućnosti.

2) *Analiza potencijala zaposlenih.* Nakon analize postojećih poslova i predviđanja budućih poslova organizacije, pristupa se analizi postojećih kadrova i njihovih znanja, sposobnosti, veština, osobina ličnosti i drugih potencijala. Osnovni izvor podataka o tome su baze podataka o zaposlenima, koje se sačinjavaju i čuvaju u službi za ljudske resurse.

Savremene organizacije prinuđene su da sve više vode računa o potencijalima zaposlenih. U skladu sa tim, opredeljuju se i zadaci u oblasti obuke i stručnog usavršavanja zaposlenih, kako bi se njihova znanja, veštine i drugi potencijali stalno uvećavali, unapređivali i prilagođavali zahtevima posla i dugoročnim potrebama organizacije. Saglasno tome, posebna pažnja pridaje se informacijama koje se odnose na:⁸

- godine života zaposlenog, dužinu staža u organizaciji i vreme provedeno na postojećem poslu;
- napredovanje u karijeri (postojeći posao, vreme provedeno na drugim poslovima, unapređenja i druge promene u poslu, visina zarade i drugih primanja zaposlenog);
- performanse zaposlenog (radna uspešnost, odnos prema radu, razvoj veština, odgovornost);
- sistem obrazovanja i stručnog usavršavanja zaposlenih;
- mobilnost i geografske preferencije zaposlenog (eventualna zainteresovanost za promenu prebivališta, odnosno mesta rada i stanovanja);
- sposobnosti, interesovanja i životne stavove zaposlenog.

Očigledno je da informacije o potencijalima zaposlenih utiču na njihovu karijeru. Pošto su poverljivog karaktera, mogu biti dostupne samo pojedincima ovlašćenim za njihovo korišćenje, u skladu sa važećim propisima. Rezultati analize znanja, sposobnosti, veština i drugih potencijala zaposlenih, kao i rezultati analize drugih faktora, interne i eksterne prirode, imaju veliki značaj za proces planiranja ljudskih resursa.

⁷ Jovanović-Božinov, M., Kulić, Ž., Cvetkovski, T.: *Menadžment ljudskih resursa*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2004, str. 67.

⁸ Jovanović-Božinov, M., Kulić, Ž., Cvetkovski, T.: cit. delo, str. 68.

4.3. Predviđanje ponude i tražnje ljudskih resursa

Informacije dobijene istraživanjem i analizom internih i eksternih faktora, koriste se za predviđanje moguće ponude i tražnje ljudskih resursa, u skladu sa razvojnom strategijom organizacije. Pošto je predviđanje skopčano sa brojnim nepoznanicama i neizvesnostima, veoma je važno da se tako osetljivom i odgovornom aktivnošću bave iskusni i kompetentni pojedinci. Drugim rečima, njome bi trebalo da se bave ljudi koji, s velikim stepenom izvesnosti, mogu da predvide buduće događaje i procese.

Pristupi predviđanju ponude i tražnje ljudskih resursa kreću se od prepostavki menadžera do složenih kompjuterskih simulacija. Iako se za to koristi veliki broj sofistiranih matematičkih modela i tehnika, predviđanje još uvek predstavlja kombinaciju kvantitativnih metoda i subjektivnih procena. Osnovne oblasti predviđanja su: 1) predviđanje tražnje ljudskih resursa i 2) predviđanje ponude ljudskih resursa.⁹

4.3.1. Predviđanje tražnje ljudskih resursa

Smatra se jednom od ključnih prepostavki procesa planiranja ljudskih resursa. Može se vršiti uz pomoć matematičkih metoda i tehnika ili na osnovu subjektivnih procena. Međutim, treba znati da i matematički metodi zahtevaju određene procene, kao svojevrsne ulazne podatke za dalju informatičku obradu.

Predviđanje potreba za ljudskim resursima vrši se za kratkoročni, srednjoročni i dugoročni period. Najčešći period predviđanja je kratkoročni i vezuje se za vreme od šest meseci do jedne godine. Za većinu organizacija, takvo predviđanje je rutinske prirode, zbog toga što se zasniva na manjem broju prepostavki. Prednosti kratkoročnog predviđanja proizilaze iz činjenice da se njime obezbeđuju najbolje procene organizacionih potreba za ljudskim resursima.

Srednjoročna i dugoročna predviđanja su daleko složenija, jer se zasnivaju na većem broju prepostavki. Srednjoročni planovi donose se za period od jedne do pet godina, a dugoročni – za period od pet i više godina. Njima se procenjuju samo okvirne potrebe za ljudskim resursima, jer se precizne potrebe o tome teško mogu davati na duži rok.

Potrebe za ljudskim resursima mogu se sagledavati na nivou cele organizacije ili na nivou organizacionih jedinica. Na primer, predviđanje da će organizaciji biti potrebno 125 novih radnika u narednoj godini nije isto što i predviđanje da će joj u istom periodu biti potrebno 25 novih radnika u sistemu bezbednosti, 45 u proizvodnji, 20 u računovodstvu, 30 u transportu i pet u službi za ljudske resurse. Predviđanje potreba po organizacionim jedinicama omogućava organizaciji da na vreme isplanira aktivnosti za pravovremeno obezbeđivanje kvalitetnih kandidata za popunu upražnjenih radnih mesta.

Predviđanje tražnje ljudskih resursa ne temelji se samo na procenama o radnim mestima koja bi u planskom periodu trebalo „otvoriti“ nego i na procenama o radnim mestima koja bi u tom periodu trebalo da se „ugase“ ili da ostanu upražnjena, zbog osipanja radne snage (npr. povodom odlaska u penziju, raskida radnog odnosa ili odlaska u druge organizacije). Analiza uvek počinje od najviših

⁹ Kulić, Ž., Milošević, G.: *Upravljanje ljudskim resursima u turizmu*, Beograd, 2009, str. 45.

pozicija u organizaciji, zato što ne postoji mogućnost da se sa njih dalje napreduje. Međutim, planeri moraju uvek računati na posledice tzv. lančanog efekta, do kojih neminovno dolazi u slučaju premeštaja ili unapređenja zaposlenih, koji iza sebe ostavljaju upražnjena radna mesta.

Predviđanje tražnje je proces u kojem se prave procene o broju, kvalitetima i kvalifikacijama ljudi koji će organizaciji, u planskom periodu, verovatno biti potrebni. Idealna osnova za predviđanje je dugoročni poslovni plan, posmatran iz ugla organizacionih jedinica i planiranih aktivnosti. U proizvodnim organizacijama, na primer, planom proizvodnje obuhvataju se i proizvodi koje bi u određenom periodu trebalo proizvesti. Na osnovu takvih procena može se izračunati broj radnih sati za svaku kategoriju zaposlenih, kako bi se potrebe za ljudskim resursima sagledale na realniji način.

Posebnu pažnju zaslužuju planovi i projekti koji, po prirodi stvari, zahtevaju dodatnu radnu snagu. Na primer, širenje prodajne mreže, povećanje proizvodnih kapaciteta, razvoj novih proizvoda i usluga i slično. Jasno je da takve poslovne ambicije zahtevaju nove ljudе, odgovarajućih znanja, veština i sposobnosti, što se u procesu planiranja ljudskih resursa mora uzeti u obzir.

Predviđanje tražnje ljudskih resursa karakterišu sledeće aktivnosti, i to:

- procene menadžera ili stručnjaka za ljudske resurse o budućim kadrovskim potrebama organizacije (u pogledu broja potrebnih ljudi i njihovih kvalifikacija);
- analiza aktuelnih trendova u prošlosti, radi davanja procena za budućnost (npr. pravi se poređenje između broja proizvodnih i broja neproizvodnih radnika, kako bi se dala procena o njihovom odnosu u budućnosti);
- analiza radnih aktivnosti (koristi se u slučaju da se radne aktivnosti mogu meriti, kako bi se procenilo koliko traju i koliko ljudi je potrebno za njihovo obavljanje);
- predviđanje potrebnih znanja, veština, sposobnosti, osobina ličnosti i drugih potencijala zaposlenih (vrši se na temelju pažljive analize očekivanog razvoja tržista radne snage, novih tehnologija, novih proizvoda i slično).

4.3.2. Predviđanje ponude ljudskih resursa

Nije dovoljno predvideti samo potrebe za ljudskim resursima nego i njihovu buduću raspoloživost. Predviđanje ponude ljudskih resursa podrazumeva mogućnost njihovog regrutovanja iz svih izvora, kako internih tako i eksternih. Iako se mogućnosti internog regrutovanja mogu lakše predvideti, planeri se moraju baviti i procenama vezanim za eksterne izvore regrutovanja kadrova.

Mogućnosti obezbeđivanja kadrova *iz eksternih izvora* mogu se proceniti na osnovu:¹⁰ 1) migracije radne snage, unutar i izvan posmatrane oblasti; 2) strukture radne snage (naročito u pogledu kvalifikacija, znanja, veština, sposobnosti, etničke i polne pripadnosti, stečenih iskustava i slično); 3) očekivanog priliva kvalifikovane radne snage, a posebno visokoobrazovanih kadrova; 4) očekivanih ekonomskih kretanja u planskom periodu; 5) očekivanog tehnološkog razvoja u posmatranom periodu; 6) očekivanih promena u zakonskim i drugim propisima, naročito u

¹⁰ Kulić, Ž., Milošević, G.: cit. delo, str. 46.

oblasti radnih odnosa zapošljavanja, ekonomske politike i socijalne politike; 7) aktivnosti konkurenčkih organizacija i slično.

Međutim, mogućnosti obezbeđivanja kadrova *iz internih izvora* zavise od programa obuke, stručnog usavršavanja i razvoja, politike premeštaja i unapređenja, politike penzionisanja i slično, što se pri predviđanju budućih kretanja u toj oblasti mora uzeti u obzir. Osim toga, takva predviđanja moraju se oslanjati i na procene o mogućem odlivu radne snage (npr. zbog odlaska u druge organizacije, otkaza ugovora o radu, otpočinjanja biznisa u svojoj režiji i sličnih razloga), mogućim premeštajima zaposlenih na druga radna mesta, mogućim odsustvima s posla na duže vreme (npr. zbog odsluženja vojnog roka, porodiljskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta) itd.

Predviđanje interne ponude ljudskih resursa podrazumeva primenu metoda „analize redosleda“. Taj metod oslanja se na tzv. mape zamene, pomoću kojih se opredeljuju potencijalne promene broja i sastava radne snage, prilivi i odlivi kadrova, mogućnosti njihovog pravovremenog obezbeđivanja i slično. Mapa zamene ili „matrica prelaza“, kako se drukčije označava, može se koristiti i kao svojevrsni pokazatelj stanja i kretanja ljudi unutar organizacije (o čemu svedoči i slika 3). Za linijskog radnika, na primer, postoji 20% verovatnoće da će u narednih 12 meseci otici iz organizacije, 0% verovatnoće da će biti promovisan u menadžera, 15% verovatnoće da će biti unapređen u supervizora i 65% verovatnoće da će ostati na istom poslu u narednih 12 meseci.

	Odlazak	Menadžer	Supervizor	Lin. radnik
Menadžer	0,15	0,85	0,00	0,00
Supervizor	0,10	0,15	0,70	0,05
Lin. radnik	0,20	0,00	0,15	0,65

Slika 3 - Matrica prelaza za period od 12 meseci¹¹

4.3.3. Usklađivanje ponude i tražnje ljudskih resursa

Planiranje ljudskih resursa ne podrazumeva samo predviđanje nego i usklađivanje njihove ponude i tražnje. Ponuda se meri brojem i kompetencijama ljudi koji će organizaciji verovatno biti na raspolaganju, a tražnja brojem i potencijalima ljudi koji će joj verovatno trebati. Pri tom se uzimaju u obzir i interni i eksterni izvori obezbeđivanja kadrova, moguća osipanja i odsustvovanja s posla, očekivani premeštaji i unapređenja, moguće promene režima rada i slično.

Aktivnosti kojima se usklađuju ponuda i tražnja ljudskih resursa su:¹²

- analiza postojećih ljudskih resursa, a posebno broja, znanja, veština, sposobnosti i drugih potencijala zaposlenih;
- predviđanje mogućeg osipanja kadrova, po svim osnovima;
- predviđanje promena kod postojećih kadrova, kroz interna unapređenja;
- predviđanje mogućih promena u pogledu uslova rada i odsustvovanja s posla;
- predviđanje moguće ponude ljudskih resursa iz internih izvora;
- predviđanje moguće ponude ljudskih resursa iz eksternih izvora, kako na nacionalnom tako i na lokalnom tržištu rada.

¹¹ Mathis, R., Jackson, J.: cit. delo, str. 60.

¹² Kulić, Ž., Milošević, G.: cit. delo, str. 48.

Odnos između ponude i tražnje ljudskih resursa analizira se da bi se utvrdilo da li postoje, odnosno da li će postojati deficiti ili suficiti kadrova. Na taj način stvaraju se prepostavke za izradu strategije za regrutovanje i zadržavanje kvalitetnih kadrova, a ako je neophodno i strategije za smanjenje broja zaposlenih.

Ako se analizom dokaže da između ponude i tražnje postoji određena neravnoteža, mora se utvrditi na koji način se ona manifestuje. U vidu suficita ili u vidu deficita. Suficit postoji ako je ponuda veća od predviđene tražnje, a deficit ako je predviđena tražnja veća od predviđene ponude. Da bi se odnos između ponude i tražnje uravnotežio, u praksi se koriste dve vrste programa, i to:¹³ 1) programi za rešavanje suficita i 2) programi za rešavanje deficit-a.

1) *Programi za rešavanje suficita.* Koriste se ako se procenjuje da će postojeći kadrovi nadmašiti procenjenu tražnju. Organizacije se trude da pravovremeno reaguju na očekivanu neravnotežu između ponude i tražnje ljudskih resursa. U tom smislu, one se obično opredeljuju za:

- obezbeđivanje stimulacija za raniji odlazak u penziju;
- nepotpunjavanje radnih mesta zaposlenih koji odlaze iz organizacije;
- transfer ili redizajniranje radnih mesta sa viškom zaposlenih;
- korišćenje viška vremena za obuku i održavanje opreme;
- smanjenje zarada i drugih primanja;
- smanjenje broja radnih sati;
- davanje otkaza i slično.

Drugim rečima, ako se procenjuje da će postojeća radna snaga nadmašiti procenjenu tražnju, organizacija mora pravovremeno reagovati, kako bi postojeće resurse racionalno koristila. Stimuliše se odlazak u penziju, olakšava se odlazak iz organizacije, uvode se mere racionlizacije, pristupa se proglašenju viškova, smanjuju se zarade, obustavlja se prijem novih radnika i slično. Sve, zavisno od konkretnih prilika i procene o tome šta je najbolje i najbezboljnije uraditi. Na primer, ako se procenjuje da je višak ponude u odnosu na predviđenu tražnju neznatan, bolje je pribeti skraćivanju radnog vremena za kritična radna mesta nego se opredeljivati za davanje otkaza i otpuštanje prekobrojnih radnika, ne samo zbog moralnih razloga nego i zbog dugoročnih interesa organizacije.

2) *Programi za rešavanje deficit-a.* Koriste se ako je neophodno nadomestiti nedostatak ponude ljudskih resursa. Mere koje se njima najčešće predviđaju su:

- obezbeđivanje novih ljudi za rad sa punim radnim vremenom i sa stalnim zaposlenjem;
- nuđenje stimulacija i drugih pogodnosti za neodlazak u penziju;
- zapošljavanje penzionera za rad sa polovinom punog radnog vremena;
- smanjivanje procenta zaposlenih koji odlaze iz organizacije;
- organizovanje prekovremenog rada;
- zapošljavanje novih radnika za rad na određeno vreme;
- ustupanje dela poslova drugim organizacijama;
- prekvalifikacija i dokvalifikacija zaposlenih;
- premeštanje zaposlenih na deficitarnije poslove.

¹³ Kulić, Ž., Milošević, G.: cit. delo, str. 49.

Mere za koje će se organizacija opredeliti zavise od konkretnih prilika i procena njenog menadžmenta. Konačan stav o tome ne bi trebalo da protivureči ekonomskim interesima organizacije, a po mogućству ni legitimnim interesima zaposlenih.

5. Realizacija plana ljudskih resursa

Nakon prikupljanja potrebnih podataka, predviđanja i usklajivanja ponude i tražnje ljudskih resursa, organizacija ima sve informacije potrebne za realizaciju plana ljudskih resursa. Takav plan može da bude veoma sofisticiran ili elementaran. Njegova krajnja svrha je da omogući usklajivanje raspoložive ponude ljudskih resursa sa predviđenim potrebama organizacije. Ako postojeći radnici nemaju potreban nivo znanja i veština, moraju se preduzeti mere za prevazilaženje takvog stanja. Između ostalog, to podrazumeva potrebu za njihovom dodatnom obukom i njihovim daljim stručnim osposobljavanjem i usavršavanjem. Ako to nije dovoljno, može se pribeti obezbeđivanju novih ljudi izvan organizacije. Međutim, ako se utvrdi da je organizacija zaposlila previše ljudi, neophodna je redukcija radne snage.

Planom ljudskih resursa obezbeduje se „mapa puta“ za budućnost, jer se njime određuju izvori iz kojih će se kadrovi verovatno regrutovati, vremenski okviri u kojima će organizaciji biti potrebni novi ljudi, potrebe za obukom i mogućnosti profesionalnog razvoja zaposlenih. Osim toga, njime se obezbeđuju i pretpostavke za planiranje individualne karijere. Na taj način doprinosi se ostvarivanju dugoročnih potreba i interesa, ne samo organizacije nego i zaposlenih.

Planovi se obično oslanjaju na rezultate analize faktora ponude i tražnje ljudskih resursa, kao i na strategiju obezbeđivanja potrebnih kadrova. Često se donose na kraći rok i sa fleksibilnim sadržajem, zbog teškoća vezanih za predviđanje potreba za ljudskim resursima, u vremenu brzih i velikih promena. Međutim, ako menadžment organizacije ne preduzima potrebne mere za realizaciju planiranih zadataka, od njihovog donošenja nema velike koristi.

Planovima ljudskih resursa najčešće se obuhvataju pitanja koja se odnose na:¹⁴

- obezbeđivanje ljudskih resursa;
- fleksibilnost kadrova (osposobljavanje zaposlenih za obavljanje različitih poslova);
- zadržavanje zaposlenih;
- smanjenje broja zaposlenih.

5.1. Plan obezbeđivanja ljudskih resursa

Planom obezbeđivanja ljudskih resursa predviđaju se buduće potrebe za kadrovima i mogućnosti njihovog obezbeđivanja, kako iz internih tako i iz eksternih izvora. Osim toga, njime se predviđaju i potrebe za visokostručnim kadrovima. Takve potrebe mogu se zadovoljiti samo ako je organizacija na dobrom glasu, odnosno ako se može smatrati „izabranim poslodavcem“. Prema tome, reč je o planu sastavljenom od tri dela. Faktički, sačinjavaju ga: 1) plan obezbeđivanja kadrova iz internih izvora; 2) plan obezbeđivanja kadrova iz eksternih izvora i 3)

¹⁴ Kulić, Ž., Milošević, G.: cit. delo, str. 49.

plan za „izabranog poslodavca“, odnosno plan privlačenja natprosečnih kandidata, radi prijema u radni odnos.

Plan obezbeđivanja kadrova iz internih izvora zasniva se na analizi stanja ljudskih resursa u organizaciji i proceni raspoloživih znanja, veština i sposobnosti zaposlenih. Baza podataka o tome trebalo bi da sadrži ažuriranu listu zaposlenih i njihovih potencijala. Raspoloživi potencijali porede se sa zahtevima posla i dugoročnim potrebama organizacije. Nakon toga, odlučuje se o aktivnostima koje bi trebalo preduzeti, kako bi se obezbedilo dodatno usavršavanje i osposobljavanje određenih kadrova. Planovima se obično predviđaju i mere za bolje korišćenje postojeće radne snage. U tom smislu, organizacija se može osloniti i na fleksibilne oblike zapošljavanja, a ako je neophodno i na fleksibilne oblike radnog vremena.

Plan obezbeđivanja kadrova iz eksternih izvora postaje aktuelan u slučaju da se iz internih izvora ne mogu obezbediti kvalitetni kandidati za popunu upražnjenih radnih mesta. Između ostalog, njime se predviđaju:

- broj i kvaliteti ljudi potrebnih za popunjavanje deficit-a i dinamika njihovog obezbeđivanja;
- mogući izvori regrutovanja kandidata (fakulteti, agencije, javno oglašavanje i drugi);
- planovi za obezbeđivanje alternativnih izvora regrutovanja kandidata (npr. regrutovanje honoraraca, oslanjanje na više izvora regrutovanja, direktno obraćanje kandidatima i slično);
- mere i aktivnosti za realizaciju planiranih zadataka.

Plan za „izabranog poslodavca“ podrazumeva mere i aktivnosti za privlačenje najkvalitetnijih kandidata, radi prijema u radni odnos. Međutim, takav plan nije lako ostvariti, jer se organizacija ne može preko noći preporoditi i postati „izabrani poslodavac“. Da bi se u tome uspelo, neophodno je:¹⁵

- stvoriti mogućnosti za obuku i profesionalni razvoj zaposlenih;
- obezbediti dobre uslove rada;
- obezbediti posebne pogodnosti (npr. brigu o deci zaposlenih, jemstvo za korišćenje stambenih kredita, stimulativne dodatke na zaradu i slično);
- stvoriti mogućnosti za dalje zapošljavanje kvalitetnih kadrova (pomoću dobrih uslova za napredovanje i razvoj karijere, prihvatljivih zarada i drugih uslova rada, permanentnog obrazovanja i stručnog usavršavanja i dobre atmosfere za rad).

5.2. Plan fleksibilnosti

Planom fleksibilnosti ostvaruje se više značajnih ciljeva, zavisno od potreba organizacije i mogućnosti zaposlenih. Njime se posebno obezbeđuje:

- veća fleksibilnost organizacije, u operativnom smislu;
- bolja iskorišćenost znanja, sposobnosti, veština i drugih potencijala zaposlenih;
- smanjenje troškova poslovanja;
- povećanje produktivnosti rada itd.

Pri sačinjavanju plana fleksibilnosti veoma je važno da se najpre odredi odnos između zaposlenih na neodređeno vreme, odnosno sa punim radnim vremenom i

¹⁵ Jovanović-Božinov, M., Kulić, Ž., Cvetkovski, T.: *Menadžment ljudskih resursa*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2004.

ostalih kategorija zaposlenih (npr. zaposlenih honoraraca, zaposlenih na određeno vreme, zaposlenih sa nepunim radnim vremenom i slično), kako bi se obezbedila bolja iskorišćenost njihovih raspoloživih potencijala. Suočavajući se sa tim pitanjem mnoge organizacije se opredeljuju za rešenje kojim se značajniji i trajniji poslovi povegravaju zaposlenima koji su radni odnos zasnovali na neodređeno vreme, dok se preostali poslovi, po pravilu, poveravaju ostalim kategorijama zaposlenih. Zahvaljujući tome, klasični oblici zapošljavanja dopunjaju se tzv. fleksibilnim oblicima rada, odnosno radnog angažovanja kao što su:

- korišćenje „honorarnih“ radnika.
- usklađivanje (podela) posla.
- rad kod kuće.
- fleksibilno radno vreme.
- smanjenje prekovremenog rada.

5.3. Plan zadržavanja (očuvanja) zaposlenih

Po pravilu, svaka organizacija zainteresovana je za očuvanje, tj. za zadržavanje svojih kadrova, naročito kvalitetnih i proverenih. Ali, jedno su želje, a drugo mogućnosti. Svako bi htelo da radi тамо где mu se nude najbolji uslovi. Organizacija koja ne može da obezbedi prihvatljive uslove rada mora računati na osipanje kadrova. Pri tom, ona naročito mora voditi računa o tome da je ne napuste najkompetentniji ljudi. Njeni napori, usmereni u tom pravcu, mogu dovesti do određenih rezultata samo ako su dobro osmišljeni i ako zaposleni u njima prepoznaju svoje interesne po mogućству na duži rok.

Da bi se planom zadržavanja kadrova postigli željeni rezultati, njegovu primenu moraju pratiti određene procene i moguća očekivanja. I procene i očekivanja bi trebalo da se zasnivaju na analizi internih i eksternih faktora koji mogu uticati na prekomerni odliv kadrova. Između ostalog, ona bi trebalo da sadrži:

- podatke o razlozima koji utiču ili bi mogli da utiču na neželjeni odliv kadrova;
- procenu o zaposlenima, odnosno o kategorijama zaposlenih koji će, ako se nešto značajnije ne preduzme (u njihovu korist), verovatno otici iz organizacije;
- procenu verovatnoće o odlasku ključnih ljudi iz organizacije;
- procenu mogućih posledica, materijalne i nematerijalne prirode, od nekontrolisanog odliva kadrova;
- procenu mogućnosti, izvora regrutovanja, troškova i potrebnog vremena za obezbeđivanje odgovarajuće zamene za kadrove koji odlaze, odnosno koji će verovatno otici.

Za organizaciju je posebno važno da se utvrde i analiziraju razlozi za osipanje kadrova. Iz tog razloga, mogu se obaviti razgovori sa ljudima koji odlaze. Iako ti razgovori ne mogu biti od prevelike koristi, treba ih praktikovati, jer se na osnovu njih može puno toga sazнати. Još je važnije biti u stalnom kontaktu sa zaposlenima, kako bi se znali pravi razlozi za njihovo nezadovoljstvo. Jedino na taj način mogu se utvrditi činjenice značajne za realno i celovito sagledavanje stvari, bez čega se ne može računati na uspešno sačinjavanje plana za zadržavanje kadrova, niti na njegovo uspešno primenjivanje.

5.4. Plan smanjenja broja zaposlenih

Organizacije se ne suočavaju samo sa manjkom nego i sa viškom zaposlenih. Ni jedna ni druga situacija ne idu im u prilog. Višak zaposlenih, između ostalog, dovodi do povećanja troškova radne snage, odnosno troškova poslovanja, što je razlog više za donošenje plana, tj. programa za smanjenje broja zaposlenih. Planom smanjenja bi trebalo odrediti dinamiku redukcije kadrova, kako po osnovu prirodnog osipanja (npr. zbog odlaska u penziju, dobrovoljnog raskida radnog odnosa i slično), tako i po osnovu plana, odnosno programa za smanjenje broja zaposlenih.

Do potrebe za smanjenjem radne snage može doći iz brojnih razloga: zbog uvođenja novih tehnologija, smanjenja organizacije i drugih organizacionih promena, teškoća u poslovanju, smanjenja obima posla na određenim radnim mestima itd. Pitanjima vezanim za smanjenje radne snage bi trebalo da se bave stručnjaci za ljudske resurse, u saradnji sa menadžmentom organizacije. Između ostalog, njihov zadatak je da predlože prihvatljive i održive mere za planirano smanjenje. Sve se mora raditi u skladu sa važećim propisima i realnim stanjem stvari, vodeći dovoljno računa ne samo o interesima organizacije nego i o interesima zaposlenih.

Stečena iskustva, u vezi sa smanjenjem viška radne snage, svedoče o tome da taj proces može da se odvija pod povoljnijim i humanijim uslovima, ako se za to steknu sve neophodne prepostavke. Osnovni preduslovi za to su:

- iznalaženje alternativnih mogućnosti za angažovanje prekomernih radnika, kako bi što manji broj njih ostao bez posla;
- uključivanje ljudi, odgovornih za realizaciju programa za smanjenje viška zaposlenih, u proces njegove izrade i njegovog donošenja, kako bi se projektovane aktivnosti uspešnije odvijale;
- pravovremeno obaveštanje prekomernih radnika da će ostati bez posla, kako bi se spremnije suočili sa tako neprijatnom situacijom;
- pojašnjavanje razloga za otpuštanje viška zaposlenih onima koji ostaju u organizaciji, kako bi se ublažile unutrašnje napetosti i smanjili razlozi za njihovo strahovanje od drugih mogućih posledica (npr. od novog otpuštanja s posla, umanjenja zarada, nemogućnosti napredovanja i slično);
- pružanje pomoći zaposlenima koji ostaju bez posla u traženju i obezbeđivanju novog posla.
- Planom, odnosno programom za smanjenje broja zaposlenih, posebno treba definisati:
- ukupan broj ljudi koji ostaju bez posla i dinamiku njihovog otpuštanja;
- kriterijume za određivanje viška zaposlenih;
- način usaglašavanja stavova sa sindikatom ili predstavnicima zaposlenih o uslovima, postupku i kriterijumima za utvrđivanje viška zaposlenih;
- mogućnosti i načine smanjivanja broja zaposlenih putem „prirodnog“ osipanja kadrova (npr. po osnovu penzionisanja, samovoljnog prelaska u druge organizacije, svojevoljnog raskida radnog odnosa iz drugih eventualnih razloga i slično);
- finansijske i druge eventualne podsticaje za dobrovoljni odlazak iz organizacije;

- broj i strukturu zaposlenih za koje se očekuje da će dobrovoljno otići iz organizacije;
- finansijske i druge eventualne podsticaje za zadržavanje kadrova do kojih je organizaciji posebno stalo;
- mogućnosti i uslove za ranije penzionisanje zaposlenih, po osnovu dokupa penzijskog staža ili po drugom odgovarajućem osnovu;
- način pružanja pomoći zaposlenima koji ostaju bez posla u traganju za novim poslom.

6. Umesto zaključka

Nijedan plan nije savršen, ma koliko delovao prihvatljivo. Koliko god se planeri trudili da sačine dobre, realne i ostvarljive planove, određene greške i propusti (u njima) uvek se mogu pojaviti, jer nije lako unapred predvideti šta će se sve događati u planskom periodu. Iz tih razloga, odavno je postalo jasno da doneti planovi nisu „sveto pismo“ koje po svaku cenu treba poštovati i primenjivati. Iako njihovu sudbinu treba pratiti do kraja, činjenica je da se njihova validnost mora stalno preispitivati. Bez takvog pristupa, efekti planiranja bili bi manji i neizvesniji.

Proces planiranja ne podrazumeva samo postupak izrade i usvajanja plana nego i postupak njegovog ostvarivanja, odnosno primenjivanja. U procesu njegove realizacije prati se način i uspešnost njegove primene i preispituje održivost planiranih mera i aktivnosti. Ako životna realnost bitno odudara od planskih predviđanja ili ako nastupe druge nepredviđene okolnosti, plan se mora korigovati, odnosno menjati i dopunjavati. Sve što u njemu nije dobro treba menjati. Što pre, to bolje.

Očigledno je da je planiranje ljudskih resursa jedna od značajnijih upravljačkih aktivnosti. Najbolji dokaz o uspešnom planiranju jeste postojanje stalne usklađenosti između potrebnih i raspoloživih kadrova u organizaciji. Takvim planiranjem obezbeđuje se:

- racionalnije korišćenje raspoloživih ljudskih potencijala (zahvaljujući boljem sagledavanju kvaliteta i mogućnosti zaposlenih, pravovremenom donošenju potrebnih odluka, uspešnom premošćavanju tzv. praznih hodova i slično);
- smanjenje troškova radne snage (budući da je menadžment u poziciji da na vreme uoči mogući disbalans između raspoloživih i potrebnih kadrova);
- povećanje izgleda za pronalaženje i zapošljavanje perspektivnih, ambicioznih i kvalitetnih kadrova (budući da se potrebe za njima uočavaju, odnosno sagledavaju pre podnošenja zahteva za prijem u radni odnos novih ljudi);
- uspešnije planiranje i uspešniji razvoj menadžerske karijere.

Očigledno je da se planiranje ljudskih resursa može shvatiti kao jedna od strateških funkcija procesa upravljanja kadrovima i njihovim potencijalima. Uspešno planiranje smatra se osnovom na kojoj se temelje mnoge druge upravljačke aktivnosti. Iz tih razloga, planiranju ljudskih resursa mora se pristupiti sa najvećom pažnjom.

7. Literatura

1. Armstrong, M., Murlis, H.: Reward Management: A Handbook of Remuneration Strategy and Practice, Kogan Page, London, 2001.
2. Jovanović-Božinov, M., Kulić, Ž., Cvetkovski, T.: Menadžment ljudskih resursa, Megatrend univerzitet, Beograd, 2004.
3. Kulić, Ž., Milošević, G.: Upravljanje ljudskim resursima u turizmu, Beograd, 2009.
4. Kulić, Ž., Milošević, G.: Upravljanje ljudskim resursima u oblasti bezbednosti i zdravlja na radu, Bezbednost, br. 1/07, Beograd, 2007.
5. Mathis, R., Jackson, J.: Human Resource Management, West Publishing Company, New York, 1997.
6. Milošević, G., Subošić, D., Kekić, D.: Practical training of students within the system of tertiary police education in the Republic of Serbia, Nauka – bezbednost – policija, br. 3/2010, Beograd, 2010.

PLANNING AS A PART OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT ACTIVITIES

Summary

Human resource management activities are most often grouped, or classified in that they are reduced to some ten basic activities. These activities are considered to be: work analysis; human resource planning; human resource recruitment; human resource selection; employee socialization and orientation; employee training and education; employee performance evaluation; employee rewarding and motivating; employee health and security; career management, and employee degradation and laying off.

The importance of human resource planning results from the fact that contemporary business cannot be imagined without constant changes and adjustments in the organization, work and working conditions. Parallel to this, knowledge, skills, sets of values, attitudes and other potentials of the employees must also be adjusted in the planned manner.

IZMEĐU KVALITATIVNE I KVANTITATIVNE METODOLOGIJE: UTEMELJENA TEORIJA¹

Srđan Milašinović*

Kriminalističko-polička akademija, Beograd

Želimir Kešetović

Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu

Sažetak: U radu se izlažu osnove metoda utemeljene teorije, jednog od pravaca kvalitativne metodologije, koji je nastao šezdesetih godina XX veka u SAD. Najpre se ukazuje na bitne razlike u značenju reči „teorija“ u evropskoj kontinentalnoj misli i američkoj empirijskoj sociologiji. Pojavljivanje utemeljene teorije povezuje se sa krizom pozitivističke paradigmе u društvenoj nauci, naročito sa njenim svodenjem na školski šablon: „istraživačko pitanje hipoteza empirijsko testiranje zaključak, tj. prihvatanje ili odbacivanje hipoteze“. Uteteljena teorija ne polazi od hipoteze ka činjenicama, već obrnuto: istraživači intenzivno posmatraju istraživanu pojavu, sačinjavaju beleške, vode razgovore sa učesnicima, pa potom proučavanjem te empirijske građe postavljaju pretpostavke o pravilnostima, uslovijenostima i eventualnim uzročnostima u izučavanoj pojavi, a onda te pretpostavke testiraju u novom talasu istraživanja.

Ključne reči: metodologija, metod, istraživanje, kvalitativna analiza.

1. Uvodna razmatranja – teorija i metodologija

Još pre skoro pola veka jedan od najznačajnijih predstavnika frankfurtske škole kritičke teorije, E. From, pisao je da jedna od glavnih i univerzalnih odluka čovekove prirode jeste potreba za okvirom orientacije, koja proističe iz okolnosti da je čovek obdaren umom i razumom i da zato ima težnju da shvati i pronikne u pojave koje ga okružuju. Čovek ima potrebu da svet i stvarnost oko sebe smesti u prepoznatljiv okvir koji će mu omogućiti da se orijentiše u tom svetu. I zato, kada se ljudi sretnu sa fizičkim

¹ Članak predstavlja deo rezultata rada na projektima Bezbednost i zaštita organizovanja i funkcionisanja vaspitno-obrazovnog sistema u Republici Srbiji (osnovna načela, principi, protokoli, procedure i sredstva) (broj 47017), i Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprotstavljanje organizovanom kriminalu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija (broj 179045), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (2011–2014).

* E-mail: srdjan.milasinovic@kpa.edu.rs

objektima, drugim ljudima ili društvenom stvarnošću, oni nastoje da razumeju i objasne njihove karakteristike. Ta potreba se, prema Fromu, izražava kroz verovanja, ideologiju, religiju, a u modernom dobu pre svega kroz nauku i naučne zakonitosti.

Objašnjavajući zašto nastaju teorije i koja je njihova svrha, D. Hou potvrđuje Fromovu konstataciju: „Ne možemo da se nosimo sa haotičnim, slučajnim svemirom gde se događaji prosto dešavaju bez nekog očiglednog razloga. U svetu u kome ne postoje ni pravila, ni ritmovi, u kome u svakom trenutku ne znamo gde se nalazimo, život bi bio nemoguć. Pokušavajući da prepoznamo ove obrasce, u stvari, mi ih aktivno i stvaramo. Jednostavno opisivanje toga što vidimo zahteva neku vrstu mehanizma pomoću koga ćemo organizovati naše percepcije... I zato nastaju teorije koje pružaju prihvatljive definicije sveta koji nas okružuje. One ga čine razumljivim... Teorija je kao zastor koji omogućava posmatraču da apstrahuje složenost prirode na sistematičan i praktičan način“ (Howe, prema: Jugović, 2009).

Reč „teorija“ potiče iz starogrčkog jezika (*theoria* – gledanje, promatranje) i u prvobitnom, filozofskom značenju, označava misaono-spoznajnu aktivnost, ukoliko se zamišlja kao „čista“ – kao pronalaženje, zrenje i povezivanje smislenih likova bez obzira na njihovu primenu, na njihovo korišćenje pri ostvarivanju određenih ciljeva. Kao područje recepcije i unutrašnje (noetičke) elaboracije racionalnih sadržaja, teorija se suprotstavlja praksi kao području vidljive, spoljne delatnosti, iako ta dva područja stoje u odnosu uzajamne i dijalektičke uslovljenosti.

Iz ugla pozitivne nauke, teorija bi predstavljala opštu postavku ili koherentnu skupinu opšтиh stavova na osnovu kojih se objašnjava neko područje stvarnosti. Naučna teorija, dakle, čini sistem predmetnih, smislenih iskaza o opštim odredbama ili odnosima predmeta nauke ili njenih delova. Tako E. Nejgel, praveći razliku između eksperimentalnih i teorijskih zakona, ove druge izjednačava sa teorijama: „...smatrajući da se teško može poricati da pretpostavke koje nazivamo teorijama čine sisteme objašnjenja i predviđanja koji su mnogo opštiji od sistema čije se primene određuju kao eksperimentalni zakoni“ (Nejgel, 1974: 92). Da bi se teorije mogle analizirati, neophodno je razlikovati sledeće komponente: 1) apstraktni račun, koji predstavlja logički sistem sistema objašnjenja i koji „implicite definiše“ osnovne pojmove sistema; 2) skup pravila koja apstraktnom računu pripisuju izvestan empirijski sadržaj time što ga povezuju sa posmatranjem i eksperimentom; 3) interpretaciju ili model apstraktног računa, koji predstavlja „meso“ tog sistema, tako što ga povezuje sa poznatim pojmovima i predstavama.

Posmatrano iz ugla evropskog intelektualnog i misaonog miljea, teorija je veoma složena intelektualna tvorevina apstraktног naučnog mišljenja. Nju čini sistem postojećih saznanja i pretpostavljenih, odnosno, mogućih saznanja o predmetu ili delu predmeta nauke, pa i o metodu nauke. Kao sastavni delovi teorije javljaju se naučni principi i aksiomi, naučni zakoni, naučni pojmovi, stavovi, sudovi i zaključci, naučne teoreme, naučne hipoteze i naučni razlozi. Razumljivo je da se teorije razlikuju po predmetu i obliku, po stepenu izgrađenosti, po stepenu verifikovanosti, itd. Teorije se otuda mogu iskazati jezički ili simbolički. Jezički se iskazuju kao logičan, smislen sistem iskaza, a simbolički kao sistem međusobno povezanih i saglasnih simbola. Najsmelije i najoriginalnije naučne teorije nikada nisu proizvoljne i slučajne, već su oslonjene na postojeće naučno znanje i njime podstaknute.

Naučne teorije, da bi to bile i da bi kao takve opstale, moraju imati sledeća svojstva: određen stepen istinitosti; unutranju sistematičnost i neophodan stepen koherentnosti; određen stepen opštosti; proverljivost; komunikabilnost i razvojnost. Za svaku naučnu teoriju bitna je njena saznajna moć, koja je u toliko veća ukoliko se više odredaba, svojstava, relacija njome može objasniti, ili ukoliko se više raznovrsnih hipoteza može potvrditi. S tim u vezi je i naučna plodnost teorije.

Kada je reč o saznajnoj ulozi, naučna teorija može se shvatiti kao saznajna i kao praktična (Milosavljević, Radosavljević, 2008: 182). Saznajna uloga ostvaruje se kao naučno saznanje određenih vrsta pojava, njihovo naučno objašnjenje i predviđanje i naročito proširivanje naučnog saznanja. U tom smislu, od izvanrednog je značaja uloga teorije u naučnom saznanju i istraživanju od konceptualizacije preko definisanja predmeta istraživanja i postavljanja hipotetičkog okvira, do tumačenja i shvatanja rezultata istraživanja.

Praktična uloga teorije izražava se u apstrahovanju saznanja teorije, u podobnosti teorijskog saznanja da se apliciranjem i adaptiranjem priredi za rešavanje svakodnevnih potreba ljudskog života u raznim oblastima, uključujući i politiku. Istovremeno se postavlja i pitanje da li je metodologija kao posebna nauka uopšte moguća i, ako jeste, koja je to i kakva nauka. To pitanje nalazi svoje osnove u rasprostranjenim shvatanjima da je metodologija logička disciplina, ili da je ona disciplina epistemologije ili gnoseologije. U tom smislu je veoma indikativno stanovište koje doslovno glasi: „u klasifikaciji nauke uopšte i filozofskih nauka posebno, metodologija ne može figurirati kao posebna naučna disciplina, jer se njome samo proučavaju uslovi praktične primene principa koji su neizbežno sastavnii elementi izvesne manje ili više opšte teorije – logike, odnosno teorije saznanja“ (Milosavljević, Radosavljević, 2008: 182).

Osnov za postavljanje pitanja da li je metodologija moguća kao nauka, jeste to što se smatra da: 1) naučna disciplina druge nauke (u ovom slučaju logike) ne može da bude posebna nauka; 2) metod i predmet su bitni i nerazdvojni činoci svake nauke i naučne discipline, pa su naučna saznanja i naučna istraživanja metode određene nauke ili naučne discipline – njeni sastavnii delovi. Oba su polazišta na prvi pogled prihvatljiva. Međutim, previđa se da se ovde radi o specifičnom predmetu metodologije – metodu, odnosno načinu (načinima) naučnog saznanja i naučnog istraživanja predmeta nauke ili naučne discipline. Način sticanja naučnog saznanja i način naučnog istraživanja nisu činoci predmeta nauke ili naučne discipline, već među njima postoji funkcionalni i normativno-instrumentalni odnos u kome metod ima polivalentnu ulogu. Međuzavisnost predmeta i metoda manifestuje se kao zavisnost i obima i stepena naučnog saznanja o predmetu nauke od razvijenosti metode, dakle od naučnog saznanja o prodornim i produktivnim načinima naučnog istraživanja i naučnog saznanja predmeta nauke. S druge strane, obim i stepen naučnog saznanja o predmetu nauke omogućava, odnosno ograničava naučno saznanje i mogućnosti naučnog istraživanja metoda, tj. načina sticanja naučnog saznanja.

Međuzavisnost predmeta i metoda nauke je neposredna, ali ona ne omogućava, već, naprotiv, zahteva posebno sistematsko naučno istraživanje i naučno saznanje o metodu (metodama).

Neosporno je da se u istraživanju raznih predmeta koriste iste metode u istim ili sličnim varijantama i da se, čak, kod raznih metoda javljaju isti činioci. Takođe, jasno je da raznovrsna istraživanja koriste iste metode u raznim modalitetima, ali da za sva naučna istraživanja postoje neka ista osnovna pravila. Naučno saznanje o opštim i posebnim specifičnim pravilima u sprovođenju naučnog istraživanja i sticanju naučnog saznanja o predmetima nauke i naučnih saznanja upravo zahteva postojanje posebne nauke kakva je metodologija.

Imajući u vidu izneto, može se reći da je svako istinito i smisleno saznanje logično, tj. da je u skladu sa normama logičkog mišljenja. To pogotovo važi za naučno saznanje i naučno istraživanje. Zato se metodologija definiše kao logička disciplina. Međutim, metodologija se ne sastoji samo od logičkih pravila. Takođe, uprkos univerzalnosti nekih od postavki logike, ne postoji samo jedan logički sistem niti samo jedan logički pravac. Logička pravila su bitan sastavni deo metodologije, koji je u primeni povezan i uslovljen drugim delovima metodologije i drugim metodologijama i mogućnostima formiranja raznih sprega logičkih pravila i činilaca drugih delova metodologije. To je još izrazitije kod metoda. U društvenim naukama to je veoma teško zbog svojstva predmeta nauka i naučnih disciplina. Svakako, to nije dovoljan argument za negiranje postojanja i mogućnosti postojanja neke nauke.

Reč „teorija“ u naslovu ovog rada valjalo bi staviti u zagrade. U glavnom toku američke društvene nauke XX veka ona ima mnogo prizemnije značenje nego u pomenutoj kontinentalnoj evropskoj tradiciji. Pod pojmom teorije se u Sjedinjenim Američkim Državama (koje su rodno mesto metoda utemeljene teorije) najčešće podrazumeva zamisao o rešavanju nekog konkretnog istraživačkog problema ili o odgovoru na neko sasvim usko istraživačko pitanje (na primer: šta ljudi rukovodi kad biraju određeni TV kanal i konkretnu emisiju na njemu, čime se potrošač rukovodi kad donosi odluku o kupovini, ali i na društveno i naučno znatno relevantnija pitanja, kao npr. čime je uslovljena etnička i rasna distanca među članovima neke zajednice itd.) Takva „teorija“ se najviše oslanja na prethodna istraživanja, odnosno na iskustvena saznanja o istraživanoj pojavi, pa se na njoj, a delom i na istraživačkoj intuiciji, grade pretpostavke o tome kako bi moglo da se odgovori na postavljena pitanja. Pretpostavke se prevode na formalne istraživačke hipoteze, utvrđuju se indikatori i sprovodi iskustveno istraživanje, koje potom, na osnovu kvantitativnih podataka, merenja i odgovarajućih statističkih testova, potvrđuje ili opovrgava pomenuto teoriju.

2. Pretpostavke nastanka utemeljene teorije

Utemeljena teorija je bila značajan napor da se udahne život društvenoj nauci, ozbiljno sputanoj sterilnim pozitivističkim principima koji su već davno iscrpeli svoje mogućnosti i domete. Ona nastaje šezdesetih godina 20. veka u SAD. Osnivači su B. Glejzer (B. Glaser) i A. Stros (A. Strauss), a osnove svoje teorije objavili su u knjizi *Otkriće utemeljene teorije: Strategije kvalitativnog istraživanja* (Glaser, Strauss, 1967). Glejzer insistira na fundamentalnoj razlici između „forsirane“ teorije (one koja polazi iz naše glave napomena autora) i teorije koja se pojavljuje izvorno iz istraživane materije, tj. iz intenzivnog posmatranja predmeta istraživanja.

Utemeljena teorija nastala je kao istraživački pokušaj i metod koji nastoji da razvije teoriju koja se zasniva na podacima koji se sistematski prikupljaju i analizira-

ju. Prema Martinu i Tarneru, ona je „induktivna, teorijska metodologija otkrivanja koja omogućava istraživaču da razvije teorijski opis opštih karakteristika neke teme dok, istovremeno, zasniva opis na empirijskim posmatranjima ili podacima“ (Martin, Turner, 1986: 141157). Glavna razlika između utemeljene teorije i ostalih metoda je u njenom specifičnom pristupu razvoju teorije – ona nagoveštava da bi trebalo da postoji stalni međusobni uticaj prikupljanja i analize podataka. Pristupi teorije zasnovanosti postaju sve više uobičajeni u literaturi koja govori o potrazi za informacijama, jer je metod izuzetno koristan za razvijanje opisa zasnovanih na kontekstu i orijentisanih na proces, kao i za objašnjenja određenih fenomena (Orlikowski, Iacono, 2001: 121–134).

Utemeljena teorija je metod istraživanja koji se primenjuje na način obrnut od tradicionalnih istraživanja i na prvi pogled može izgledati da je u suprotnosti sa naučnim metodom. Umesto da počinje od hipoteza, prvi korak je prikupljanje podataka različitim metodama. Iz prikupljenih podataka, ključne tačke označene su nizom kodova koji se izdvajaju iz teksta. Kodovi su grupisani u slične koncepte, kako bi bili funkcionalniji. Iz tih koncepata formiraju se kategorije, koje su osnova za stvaranje teorije, ili obrnuto projektovanje hipoteza. To je u suprotnosti sa tradicionalnim modelom istraživanja, u kom istraživač bira teorijski okvir, pa tek onda primenjuje ovaj model (Trochim, 2010).

Dakle, kvalitativan pristup u metodologiji znači prevashodnu usredsređenost istraživača na narativni opis društvenih pojava i na izlaganje smisla i značenja koje pojedini događaji, procesi, artefakti, imaju za one društvene aktere koji ih tvore ili učestvuju u njihovom stvaranju. Suštinska razlika između tog i kvantitativnog pristupa je u tome što kvantitativni nastoje da društvene pojave opiše ili objasni koristeći se merenjem, odnosno brojevima, količinama, intenzitetima, kao i merenjem povezanosti činilaca jedne pojave ili istraživane pojave sa nekim drugim pojivama. Za takav odnos ima više razloga, a u među najvažnijima su sledeći: 1) velika složenost, raznovrsnost i raznolikost predmeta društvenih nauka; 2) relativno nizak stepen relativne uniformnosti i jednoobraznosti društvenih procesa, činilaca, veza i odnosa i njihovih uloga u društvenoj praksi i razvoju; 3) promenljivost i neponovljivost društvenih pojava; 4) veliki zahtevi koje postavlja primena kvantitativnih metoda među kojima su postavljanje naučnih zakona i izgradnja simboličkog jezika i valjanih modela kao uslova za primenu matematičkih modela i postupaka; 5) razvijenost i opremljenost društvenih nauka za primenu kvantitativnih metoda; 6) sposobljenost metodološkog kadra za primenu matematike i računara; 7) averzija prema kvantitativnom pristupu (Milosavljević, Radosavljević, 2008: 308). Nadalje, za primenu kvantitativnih metoda u društveno-političkim naukama moraju se obezbediti izvesni uslovi, među kojima su, svakako, sledeći: 1) sistem naučnih zakona i, na osnovu njih (ili na osnovu odgovarajućih empirijskih generalizacija, principa, aksioma ili teorema) formulisane adekvatne teorije; 2) jasno oformljeni hipotetički stavovi i varijable u jasno određenom odnosu i sa indikatorima određenog značenja; 3) utvrđena standardna ponašanja i odnosi; 4) utvrđeni standardni uslovi; 5) izgrađeni standardni pojmovi i termini; 6) izgrađen odgovarajući simbolički jezik; 7) obezbeđen sistem mišljenja koji omogućava pojednostavljenje svodenje samo na osnovne bitne činioce i odnose.

Iz ukupnog izlaganja jasno se vidi da bitnu osnovu kvantitativnog istraživanja imaju: 1) naučni zakoni (i objašnjenja), 2) simboli i mogućnosti simboličkog iskazivanja, 3) mogućnost kvantifikovanja i 4) mogućnost formiranja valjanih modela, bez čega svi ovi metodi nisu mogući.

U tom smislu, opravданo je stanovište s kog se ističe: „Očevidno, kvantitativna i kvalitativna metodologija su kao dve polovine koje označavaju razdvojenu stvarnost koja tek kada se spoji može da otkrije čemu je smisao socijalne i individualne egzistencije. Međutim, to spajanje nije moguće prostim kalemljenjem, jer se još uvek nije došlo do stvarne povezanosti i komplementarnosti, zbog toga što je i sama stvarnost udvojena. Rešenja u praksi nisu još na vidiku“ (Milosavljević, Radosavljević, 2008: 308).

Zastupnici pozitivističke paradigme u društvenim naukama često u većoj ili manjoj meri osporavaju naučni značaj kvalitativnih istraživanja. Neki akademski krugovi u svetu i naročito u našoj zemlji potpuno poriču mogućnost kvalitativne metodologije, tako da debata kvantitativno-kvalitativno, kao zakasneli eho daleke borbe za metod, danas predstavlja jedan od najvećih sporova u društvenim naukama (Branković, 2009: 97–106).

Nacrti kvalitativnih istraživanja stvaraju se prema tipu istraživanja na koji se odnose. Različiti tipovi istraživanja zahtevaju naročitu pažnju u planiranju specifičnih segmenata. Treba, međutim, primetiti da u metodološkoj literaturi postoji priličan stepen terminološke konfuzije u pogledu određivanja ‘tipova’ istraživanja. Nekada su ti popisi veoma ekstenzivni, pa obuhvataju i neke specifične istraživačke procedure, a pojedini autori u ‘tipove’ ubrajaju i ono što se u metodologiji pre može nazvati paradigmom, pristupom ili orientacijom (Creswell, 1998).

Ukoliko se doda i činjenica da u jednom istraživačkom projektu kvalitativni istraživači najčešće kombinuju principe iz različitih pristupa, postaje jasno da se u istraživačkoj praksi teško mogu naći „čisti“ istraživački nacrti, koji bi sledili samo jedan određen „tip“ kvalitativnog istraživanja. Takođe, svaki od tipova istraživanja može se sprovoditi u okvirima različitih teorijskih paradigma, što bitno otežava zadatku da se oni opišu sasvim precizno i jednoznačno. Ili, kako primećuje Hač (Hatch), „postoji onoliko vrsta kvalitativnih istraživanja koliko postoji kvalitativnih istraživača“ (Hatch, 2002). Svaka kvalitativna studija ima svoj jedinstveni karakter, koji se razvija i menja kako istraživanje napreduje.

Osnovna zamerka kvalitativnim istraživanjima je, kako je rečeno, što ne postoji klasičan naučni model: problem, predmet – hipoteze, model testiranja i definisanje oblasti važenja i oblasti odbacivanja hipoteza, indikatori, metodi prikupljanja potrebnih podataka, analiza i odluka o odbacivanju ili prihvatanju hipoteza.

Odmah se uočava prilična sterilnost tako rigidnog pristupa, budući da se na taj način manje-više krećemo u krugu već osvojenih naučnih znanja i hipoteza, koji se retko proširuje i to veoma skromnim iskoracima.

Kao jedan od pokušaja da se izade iz kruga, pojavljuje se kvalitativna metodologija, ali je ona na meti stalne kritike zvanične nauke, oličene u pomenutoj pozitivističkoj paradigmi.

Suština ovog metodološkog pristupa je u sledećem: umesto da se društvenoj pojavi koja nas zanima pristupi sa unapred stvorenom pretpostavkom o njenoj suštini, povezanosti i uslovljenoći drugim pojavama, kreće se obrnutim redom, dakle:

1. predmet istraživanja se intenzivno posmatra i ispituje i sačinjavaju se opsežni zapisi; moguće je da taj prethodni posao obavlja veliki broj istraživača recimo, da sačinjavaju beleške sa posmatranja nekog događaja ili procesa, transkripte i snimke sa fokus grupa ili iz serije dubinskih intervjua itd.;
2. beleške sa tog posmatranja ili ispitivanja, ili zvučni ili slikovni zapisi se potom pažljivo i višestruko iščitavaju i pregledaju;
3. potom se obeležavaju uočene predmetne i smisaone celine (karakteristične izjave učesnika nekog događaja ili zbivanja, slike, događaji)²;
4. kasnije se te osnovne „čestice“ pojave, događaja, stava, grupišu u veće celine („koncepte“, odnosno zamisli nekog složenijeg odnosa, pravilnosti);
5. konačno, takve zamisli se objedinjuju u „teoriju“, odnosno u tumačenje onoga što je rečeno ili što se desilo, u objašnjenje i eventualno predviđanje budućih sudova, ponašanja, događaja, zbivanja.

Naravno, kod takvih istraživanja uvek vreba prigovor zastupnika glavne struje: kako možemo biti sigurni u tačnost, to jest u metodološku rigoroznost takve teorije? Glejzer predlaže dva kriterijuma: koliko ona „odražava“ situaciju, tj. koliko je u skladu sa situacijom koju razmatra (koliko joj je prilagođena i koliko joj odgovara); drugim rečima, da li ona „radi“, tj. da li njene nalaze potvrđuje kasniji tok događaja, marksistički kazano, praksa.

3. Glejzerov metod testiranja – ka kvalitativnoj metodologiji

Da bi opisani postupak i Glejzerov metod testiranja valjanosti bili jasniji, neophodno ih je ilustrovati primerom.

Istraživač Lengborn Rast (Langbourne Rust), u svojoj prezentaciji u njujorškom udruženju za istraživanja javnog mnjenja (Langbourne, 1993), želeo je da testira stvarne teorijske domete tog pristupa da utvrdi da li on omogućava takav stepen pronicanja u suštinu društvene stvarnosti: da li može i da predviđa stvari³ i kolika je mogućnost predviđanja utemeljene teorije? Sredinom sedamdesetih, TV stanica CBS je istraživala moguću gledanost svojih sitkom serija tako što je scenu po scenu prikazivala uzorku od 80 ljudi, koji su imali zadatku da svaku od tih scena ocene tako što će pritisnuti zeleno dugme ako im se dopada, a crveno ako im se ne dopada. On je od istraživačkog sektora te stanice zatražio snimke materijala koji je prikazivan ispitnicima i ocene koje je dobila svaka od prikazanih scena. Predložio im je da ih pregleda i prouči, a potom da mu daju nov materijal koji je podvrgnut ocenjivanju gledalaca, ali bez njihovih ocena, i da onda provere u kojoj meri će on uspeti da predvidi stvarne ocene koje su tom novom materijalu dali gledaoci.

² To je, u stvari, najosetljivija faza, koja u velikoj meri zavisi od imaginacije istraživača, njegove sposobnosti da otkrije šta se izdvaja od ostalog dela materijala i definiše kriterijumime tog izdvajanja. Često se za potrebe tog dela istraživanja angažuje više istraživača, pa se potom rezultati te analitičke obrade materijala porede. Tako se omogućuju iscrpljiva klasifikacija, a u kasnijoj raspravi i odbacuju neke klasifikacije koje nisu zasnovane na konzistentnim kriterijumima, ili daju trivijalne, već davno poznate, a nedovoljno korisne rezultate.

³ Ili je ta povlastica data samo onim metodama i načinima istraživanja koji se služe brojevima, trendovima itd.

Poslužio se metodom utemeljene teorije: 1) nekoliko puta je pažljivo pregledao celokupni materijal; 2) obeležio je svojstva pojedinih scena kojima su dodeljivane povoljne ili nepovoljne ocene; 3) izdvojio je atribute koji su karakterisali desetak najbolje i desetak najslabije ocenjenih scena⁴; 4) pokušao je da uoči pravila i determinante povoljnog i nepovoljnog ocenjivanja. Izdvojio je šest odrednica materijala koji se najviše do-pao gledaocima i četiri onog koji je naslabije ocenjen. Tako je, na primer, najdopadljivije scene karakterisalo sledeće: dobrota likova u seriji, ljubaznost i spremnost da pomognu, bezazlene teškoće u koje zapadaju junaci, princip „pravda pobediće“ – gde se neko, ko je postupao loše, suočio s posledicama i uvideo svoje greške itd. Loše su ocenjene scene sa iznenadnim promenama koje nisu bile nagovušene, sa uvođenjem novih likova čije osobine publika još ne poznaje, sa dosadnim likovima koji su uvek u nevoljama itd.

Na osnovu tih alatki utemeljene teorije (pregledanje i obeležavanje materijala, izdvajanje pojedinih kategorija, njihovo grupisanje u složenije celine, odnosno opštije pojmove, stvaranje „teorije“ o mogućoj uslovjenosti, determinaciji, uzročnosti), Rast je pregledao novi materijal i procenio kako će publika da ga oceni. Od ukupno 305 pregledanih novih scena, tačno je procenio 249, što znači da je postigao stepen predvidivosti 82% (249/305*100). Može se reći da je to bila izuzetno dobra potvrda valjanosti utemeljene teorije. A kvalitet teorije se u ovoj misaonoj tradiciji meri upravo time: njenom mogućnošću da predviđa i objašnjava nove događaje.

U našoj naučnoj javnosti, a posebno u istraživačkoj praksi, malo je pominjan i praktikovan metod utemeljene teorije, budući da se veliki broj istraživača u institutima i na univerzitetima, i kad se usudi da kroči na polje istaknutih metoda i podataka, drži već pominjane stare šeme. Ukoliko, pak, i nadvladaju autoritet svojih profesora koji se mrgode na pomen reči „kvalitativno“, oni se uglavnom odluče za dubinske intervjuje, retko kad posmatranja, još ređe fokus-grupe. Ipak, smatramo da je opravданo izložiti glavne principe tog tipa akcionog istraživanja kao zasebnog tipa organizovanja kvalitativnih istraživačkih studija i u isto vreme podsećamo da je reč o idealno profilisanom nacrtu, koji u konkretnim istraživanjima može biti modifikovan i adaptiran za posebne uslove primene. Istraživačima koji planiraju sprovođenje takvog tipa istraživanja, ponuđeni opis može pomoći da bolje shvate mogućnosti koje pruža taj oblik istraživanja, kao i ograničenja vezana za njegovu primenu.

4. Umesto zaključka

Savremena društvena nauka već dugo traga za inovativnim istraživačkim pristupom kojim bi se efikasno mogao premostiti zatečeni jaz između akademskih istraživanja, praktičnih potreba ljudi i efektnog usmeravanja društvenih akcija. Za razliku od tradicionalnih vidova akademskih istraživanja, koji favorizuju naučno otkriće, široki pokret akcionih istraživanja ističe potrebu delovanja na integracijama, aplikativnosti i učenju. Takav pristup zahteva saradnju ključnih segmenata i uključuje članove zajednice, donosioce odluka, stručnjake. Uključivanjem više-strukih uvida u unutar ispitivane zajednice istraživači mogu da poboljšaju kvalitet, održivost i prikladnost raznih intervencija, jer su takvi nalazi prevodivi u praktična

⁴ Vidimo da se i u ovde, kao i kod studije slučaja, izdvajaju ekstremni slučajevi, upravo zbog mnogo veće količine informacija koje nose.

znanja i društveno korisne uvide (Allen-Meares, Hudgins, Engberg, Lessnau, 2940, prema Đurić, Milašinović, 2011).

Iako je u okviru zapadne društvene nauke u nekim periodima bila evidentna marginalizacija tih i drugih oblika učesničkog istraživanja, u poslednjih nekoliko godina rapidno se širi primena tog pristupa, pre svega zbog zahteva za akcionim projektima od strane državnih organa, međunarodnih razvojnih agencija, nevladinog i civilnog sektora. Pokretana prema konkretnim zahtevima u uslovima savremenih društvenih problema, istraživanja koja su osmišljena prema principima ovog istraživačkog pristupa doživljavaju značajnu rekontekstualizaciju i prilagođavaju se u skladu sa značajnim promenama društvenih struktura i problema savremenih zajednica. Metodologija primene kvalitativnih istraživanja u savremenim uslovima prilično je drugačija kada se uporedi sa početnim konceptom tog pristupa, koji je isticao emancipatorski karakter, unapređenje svesti, revolucionarnost, jačanje kapacitet.

U ovom kontekstu takođe je važno prisetiti se kritike koju su uputili istraživači da odnosi moći između profesionalnih istraživača i učesnika nisu nužno uravnoteženi ili izbrisani pukim činom učestvovanja. Stoga kvalitativni istraživači treba da pristupe proučavanjima koja oprezno zastupaju učesničku metodologiju. Kao što je primećeno, iako činjenica učešća u nekom istraživačkom projektu može biti spojiva sa zapadnjačkim vrednostima osnaživanja, oslobođanja i demokratije, ona može, jednakoj tako, biti vezana za tehnologije „normalizacije“, usredsređene na potčinjavanje, kontrolu i izrabiljivanje.

5. Literatura

1. Allen-Meares, P., Hudgins, C. A., Engberg, M. E., Lessnau, B.: (2006). Using a Collaboratory Model to Translate Social Work Research Into Practice and Policy, *Research on Social Work Practice*, 15.
2. Angrosino, M. V., Mays de Perez, K. A.: (2006). Rethinking observation: From method to context, in Keith Richards Iatefl Research Sig Newsletter, Issue 18, August.
3. Branković, S.: (2009). Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava. Beograd.
4. Charmaz, K.: (2006). Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
5. Clarke, A.: (2006.) Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn. Thousand Oaks, CA: Sage.
6. Creswell, J. W.: (1998). Qualitative Inquiry and Research Design – Choosing Among Five Traditions. Thousand Oaks, CA: Sage.
7. Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (Eds.): (2011). Handbook of Qualitative Research. Thousand Oaks, CA: Sage.
8. Djuric, S.: (2009). Qualitative approach to the research into the parameters of human security in the community. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 32 (3).
9. Đurić, S., Milašinović, S.: (2011). Metodološki principi primene učesničkog akcionog istraživanja. *Zbornik radova Suprostavljanje savremenom organizovanom kriminalu i terorizmu*, Knjiga 1. Beograd: Kriminalističko-poličijska akademija.
10. Đurić, S.: (2009). Metodologija procene parametara humane bezbednosti u lokalnoj zajednici. *Nauka, bezbednost, policija*, (3) str. 14.
11. Glaser, B., Strauss, A.: (1967). Discovery of Grounded Theory. *Strategies for Qualitative Research*. Sociology Press.
12. Glaser, B.: (1978). Theoretical Sensitivity: Advances in the methodology of Grounded Theory. Sociology Press.

13. Glaser, B.: (1992). Basics of Grounded Theory Analysis. Emergence vs Forcing Sociology Press.
14. Goulding, C.: (2002). Grounded Theory: A Practical Guide for Management. Business and Market Researchers. London: Sage.
15. Hatch, A., J.: (2002). Doing Qualitative Research in Education Settings. Albany: SUNY Press.
16. Howe, D.: (2009). A Brief Introduction to Social Work Theory. Palgrave Macmillan.
17. Kelle, U.: (2007) Emergence vs. "Forcing" of Empirical Data? A Crucial Problem of "Grounded Theory". Reconsidered. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research (On-line Journal), 6(2), Art. 27, paragraphs 49 & 50.
18. Martin, P. Y., & Turner, B. A.: (1986). Grounded theory and organizational research. The Journal of Applied Behavioral Science, 22(2).
19. Mey, G. & Mruck, K.: (2007). (Eds.) Grounded Theory Reader (HSR-Supplement 19). Cologne: ZHSF.
20. Milosavljević, S., Radosavljević, I.: (2008). Osnovi metodologije političkih nauka. Beograd: Službeni glasnik.
21. Neigel, E.: (1974). Struktura nauka. Beograd: Nolit.
22. Orlikowski W. . and Iacono C. S.: (2001). Research commentary: Desperately seeking the "IT" in IT research – A call to theorizing the IT artifact. Information Systems Research, vol. 12, no 2,
23. Stebbins, R. A.: (2001). Exploratory Research in the Social Sciences. Thousand Oaks, CA: Sage.
24. Strauss, A., Corbin, J.: (1990). Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques. Sage.
25. Strauss, A., Corbin, J.: (1997). Grounded Theory in Practice.
26. Thomas, G. & James, D.: (2006). Re-inventing grounded theory: some questions about theory, ground and discovery. British Educational Research Journal, 32 (6).
27. Trochim, W. M.: (2010). The Research Methods Knowledge Base, <http://trochimhuman.cornell.edu/kb/index.htm>, January 16th.

BETWEEN QUALITATIVE AND QUANITATIVE METHODOLOGY: GROUNDED THEORY⁵

Summary

The paper presents the foundations of the grounded theory method, which is one of the orientations of qualitative methodology, which originated in the USA in the 1960s. First of all, it highlights the essentially different meanings of the word "theory" in European (continental) thought and American empirical sociology. The appearance of grounded theory is connected to the crisis of positivist paradigm in social science, particularly with its boiling down to a school pattern: "research question – hypothesis – empirical testing – conclusion, i.e. accepting or rejecting or a hypothesis." Grounded theory does not start with a hypothesis leading towards facts, but the other way round: researchers observe a research phenomenon intensely, make notes, talk with participants, and then research the empirical materials in order to set assumptions on regularities, conditioning and possible causal effects of the research phenomenon, and finally test the assumptions in the course of a new wave of research.

⁵ The article represents a part of research results of the projects titled Security and protection of organization and functioning of educational system in the Republic of Serbia (basic principles, protocols, procedures and assets) (No. 47017) and Development of institutional capacities, standards and procedures to fight organized crime and terrorism under the conditions of international integrations (No. 179045), both financed by the Ministry of education and science of the Republic of Serbia (2011–2014).

KRIVIČNO DELO ZLOUPOTREBE SLUŽBENOG POLOŽAJA

Dragana Kolaric*

Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd

Sažetak: O neophodnosti zakonskog uređenja problematike koju čine koruptivna krivična dela govore brojni međunarodni dokumenti koje je naša zemlja ratifikovala i na taj način preuzeila obavezu harmonizacije sa međunarodnim standardima. Ovom prilikom razmatramo pitanja koja se odnose na status krivičnog dela zloupotreba službenog položaja *de lege lata* i *de lege ferenda* sa posebnim osvrtom na međunarodne izvore. Posebno mesto zauzima treći evaluacioni izveštaj GRECO za Republiku Srbiju inkriminacije (ETS 173 i 191). Takođe, ukazaćemo na rešenja i pristupe ovom problemu u Krivičnom zakoniku Crne Gore koji se novelama iz 2010. i 2011. značajno izdvojio, kada su u pitanju krivična dela protiv službene dužnosti, u odnosu na ostale zemlje u regionu.

Ključne reči: korupcija, krivično delo, zloupotreba službenog položaja, službeno lice, odgovorno lice, Krivični zakonik Srbije, međunarodni dokumenti, Krivični zakonik Crne Gore.

1. Uvod

Zloupotreba službenog položaja je krivično delo sistematizovano u Krivičnom zakoniku u grupi krivičnih dela protiv službene dužnosti.¹ Jedna od glavnih funkcija ovog krivičnog dela jeste suzbijanje korupcije. Kada se razmatraju etiološka i fenomenološka obeležja korupcije, mora se istaći da su uzroci korupcije povezani sa siromašnom materijalnom osnovom društva, nedostatkom demokratije i poštovanja principa pravne države, socijalnom nejednakosti, krizom morala, kao i da su prisutni

¹ Ovaj rad rezultat je realizovanja dva naučnoistraživačkog projekta. Prvi nosi naziv Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprotstavljanje organizovanom kriminalu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija. Projekat finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (br. 179045), a realizuje Kriminalističko-poličijska akademija u Beogradu (2011–2014). Rukovodilac projekta je prof. dr Saša Mijalković. Drugi nosi naziv Efekti primenjene fizičke aktivnosti na lokomotorni, metabolički, psihosocijalni i vaspitni status populacije Republike Srbije. Projekat finansira, pod brojem III47015, Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. Rukovodilac projekta je prof. dr Milivoj Dopsaj.

* E-mail: dragana.kolaric@kpa.edu.rs

razni oblici korupcije u mnogim oblastima, da je izražena njihova dinamika i da se oni stalno prilagođavaju društvenim odnosima i prilikama, koji su karakteristični za svaku zemlju (Bošković, 2004: 10). Dok se kriminalisti i kriminolozi više zanimaju za empirijska istraživanja korupcije, s krivičnopravnog gledišta značajno je prvenstveno dogmatsko krivičnopravno postupanje sa skupom problema korupcije (Überhofen, 1999: 317). To znači sistematsko naučno izlaganje i proučavanje korupcije i sredstava koja stoje na raspolaganju savremenoj politici suzbijanja kriminaliteta. Začuđujuće je koliko su materijalno-krivičnopravne norme bile usko postavljene na području jedne od najvažnijih tema međunarodne i nacionalne politike suzbijanja kriminaliteta. Još više zabrinjavaju tendencije da se izvrši dekriminalizacija odredbi Krivičnog zakonika koje treba da služe iskorenjivanju te pojave. Takođe, kao što nam je svima poznato, najveći problem kod korupcije predstavlja nedovoljno otkrivanje ovih krivičnih dela (Korupcija, 2010: 304). Krivično zakonodavstvo Republike Srbije u velikoj meri ispunjava standarde koje su postavili međunarodni dokumenti u oblasti borbe protiv korupcije.² Ovom prilikom posmatraćemo odredbe Krivičnopravne konvencije o korupciji Saveta Evrope³ kao i merae koje je Republika Srbija preduzela u pravcu usaglašavanja sa njom. Posebnu pažnju posvetićemo trećem evaluacionom izveštaju GRECO za Republiku Srbiju koji se odnosi na inkriminacije i preporukama za izmene Krivičnog zakonika. To može biti interesantno u zauzimanju konačnog stanovišta koje se odnosi na egzistenciju krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja u Krivičnom zakoniku.

Na ovom mestu značajno je pomenuti da je Krivičnopravna konvencija Saveta Evrope o korupciji jedan od najznačajnijih dokumenata u oblasti suprostavljanja korupciji. Ona je dopunjena 2003. godine. Naime, smatrajući da je potrebno da se dopuni Krivičnopravna konvencija o korupciji, države članice Saveta Evrope i druge države potpisnice usvojile su dodatni protokol na krivičnopravnu konvenciju, čiji je cilj inkriminisanje aktivnog i pasivnog podmićivanja domaćih i stranih arbitara, kao i domaćih i stranih porotnika.⁴ Na taj način, protokol treba da doprinese efikasnijem suzbijanju korupcije, kao i unapređenju međudržavne saradnje u borbi protiv nje. Termin „arbitar“ se tumači u skladu sa domaćim pravom država strana ugovornica tog protokola, ali, u svakom slučaju, označava osobu koja je, po osnovu sporazuma o arbitraži, pozvana da donese pravno obavezujuću odluku u sporu koji joj podnesu stranke sporazuma. Termin „porotnik“ se tumači u skladu sa domaćim pravom država strana ugovornica tog protokola, ali, u svakom slučaju, označava osobu koja učestvuje kao neprofesionalni član zajedničkog tela, čija je dužnost da odluči o krivici optuženog u sudskom postupku.⁵

² Groupe of States against corruption, Third Evaluation Round, Evaluation Report on the Republic of Serbia-Incriminations (ETS 173 and 191, GPC 2), Adopted by Greco at its 48 th Plenary Meeting (Strasbourg, 27 September – 1 October 2010).

³ Konvencija je otvorena za potpisivanje 27. januara 1999. godine, a stupila je na snagu 1. jula 2002. godine. Ovu Konvenciju je naša zemlja ratifikovala i na taj način preuzela obavezu da odredbe svog zakona uskladi sa ovim izvorom prava. Vidi: *Službeni list SCG, Međunarodni ugovori*, br. 2/2002.

⁴ Ugovor je otvoren za potpisivanje 15. maja 2003. godine, a stupio je na snagu 1. februara 2005. godine. Dodatni protokol uz Krivičnopravnu konvenciju o korupciji naša zemlja je ratifikovala 6. novembra 2007. godine. Vidi: *Službeni glasnik RS, Međunarodni ugovori*, br. 102/2007.

⁵ Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Corruption (ETS No. 191), Explanatory Report.

2. Krivični zakonik Republike Srbije i zloupotreba službenog položaja

Krivična dela namenjena suzbijanju korupcije u Krivičnom zakoniku Srbije svrstana su u grupu krivičnih dela protiv službene dužnosti. To su: zloupotreba službenog položaja (član 359 KZ), trgovina uticajem (član 366 KZ), primanje mita (član 367 KZ) i davanje mita (član 368 KZ). U ovom trenutku posebno je aktuelno krivično delo zloupotrebe službenog položaja. Mišljenja su suprotstavljena. Na jednoj strani su oni koji smatraju da to krivično delo treba izbrisati iz krivičnog zakonika, jer je prevaziđeno, anahrono i dovodi do neprihvatljivih rešenja u sudskoj praksi, o čemu će kasnije biti reči. Na drugoj strani je mišljenje koje je u većoj meri naučno utemeljeno, po kome to krivično delo treba ostaviti u krivičnom zakoniku, ali uz dosledno sprovedene izmene, po kojima učinilac krivičnih dela protiv službene dužnosti treba da bude samo službeno lice (osim kod krivičnog dela davanja mita, gde se kao učinilac može pojavit svako lice). Glavni razlog zbunjujuće situacije je činjenica da kao učinilac krivičnih dela protiv službene dužnosti, a samim tim i krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja, trenutno može da se pojavi i odgovorno lice. U pogledu subjekta ovog dela, iznećemo razloge koji idu u prilog sužavanju kruga lica koja se mogu pojavit kao učinoci, što bi vodilo izmenama Krivičnog zakonika. Takođe, biće obrazloženo neslaganje sa stanovištem pojedinih pisaca koji, uzimajući u obzir neodređenost alternativno propisane radnje izvršenja, predlažu brisanje ovog krivičnog dela iz Krivičnog zakonika.

Zloupotreba službenog položaja je krivično delo propisano u 33. glavi Krivičnog zakonika. U našoj krivičnopravnoj teoriji prihvaćena je podela službenih delikata na opšte, koje može izvršiti bilo koje službeno lice, i posebne, koje može izvršiti samo određeno službeno lice (Stojanović, 2006: 753). Nema sumnje da krivično delo koje je tema ovog rada predstavlja opšte krivično delo protiv službene dužnosti, i to ne samo zbog činjenice da je izvršilac službeno lice, već i zbog radnje izvršenja. To znači da su sva ostala dela iz ove grupe samo posebni oblici zloupotrebe službenog položaja. Ako su ostvarena obeležja ovog krivičnog dela i nekog drugog dela iz ove glave, postojaće samo to drugo delo. Radi se o prividnom idealnom sticaju po principu specijaliteti.

Konvencija Ujedinjenih nacija protiv korupcije zahteva od država potpisnica da u svom krivičnom zakonodavstvu kao krivično delo predvide zloupotrebu funkcija. Krivično delo zloupotrebe funkcija postoji kada javni funkcioner sa namerom (umišljajem), zloupotrebni funkciju ili položaj, odnosno učini ili ne učini neko delo suprotno zakonu u obavljanju svojih funkcija, radi pribavljanja neopravdane koristi za sebe lično ili za neko drugo lice ili entitet (član 19).⁶

Kao izvršilac tog krivičnog dela može se pojavit službeno ili odgovorno lice. Pod službenim licem se podrazumeva: 1) lice koje u državnom organu vrši službene dužnosti; 2) izabranu, imenovano ili postavljeno lice u državnom organu, organu lokalne samouprave, ili lice koje stalno ili povremeno vrši službene dužnosti ili službene funkcije u tim organima; 3) lice u ustanovi, preduzeću ili drugom subjektu,

⁶ Krivičnopravna konvencija ne sadrži sličnu odredbu.

kojem je povereno vršenje javnih ovlašćenja, koje odlučuje o pravima, obavezama ili interesima fizičkih ili pravnih lica ili o javnom interesu; 4) lice kojem je faktički povereno vršenje pojedinih službenih dužnosti ili poslova; 5) vojno lice (član 112, stav 3 Krivičnog zakonika Srbije). Međutim, član 359, stav 1, propisuje da će se kazniti i odgovorno lice koje učini delo iz st. 1–3 ovog člana. Pojam odgovornog lica određen je u članu 112, stav 5 Krivičnog zakonika. Njime se smatra vlasnik preduzeća ili drugog subjekta privrednog poslovanja ili lice u preduzeću, ustanovi ili drugom subjektu kojem je, s obzirom na njegovu funkciju, uložena sredstva ili na osnovu ovlašćenja, poveren određen krug poslova u upravljanju imovinom, proizvodnji ili drugoj delatnosti ili u vršenju nadzora nad njima ili mu je faktički povereno obavljanje pojedinih poslova.

Zloupotreba službenog položaja ima svoj osnovni, teži i najteži oblik. Osnovni oblik krivičnog dela postoji kada službeno ili odgovorno lice iskorišćavanjem svog službenog položaja ili ovlašćenja, prekoračenjem granice svog službenog ovlašćenja ili nevršenjem svoje službene dužnosti, pribavi sebi ili drugom fizičkom ili pravnom licu kakvu korist, drugom nanese kakvu štetu ili teže povredi prava drugog (stav 1). Teži oblik krivičnog dela postoji ako je izvršenjem dela iz stava 1 pribavljenja imovinska korist u iznosu preko četrsto pedeset hiljada dinara (stav 2). Najteži oblik krivičnog dela kvalifikovan je, takođe, visinom pribavljenje imovinske koristi i postoji ako ta vrednost prelazi iznos od milion i petsto hiljada dinara.

Radnja izvršenja osnovnog oblika ima tri alternativno propisana oblika. To su: iskorišćavanje službenog položaja ili ovlašćenja, prekoračenje granica službenog položaja ili ovlašćenja ili nevršenje službene dužnosti. Iskorišćavanje službenog položaja ili ovlašćenja postoji kada službeno lice preuzima radnju, koju je inače ovlašćen da preuzme, ali to ne čini u interesu službe, već u sopstvenom interesu ili interesu nekog trećeg lica, ili na štetu interesa nekog lica. To znači da je radnja, koju službeno lice preuzima, u okvirima njegovog ovlašćenja, ali je on ne preuzima radi zaštite službenih interesa. Ovaj oblik krivičnog dela, prema stavovima sudske prakse, postoji u sledećim slučajevima. Kada pripadnik saobraćajne policije, pri obavljanju poslova kontrole javnog saobraćaja, iskoristi svoj službeni položaj i pribavi sebi protivpravnu imovinsku korist tako što naplati veći iznos za mandantnu kaznu, a izda potvrdu na manji iznos, ili kada šalterska službenica kliničkog centra izda lažne račune za troškove lečenja na ime okrivljene koja ih naplaćuje od osiguravajućeg zavoda u drugoj zemlji, ili kada okrivljeni po ugovoru o prodaji robe isporučuje manju količine robe od ugovorene, a razliku u robi prisvaja. Prekoračenje granica službenog položaja ili ovlašćenja podrazumeva da učinilac krivičnog dela, objektivno, izlazi van okvira svog ovlašćenja. Radnja koju on preuzima nije dozvoljena po pravilima službe. Taj oblik postoji kada, na primer, pripadnik policije kao službeno lice zatekne na mestu izvršenja učinioца krivičnog dela, pa ga pretrese i od njega oduzme novac, tražeći od njega da mu doneše još, kako protiv njega ne bi podnosio krivičnu prijavu. Kod trećeg oblika radnje izvršenja, koji se sastoji u nevršenju službene dužnosti, potrebno je da, kao i kod prethodnog oblika, postoji zloupotreba u objektivnom smislu. Učinilac ne vrši službenu radnju iz okvira svog ovlašćenja koju je bio dužan da izvrši. Taj vid krivičnog dela čine, na primer, lekar i medicinski tehničar, koji su zaposleni u

kliničkom centru, kada nevršenjem službene dužnosti nanesu štetu ustanovi u kojoj rade, tako što ukažu lekarsku pomoć, a to propuste da evidentiraju u službenom protokolu i ta usluga ostane ne naplaćena (Stojanović & Kolarić, 2010: 155).

Posledica krivičnog dela je pribavljanje sebi ili drugom kakve koristi, ili nanošenje kakve štete drugom, ili teža povreda prava drugog. U sudskej praksi se posledica dela najčešće sastoji u pribavljanju imovinske koristi, ali, po njenom shvatanju, to može biti bilo kakva korist, kako imovinske, tako i neimovinske prirode, kojom se stvara povoljniji položaj za određeno lice. Pojam koristi se, dakle, ekstenzivno tumači.

Krivično delo je dovršeno kada je pribavljena kakva korist, drugom naneta kakva šteta, ili su teže povređena prava drugog. Ako je preduzeta radnja izvršenja u nameri da se postigne korist, tj. ako je dovršena radnja izvršenja, službeni položaj je zloupotrebљen, a posledica dela nije nastupila, postojaće pokušaj ovog krivičnog dela.

Izvršilac krivičnog dela je službeno lice ili odgovorno lice.

Sada ćemo se osvrnuti na treći evaluacioni izveštaj GRECO za Republiku Srbiju i novele Krivičnog zakonika Crne Gore koje se odnose na krivično delo zloupotrebe službenog položaja, kako bismo u zaključnim razmatranjima zauzeli konačan stav u pogledu njegovog statusa.

3. Treći evaluacioni izveštaj GRECO za Republiku Srbiju (inkriminacije)

Značajno je osvrnuti se na odredbe ovog izveštaja u razmatranju krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja, da bismo jasno utvrdili da li se to krivično delo u izveštaju spominje i da li ga je zaista potrebno dekriminalizovati.

GRECO (Grupa zemalja za borbu protiv korupcije) je mehanizam Saveta Evrope osmišljen pre svega radi unapređenja antikorupcijskih propisa i njihove primene u zemljama članicama, a pre svega primene antikorupcijskih konvencija Saveta Evrope. Naša zemlja je članica GRECO od 2003. godine.

Glavni deo procesa u GRECO odvija se kroz evaluacije koje vrše kvalifikovani predstavnici zemalja članica u drugim zemljama članicama. Evaluacije se odvijaju kroz krugove u kojima se ispituju pojedina pitanja bitna za borbu protiv korupcije. Nekadašnja SCG je bila predmet razmatranja u prvom i drugom krugu evaluacije. Posete evaluatora su obavljene tokom 2005, a njihov izveštaj je usvojen i objavljen u julu 2006. Rezultat tog izveštaja je 25 obavezujućih preporuka (za Srbiju). Tekuća, treća runda evaluacije GRECO (započeta 1. januara 2007. godine) bavi se dvema temama: 1) inkriminacijama (koje moraju biti uskladene sa Krivičnopravnom konvencijom o korupciji Saveta Evrope (ETS 173) i članovima 1–6 njenog dodatnog protokola (ETS 191) i 2) transparentnošću finansiranja političkih partija.⁷ Predmet naše analize biće prva tema.

Republika Srbija je Krivičnopravnu konvenciju o korupciji (ETS 173; u nastavku: Konvencija) ratifikovala 18. decembra 2002. godine. Konvencija je u Srbiji stupila na snagu 1. aprila 2003. godine. Dodatni protokol uz nju (ETS 191) Srbija je

⁷ Groupe of States against corruption, Third Evaluation Round, Evaluation Report on the Republic of Serbia-Incriminations (ETS 173 and 191, GPC 2), Adopted by Greco at its 48th Plenary Meeting (Strasbourg, 27 September – 1 October 2010).

ratifikovala 8. januara 2008. godine, a stupio je na snagu 1. maja 2008. godine. Srbija se nije uzdržala od primene bilo koje odredbe Konvencije i njenog dodatnog protokola. Krivični zakonik Republike Srbije je menjan i dopunjavan nekoliko puta radi njegovog boljeg usaglašavanja sa međunarodnim zahtevima.

Evaluacioni tim GRECO (u daljem tekstu GET) nalazi da zakonodavstvo Srbije u velikoj meri ispunjava zahteve Konvencije. Imajući to u vidu, GET je identifikovao ograničen broj prilično specifičnih nedostataka.

Naime, podmićivanje kao krivično delo (uključujući i privatni sektor) inkriminisano je putem dve odredbe, članom 367 Krivičnog zakonika (primanje mita) i članom 368 Krivičnog zakonika (davanje mita). Te odredbe obuhvataju sve tipove krivičnih dela pasivnog (zahtevanje ili primanje poklona ili druge koristi ili primanje obećanja poklona ili druge koristi) i aktivnog podmićivanja (davanje, nuđenje ili obećanje poklona ili druge koristi) koji se navode u Konvenciji. Pokrivene su i imovinska i neimovinska korist, kao i korist trećeg lica. GRECO evaluacioni pozdravlja činjenicu da Srbija inkriminiše i naknadno pasivno podmićivanje, koje postoji kada službeno lice posle izvršenja, odnosno neizvršenja službene radnje, a u vezi sa njom, zahteva ili primi poklon ili drugu korist.⁸

GET ističe potrebu da sve vrste poklona ili kakve druge koristi budu pokrivene Krivičnim zakonikom u meri u kojoj bi bile od uticaja na delovanje javnih, državnih službenika. Naglasili su da se, iako izvesni sitni pokloni mogu biti društveno prihvativi, u Krivičnom zakoniku mora primenjivati kriterijum netolerancije na ovakve poklone.⁹

Kada se govori o podmićivanju u javnom sektoru, prema važećem Krivičnom zakoniku radnje moraju biti „u okviru službenog ovlašćenja“. To bi u praksi značilo da činjenja ili nečinjenja koja ne spadaju u službena ovlašćenja, ili zakonom utvrđene nadležnosti službenog lica, a koje on može da izvrši zbog funkcije koju obavlja, ne bi bile direktno obuhvaćena odredbama o podmićivanju (npr., davanje podataka o poverljivim informacijama kojima javni zvaničnici imaju pristup tokom vršenja svoje funkcije u situaciji kada sakupljanje ili otkrivanje takvih informacija nije striktno u delokrugu nadležnosti tog zvaničnika). Prema stavu GRECO evaluacionog tima, ovaj koncept je uži od uslova članova 2 i 3 Konvencije. GET preporučuje da se koristi formulacija „službena ili druga radnja“ kod podmićivanja u javnom sektoru, tj. *preduzimanje zakonodavnih mera koje osiguravaju da krivično delo aktivnog i pasivnog podmićivanja u javnom sektoru pokriva sva izvršenja u toku vršenja funkcije javnog zvaničnika, bilo da se ona nalaze u okviru nadležnosti javnog zvaničnika ili ne.*¹⁰

Kada je u pitanju Dodatni protokol na Krivičnopravnu konvenciju o korupciji koji zahteva da domaći i strani arbitri i porotnici budu eksplicitno obuhvaćeni odredbama o podmićivanju, GET ističe da formulacija pojma službenog lica (član 112, stav 3) i stranog službenog lica (član 112, stav 4) omogućava da domaći

⁸ Ibidem, p. 15.

⁹ Groupe of States against corruption, Third Evaluation Round, Evaluation Report on the Republic of Serbia-Incriminations (EIS 173 and 191, GPC 2), Adopted by Greco at its 48 th Plenary Meeting (Strasbourg, 27 September – 1 October 2010), p. 16.

¹⁰ Ibidem, p. 16.

porotnici i arbitri budu pokriveni relevantnim odredbama koje se tiču krivičnog dela davanja/primanja mita, dok kada su u pitanju strani porotnici i arbitri situacija je nešto drugačija. Formulacija stranog službenog lica iz člana 112, stav 4, njih definiše kao „članove pravnih institucija strane države“, dok član 112, stav 3, tačka 4, službenim licem smatra i „lice kome je faktički povereno vršenje pojedinih službenih dužnosti ili poslova“, a tačka 3 uključuje i lice u ustanovi, preduzeću ili drugom subjektu, kojem je povereno vršenje javnih ovlašćenja, koje odlučuje o pravima, obavezama ili interesima fizičkih ili pravnih lica ili o javnom interesu. GET ističe da odredba člana 112, stav 4, ne uključuje i strane arbitre koji ne bi neophodno bili smatrani članovima pravnih institucija u stranoj državi, jer taj član daje autonomnu definiciju stranog službenog lica ne oslanjajući se na definiciju službenog lica iz člana 112, stav 3, radi dopune značenja. Državne institucije Republike Srbije su navele da bi strani arbitri, takođe, bili pokriveni Zakonom o arbitraži, jer on u članu 19 navodi da arbitri mogu biti strani državljanji. Ipak, GRECO evaluacioni tim smatra da se ta odredba u osnovi tiče mogućnosti stranog državljanina da postupa kao arbitar u okviru Zakona o arbitraži, sve dok strane, na primer, ne dostignu sporazum da konflikt reše u okviru pravila arbitraže Srbije. Takvo stanje stvari ne ispunjava zahteve člana 4 Dodatnog protokola, jer je koncept stranog arbitra u okviru njega vezan za obavljanje funkcija „u okviru nacionalnog zakona o arbitraži bilo koje druge države“. Zato ono što preovlađuje nije nacionalnost arbitra, već zakon u okviru koga on deluje. Kada se govori o stranim porotnicima, oni su pokriveni samo u onoj meri u kojoj se smatraju „članovima pravnih institucija u stranoj državi“ (član 112 (4) Krivičnog zakonika). To nije u saglasnosti sa dodatnim protokolom koji kriminalizuje delo davanja/primanja mita stranih porotnika bez obzira na njihov status u stranoj jurisdikciji. GRECO evaluacioni tim preporučuje *preduzimanje neophodnih zakonodavnih mera kojima bi se obezbedilo da strani arbitri i porotnici budu pokriveni odredbama o podmićivanju Krivičnog zakonika u skladu sa Dodatnim protokolom Konvencije Krivičnog zakona o korupciji (ETS 191).*¹¹

Kada je u pitanju podmićivanje u privatnom sektoru, članovi 367 (stav 6) i 368 (stav 5) Krivičnog zakonika inkriminišu i kada odgovorno lice zahteva ili primi poklon ili drugu korist ili primi obećanje poklona ili druge koristi kao i kada je mito dato, obećano ili ponuđeno odgovornom licu.¹²

GRECO evaluacioni tim smatra da Krivični zakonik mora na nedvosmislen način da obuhvati sva lica koja upravljaju ili rade u bilo kom svojstvu u privrednim društvima. GRECO podseća na čl. 7 i 8 Konvencije, koji jasno obuhvataju ceo spektor lica koja upravljaju entitetima privatnog sektora ili u bilo kom svojstvu rade za njih (zaposleni koji rade na održavanju, vozači, itd. (radnici nižeg ranga)).

¹¹ Ibidem, p. 17.

¹² U članu 112 Krivičnog zakonika koji daje značenje izraza upotrebljenih u zakoniku navedeno je da se odgovornim licem smatra vlasnik preduzeća ili drugog subjekta privrednog poslovanja ili lice u preduzeću, ustanovi ili drugom subjektu kojem je, s obzirom na njegovu funkciju, uložena sredstva ili na osnovu ovlašćenja, poveren određen krug poslova u upravljanju imovinom, proizvodnjom ili drugoj delatnosti ili u vršenju nadzora nad njima ili mu je faktički povereno obavljanje pojedinih poslova. Odgovornim licem smatra se i službeno lice kada su u pitanju krivična dela kod kojih je kao izvršilac označeno odgovorno lice, a u ovom zakoniku nisu predviđena u glavi o krivičnim delima protiv službene dužnosti, odnosno kao krivična dela službenog lica.

Predstavnici Republike Srbije su istakli da u sudskej praksi postoje slučajevi koji se odnose i na zaposlene na nižem stupnju i predočile jednu konačnu sudske odluku koja se odnosila na radnika u magacinu koji je osuđen za krivično delo primanja mita. Imajući u vidu izjave stručnjaka sa lica mesta i činjenicu da je upućeno na samo jedan presuđen slučaj davanja/primanja mita kada su u pitanju lica zaposlena na nižem rangu, GRECO evaluacioni tim smatra da postoji opšte nerazumevanje termina „odgovorno lice“.

Stoga, GRECO evaluacioni tim preporučuje da se *na odgovarajući način razjasni da zakonodavstvo koje se tiče davanja/primanja mita u privatnom sektoru pokriva ceo spektar lica koja rukovode entitetima privatnog sektora ili u bilo kom svojstvu rade za njih.*

Dalje, GET primećuje da kod krivičnog dela davanja mita, u stavu 4, postoji poseban osnov za oslobođenje od kazne ako je učinilac delo prijavio pre nego što je saznao da je ono otkriveno. Takođe, u tom slučaju se poklon, odnosno druga korist, mogu vratiti licu koje je dalo mito (član 368, stav 6). Takvo rešenje ima za cilj ohrabruvanje prijavljivanja slučajeva davanja mita. GRECO evaluacioni tim ističe da su takve situacije veoma retke u sudskej praksi i da tužioci u takvim situacijama radije pribegavaju primeni člana 18 Krivičnog zakonika koji reguliše delo malog značaja kao osnov koji isključuje protivpravnost. GRECO prihvata činjenicu da se radi o fakultativnom osnovu za oslobođenje od kazne ali dovodi u pitanje mogućnost vraćanja poklona, odnosno druge koristi davaocu istog, pa zbog toga preporučuje *ukidanje mogućnosti da se davaocu mita koji je krivično delo prijavio pre njegovog otkrivanja isti vrati.*

Na kraju svog izveštaja GRECO zaključuje da je nakon poslednjih izmena i dopuna Krivičnog zakonika u velikoj meri postignuto usaglašavanje sa Krivičnopravnom Konvencijom o korupciji. Ipak, mora se rešiti ograničen broj prilično specifičnih nedostataka.

U smislu gorenavedenog, GRECO evaluacioni tim Republici Srbiji upućuje sledeće preporuke:

1. Preduzimanje neophodnih zakonodavnih mera kojima bi se obezbedilo da krivično delo aktivnog i pasivnog podmićivanja u javnom sektoru pokriva sva izvršenja/neizvršenja tokom obavljanja funkcije službenog lica, bilo da se preduzima službena ili druga radnja (paragraf 65);
2. Preduzimanje neophodnih zakonodavnih mera u cilju obezbeđivanja toga da strani arbitri i porotnici budu pokriveni odredbama o podmićivanju Krivičnog Zakonika u skladu sa Dodatnim protokolom Konvencije o krivičnom zakonu o korupciji (ETS 191) (paragraf 67);
3. Potvrditi na odgovarajući način da zakonodavstvo koje se bavi primanjem/davanjem mita u privatnom sektoru pokriva ceo spektar lica koja rukovode ili rade, u bilo kom svojstvu, za entitete privatnog sektora (paragraf 68);
4. Ukipanje mogućnosti kod člana 368 (6) Krivičnog zakonika, da se mito vrati davaocu istog ukoliko je slučaj prijavio pre nego što je otkriven (paragraf 74).

GRECO evaluacioni tim poziva vlasti Srbije da predstave izveštaj o implementaciji gore pomenutih preporuka do 30. aprila 2012. godine.¹³

4. Najznačajnije novele u Krivičnom zakoniku Crne Gore iz 2010. i 2011. godine koje se odnose na krivična dela protiv službene dužnosti

Iskustvo našeg suseda Republike Crne Gore može biti značajno u pogledu zauzimanja konačnog stanovišta o krivičnom delu zloupotreba službenog položaja.

U analizi krivičnog zakonodavstva Republike Crne Gore akcenat ćemo staviti na novele Krivičnog zakonika učinjene 2010. (*Službeni list RCG*, br. 25/2010) i 2011 godine (*Službeni list RCG*, br. 32/2011). Značajna intervencija u oblasti krivičnih dela protiv službene dužnosti učinjena je, najpre, Zakonom o izmenama i dopunama KZ RCG iz 2010. godine. U pripremi tog teksta pošlo se od pribavljenih ekspertiza o usaglašenosti važećeg Krivičnog zakonika sa međunarodnim standardima (Konvencijama UN i Saveta Evrope kao izvorima međunarodnog krivičnog prava). Osim novina koje se tiču adekvatnijeg zakonskog opisa pojedinih krivičnih dela (uključujući i terminološka usklađivanja), zakonom su uvedene i nove inkriminacije ili su proširene kriminalne zone kod postojećih.

Najznačajnije novine tiču se razdvajanja korupcije u javnom i privatnom sektoru, kao i zloupotrebe položaja. Naime, u oblasti krivičnih dela protiv službene dužnosti sprovedena je koncepcija prema kojoj izvršilac ovih krivičnih dela može biti samo službeno lice, a ne i odgovorno lice (dosadašnje rešenje koje nije u tom pogledu pravilo razliku između službenog i odgovornog lica, neprihvatljivo je kriminalno-politički jer postoje značajne razlike između zloupotrebe u oblasti privrednog poslovanja i zloupotrebe službene dužnosti). Tako se odustalo od anahronog rešenja nasleđenog iz bivšeg jugoslovenskog krivičnog prava koje je odgovorno lice, pre svega s obzirom na ovlašćenja koje je ono imalo u vezi sa upravljanjem i raspolažanjem društvenom imovinom, izjednačavalo sa službenim licem. U nekim slučajevima, kada za to postoji kriminalnopolitičko opravdanje, umesto krivičnih dela protiv službene dužnosti za koja je bilo predviđeno da ih mogu učiniti i odgovorna lica u subjektima privrednog poslovanja, predviđena su odgovarajuća krivična dela u glavi krivičnih dela protiv platnog prometa i privrede (npr., zloupotreba položaja u privrednom poslovanju). Zloupotreba položaja u privrednom poslovanju je uvedena umesto krivičnog dela nesavesnog rada u privrednom poslovanju. Naime, to krivično delo je potpuno strano tržišno orientisanoj privredi u kojoj više ne postoji društvena svojina, te ga stoga krivična zakonodavstva evropskih zemalja i ne poznaju. Istim izmenama i dopunama, u grupu krivičnih dela protiv službene dužnosti uvedeno je i novo krivično delo sitne prevare u službi, pronevere i posluge (član 421a KZ). Protivzakonito posredovanje je promenilo naziv u protivzakonit uticaj (u skladu sa Krivičnopravnom konvencijom o korupciji) i razdvojeno na dva krivična dela tj. njegov aktivni i pasivni oblik. U skladu sa sprovođenjem koncepcije koja razdvaja

¹³ Groupe of States against corruption, Third Evaluation Round, Evaluation Report on the Republic of Serbia-Incriminations (ETS 173 and 191, GPC 2), Adopted by Greco at its 48 th Plenary Meeting (Strasbourg, 27 September – 1 October 2010), p. 22.

korupciju u javnom i privatnom sektoru, u grupu krivičnih dela protiv platnog prometa i privrednog poslovanja, uneta su i dva nova krivična dela koja se odnose na korupciju u privatnom sektoru, a to su protivpravno primanje poklona (član 276a KZ) i protivpravno davanje poklona (član 276b), umesto krivičnih dela primanje mita (koje ostaje rezervisano samo za službeno lice kao izvršioca) i davanje mita kod kojeg se mito daje službenom licu (a ne i odgovornom licu).

Koje su se dileme javile stupanjem na snagu Zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika RCG iz 2010. godine?

Počećemo od preciziranja odredbe kojom se reguliše zloupotreba službenog položaja. Kod subjektivne zloupotrebe službenog položaja (iskorišćavanje službenog položaja ili ovlašćenja) unet je atribut „protivpravno“. Odmah treba istaći da se ne radi o elementu bića krivičnog dela, već je to učinjeno da se naglasi opšti element protivpravnosti (npr., kao kod protivpravnog lišenja slobode). Ovde se službeni položaj ne koristi u granicama predviđenim pravom i radi ostvarivanja ciljeva službe, već radi ostvarivanja nekih protivpravnih ciljeva. U stvari, na taj način je naglašen opšti element protivpravnosti koji mora biti ostvaren kod svakog krivičnog dela, a ovde je unet da precizira ovaj oblik radnje izvršenja (Stojanović, 2010: 803). Iskorišćavanje službenog položaja je protivpravno kada je vršenje službene dužnosti usmereno na ostvarivanje protivpravnog cilja. U stvari, iskorišćavanje službenog položaja je uvek protivpravno onda kada je usmereno na ostvarivanje posledice ovog krivičnog dela.¹⁴ Dakle, ne treba u svakom svakom posebnom slučaju tražiti konkretne propise prema kojima postoji protivpravno postupanje službenog lica kao što neki u teoriji i praksi misle.

Dalje, postavilo se pitanje kakav je odnos između zloupotrebe službenog položaja i novog dela iz člana 272 KZ (zloupotrebe položaja u privrednom poslovanju). Prvo, treba istaći da postoji kontinuitet između novog dela i zloupotrebe službenog položaja kojim je pre izmena i dopuna bilo obuhvaćeno i odgovorno lice. Dakle, ako je neko odgovorno lice izvršilo krivično delo zloupotreba službenog položaja pre izmena i dopuna, a u vreme kada mu se sudi na snazi je nova odredba neprihvatljivo bi bilo oslobođiti od optužbe optuženog obrazlažući svoj stav da danas kada važi novi zakon taj stav gde je predviđena odgovornost odgovornog lica je brisan i više ne postoji. Jedino što treba učiniti je proceniti koji je zakon blaži, povoljniji za učinioca. U odnosu na ranije rešenje ovo novo krivično delo značajno sužava kriminalnu zonu što ima svoje kriminalnopolitičko opravdanje jer se odgovorno lice i službeno lice po svom položaju i prirodi ovlašćenja koje imaju značajno razlikuju, te se ni njihove zloupotrebe ne mogu isto tretirati (kod zloupotrebe službenog položaja posledica je pribavljanje sebi ili drugome koristi, drugom nanošenje štete ili teža povreda prava drugog, a kod zloupotrebe položaja u privrednom poslovanju posledica je pribavljanje sebi ili drugome protivpravne imovinske koristi ili prouzrokovanje imovinske štete). Kod odgovornog lica se u nekim slučajevima, imajući u vidu delatnost koju obavljaju, to ne bi ni moglo smatrati zloupotrebom. Na primer, sticanje bilo kakve koristi od strane službenog lica za sebe ili drugog iskorišćavanjem svog službenog položaja zasluguje

¹⁴ Ibidem.

krivičnopravnu intervenciju, dok kod odgovornog lica pod određenim uslovima, to može biti legitiman cilj obavljanja određene privredne delatnosti i vršenja ovlašćenja koje odgovorno lice u toj delatnosti ima.

Treće, članom 272, stav 2, uvedena je pronevera u privrednom poslovanju. Osnovno pitanje koje se ovde postavlja je razgraničenje sa proneverom iz grupe krivičnih dela protiv službene dužnosti. Problem je što 2010. godine zakonodavac nije bio dosledan kada je htio da sproveđe koncepciju razdvajanja službenog i odgovornog lica koja je inače, opravdana. Omaška zakonodavca je u tome što je, tada, krivično delo pronevere ostavio nepromjenjeno, pa se kao izvršilac moglo javiti bilo koje lice, pa i odgovorno lice. Odnos ta dva dela bio bi jasan da je pronevera ostala rezervisana samo za službena lica kao izvršioce. Dakle, to je jedan od razloga za izmene i dopune iz juna 2011. godine. Pre nego što su te nove izmene stupile na snagu, odnos između ova dva dela rešavao se po principu specijaliteta kada se radi o proneveri u privrednom poslovanju koju je izvršilo odgovorno ili neko drugo lice, postojaće prividni idealni sticaj tj. samo krivično delo iz stava 2 člana 272.

Razlozi koji opravdaju izmene i dopune krivičnog zakonodavstva iz juna 2011. godine, jesu nedosledno sprovođenje koncepcije koja razdvaja korupciju u javnom i privatnom sektoru, kao i otklanjanje nekih pravnotehničkih nedostataka.

Da krenemo od pronevere, pošto smo sa njom i završili u prethodnoj tački.

U članu 420, stav 1 je izmenjen, pa umesto „stvari koje su mu poverene u službi ili na radu u državnom organu, privrednom društvu, ustanovi ili drugom subjektu ili radnji“ sada stoji „državnom organu, ustanovi ili drugom subjektu koji se ne bavi privrednim poslovanjem“ (zato što postoji poseban oblik u članu 272, stav 2. Namera zakonodavca je da subjekti privrednog poslovanja koji imaju javna ovlašćenja ostanu izvršioci krivičnog dela pronevere (krivična dela protiv službene dužnosti).

Dalje, u grupi krivičnih dela protiv službene dužnosti u skladu sa preporukama GRECO otklanjaju se nepodudarnosti u terminologiji koja se koristi pogotovo kod „koruptivnih“ krivičnih dela (primanje i davanje mita, trgovina uticajem). Negde se koristio izraz „poklon ili druga korist“, negde se upućivalo na imovinsku korist (član 276b i 422). Predložene izmene i dopune u svim članovima na koje se odnose GRECO preporuke koriste izraz „poklon ili druga korist“ u krivičnim delima podmićivanja (član 276a, 276b, 423, 424) i trgovine uticajem (član 422 i 422a). Kod krivičnog dela protivzakonitog uticaja bila je napravljena razlika između prve dve radnje izvršenja i treće radnje izvršenja u pogledu „druge koristi“, odnosno druge imovinske koristi (ko zahteva ili primi *nagradu ili drugu imovinsku korist*, ili prihvati obećanje *ngrade ili druge koristi* za sebe ili drugog...). Imajući u vidu odredbu stava 3 kao i odredbe kojima je propisano krivično delo navođenja na protivzakoniti uticaj, kao i krivična dela primanja i davanja mita, nije bilo razloga da se samo na jednom mestu zahteva imovinska korist, dok je u ostalim slučajevima dovoljna „korist“ što znači bilo kakva, pa i neimovinska korist (Stojanović, 2010: 815). Ovde treba naglasiti da je kod krivičnih dela primanje mita u privrednom poslovanju i davanje mita u privrednom poslovanju potrebno naglasiti da se radi o protivpravnoj koristi jer pribavljanje koristi koja nije protivpravna u privrednom poslovanju može da ima svoje opravdanje (npr., ako izvedete na ručak poslovnog partnera).

Izmenama i dopunama KZ, takođe u skladu sa preporukama GRECO, kod krivičnih dela podmićivanja i trgovine uticajem dodato je i izvršenje ovih krivičnih dela preko posrednika (npr., kod primanja mita sada stoji „službeno lice koje neposredno ili posredno...“) što je inače predviđeno i u Konvenciji UN i Krivično-pravnoj konvenciji Saveta Evrope. U vezi sa tim ističemo mišljenje GRECO da opšte odredbe o saučesništvu nisu dovoljna garancija u ovom slučaju.

Kod podmićivanja u javnom sektoru (čl. 423 i 424), takođe, otklanjaju se primedbe GRECO u odnosu na vrstu radnje koja se može izvršiti ili neizvršiti od strane službenog lica tj. prema ranije važećem Krivičnom zakoniku radnje moraju biti „u okviru službenog ovlašćenja“. To bi u praksi značilo da činjenja ili nečinjenja koja ne spadaju u službena ovlašćenja, ili zakonom utvrđene nadležnosti službenog lica, a koje on može da izvrši zbog funkcije koju obavlja, ne bi bila direktno obuhvaćena odredbama o podmićivanju. Sada se koristi formulacija „službena ili druga radnja“ kod podmićivanja u javnom sektoru.

5. Zaključna razmatranja

U poslednjem periodu mogu se čuti predlozi da se krivično delo zloupotreba službenog položaja ukine, jer se krivičnopravna zaštita može postići i drugim inkriminacijama iz ove grupe (nesavestan rad u službi, primanje mita...). Stoji činjenica da naša sudska praksa često uzima da postoji ovo krivično delo ne upuštajući se ozbiljno u pitanje da li su ostvareni i elementi bića nekog drugog krivičnog dela. Međutim, razlozi u prilog ove inkriminacije su brojni.

Prvo, Konvencija UN protiv korupcije sadrži slično krivično delo u članu 19. Što ukazuje da od njega ne treba odustati već samo ispoštovati pravilo da se tu radi o opštem krivičnom delu iz ove grupe, pa ako su ostvareni elementi nekog drugog krivičnog dela onda postoji samo to drugo delo. Isti međunarodni dokument čak predlaže da se razmotri uvođenje u krivično zakonodavstvo novog krivičnog dela "Nezakonito bogaćenje", ukoliko to nije u suprotnosti sa ustavno-pravnim poretkom zemlje potpisnice (Kolarić, 2005: 567).¹⁵ Od bivših republika SFRJ jedino je Makedonija uvela to krivično delo. Osnovno dilema je kod formulacije ovog krivičnog dela je da li posebno izdvojiti kategorije lica koje mogu odgovarati za ovo krivično delo ili da to bude svako lice. Ranije je postojao Zakon o ispitivanju porekla imovine, pa bi nova inkriminacija podsećala na neke njegove odredbe.

Drugo, GRECO nije tražio izričito ukidanje ovog krivičnog dela.

Treće, na primeru država u okruženju vidimo da se problem sa ovim krivičnim delom može bolje prevazići izmenama krivičnog zakonodavstva. Novele Krivičnog zakonika treba da idu u pravcu razdvajanja korupcije u javnom i privatnom sektoru, kao i zloupotrebe položaja. Naime, u oblasti krivičnih dela protiv službene dužnosti treba sprovesti koncepciju da izvršilac ovih krivičnih dela može biti samo službeno lice, a ne i odgovorno lice (sadašnje rešenje koje ne pravi razliku između službenog i odgovornog lica, videli smo da je neprihvatljivo jer je jasno da postoje velike razlike između zloupotrebe u oblasti privrednog poslovanja i zloupotrebe službene

¹⁵ Krivično delo koje učini javni funkcioner a sastoji se u nezakonitom bogaćenju tj. znatnom uvećanju imovine koje on ne može razumno objasniti s obzirom na njegova zakonita primanja (član 20 Konvencije UN).

dužnosti). Treba odustati, kod inkriminacije kojom se određuje zloupotreba službenog položaja, samo od dela koje je odgovorno lice, pre svega s obzirom na ovlašćenja koje je ono imalo u vezi sa upravljanjem i raspolaganjem društvene imovine, izjednačavalo sa službenim licem. U nekim slučajevima, kada za to postoji kriminalnopolitičko opravdanje, umesto krivičnih dela protiv službene dužnosti za koja je bilo predviđeno da ih mogu učiniti i odgovorna lica u subjektima privrednog poslovanja, treba predvideti odgovarajuća krivična dela u glavi krivičnih dela protiv privrede (npr., zloupotreba položaja u privrednom poslovanju). Trenutno postoji u grupi krivičnih dela protiv privrede krivično delo zloupotreba ovlašćenja u privredi ali treba izmeniti njegovo biće, a možda i promeniti naziv.

Posle takvih izmena i dopuna moglo bi se postaviti pitanje kakav je odnos između zloupotrebe službenog položaja iz grupe krivičnih dela protiv službene dužnosti i novog dela, na primer, zloupotrebe položaja u privrednom poslovanju. Prvo, treba istaći da bi postojao kontinuitet između novog dela i zloupotrebe službenog položaja kojim je pre izmena i dopuna bilo obuhvaćeno i odgovorno lice. Dakle, ako je neko odgovorno lice izvršilo krivično delo zloupotreba službenog položaja pre izmena i dopuna, a u vreme kada mu se sudi na snazi je nova odredba neprihvatljivo bi bilo oslobođiti od optužbe optuženog obrazlažući svoj stav da danas kada važi novi zakon taj stav gde je predviđena odgovornost odgovornog lica je brisan i više ne postoji. Jedino što treba učiniti je proceniti koji je zakon blaži, povoljniji za učinioca.

Novo krivično delo bi verovatno značajno suzilo kriminalnu zonu što bi imalo svoje kriminalnopolitičko opravdanje jer se odgovorno lice i službeno lice po svom položaju i prirodi ovlašćenja koje imaju značajno razlikuju, te se ni njihove zloupotrebe ne mogu isto tretirati (kod zloupotrebe službenog položaja posledica je pribavljanje sebi ili drugome koristi, drugom nanošenje štete ili teža povreda prava drugog, a kod zloupotrebe položaja u privrednom poslovanju posledica je pribavljanje sebi ili drugome protivpravne imovinske koristi ili prouzrokovanje imovinske štete). Kod odgovornog lica se u nekim slučajevima, imajući u vidu delatnost koju obavljaju, to ne bi ni moglo smatrati zloupotrebom. Na primer sticanje bilo kakve koristi od strane službenog lica za sebe ili drugog iskorišćavanjem svog službenog položaja zaslužuje krivičnopravnu intervenciju, dok kod odgovornog lica pod određenim uslovima, to može biti legitiman cilj obavljanja određene privredne delatnosti i vršenja ovlašćenja koje odgovorno lice u toj delatnosti ima.

Četvrtu, u krivičnopravnoj teoriji se nedvosmisleno ukazuje da je potrebno da ovo krivično delo ostane u Krivičnom zakoniku. Kako se ističe to neće spreciti kažnjavanje za posebne delikte i nije realno jedno delo iscepktati tako da kao krivična dela budu propisani apsolutno svi pojedinačni postupci upereni protiv službene dužnosti (Risimović, 2010: 136). Takođe, pojedini autori vrlo jasno i precizno ukazuju na granice kažnjavanja i mogućeg subjekta ovog krivičnog dela (Stojanović, 2010: 804).

Laičke izjave da će se zloupotreba službenog položaja ukinuti za dve do tri godine, kada postane bespredmetno njeno postojanje u KZ, kriminalnopolitički su dubiozne, a pogotovo tvrdnja da se to sada ne može učiniti jer postoji veliki broj krivičnih postupaka za ova krivična dela. Kao što je objašnjeno, kontinuitet bi postojao uvedenjem novog krivičnog dela i to ne bi doprinelo stvaranju zbumujuće situacije bar kod onih koji znaju krivično pravo.

6. Literatura

1. Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Corruption (ETS No. 191), Explanatory Report.
2. Baisen, Z. (1995). Borba protiv korupcije i učešće masa u Kini. *Seventh International Anticorruption Conference*, Beijing, China, October 6–10.
3. Bošković, M. (2004). Metodika otkrivanja i dokazivanja krivičnih dela korupcije. *Bezbednost*, br. 1, str. 8–20.
4. Criminal Law Convention on Corruption, ETS 173, 1999, Explanatory report.
5. Criminal Law Convention on Corruption, ETS 173.
6. Groupe of States against corruption, Third Evaluation Round, Evaluation Report on the Republic of Serbia-Incriminations (ETS 173 and 191, GPC 2), Adopted by Greco at its 48 th Plenary Meeting (Strasbourg, 27 September – 1 October 2010).
7. Groupe of States against corruption, Third Evaluation Round, Evaluation Report on the Republic of Montenegro-Incriminations (ETS 173 and 191, GPC 2), Adopted by Greco at its 49 th Plenary Meeting (Strasbourg, 29 November – 3 December 2010).
8. Kolarić, D. (2005). Međunarodni standardi u oblasti borbe protiv korupcije i nacionalno krivično zakonodavstvo. *Zbornik radova „Organizovani kriminalitet-stanje i mere zaštite“*. Beograd: Policijska akademija.
9. *Korupcija-problemi i prevazilaženje problema*. (2010). Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
10. Perez, C. L. (2005). *Derecho penal – Parte especial*. Madrid.
11. Risićević, R. (2010). Zloupotreba službenog položaja. *Nauka–Bezbednost–Policija*, br. 1
12. Stojanović, Z. (2007). *Komentar krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.
13. Stojanović, Z. (2010). *Komentar Krivičnog zakonika*. Podgorica: Misija OSCE u Crnoj Gori.
14. Stojanović, Z., Kolarić, D. (2010). *Krivičnopravno reagovanje na teške oblike kriminaliteta*. Beograd: Pravni fakultet.
15. Überhofen, M. (1999). Kaznenopravno suzbijanje korupcije. *Izbor*, Zagreb, br. 4, str. 317–323.
16. United Nations Convention against Corruption. The Convention was adopted by the General Assembly of the United Nations on 31 October 2003 at United Nations Headquarters in New York.

MISCONDUCT IN OFFICE

Summary

With the necessity to regulate corruption offences deal many international documents ratified by the Republic of Serbia which, therefore, has accepted the obligation to harmonize its relevant legislation with international standards. This paper addresses the issue of misconduct in office as a criminal offence *de lege lata* and *de lege ferenda* with a special view to international sources. In that context, a great deal of attention is paid to the GRECO Third Round Evaluation Report on the Republic of Serbia incriminations (ETS 173 and 191). The paper also presents how the Criminal Code of the Republic of Montenegro addresses this issue, especially its changes concerning criminal offences against official duties introduced in 2010 and 2011 which differ significantly from those included in the criminal codes of other countries in the region.

KRIMINALISTIČKI RELEVANTNE KLASIFIKACIJE SILOVANJA¹

Darko Marinković*

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Sažetak: Iako je krivično delo silovanja nisko zastupljeno u statistikama ukupnog kriminala, brutalnost sa kojom se često izvodi, teške posledice po žrtvu i visoka tamna brojka uslovile su, između ostalog, njegovo temeljno proučavanje. U tom smislu, godinama unazad ono je predmet analize krivičnopravne teorije i prakse, kriminalističke nauke, kriminologije, sociologije i drugih nauka čiji je predmet sagledavanja žrtva, učinilac, kao i ukupna fenomenologija i etiologija silovanja. Sa aspekta kriminalističke nauke poseban značaj ima to što potpunija analiza i razumevanje, kako zakonskih, tako i praktičnih aspekata krivičnog dela silovanja, posebno karaktera odnosa učinioca i žrtve, načina pristupa učinioca žrtvi, karakteristika ličnosti silovatelja i njegovog motiva, karaktera prinude učinioca i odbrane žrtve, mesta gde se silovanje dešava i okolnosti pod kojima se ono čini i sl. Uvažavajući realnost da je reč o krivičnom delu sa izuzetno kompleksnim fenomenološkim obeležjima, u radu su klasifikovani i analizirani njegovi različiti aspekti. Njihovo sagledavanje može značajno doprineti kriminalističkim istragama i definisanju pravaca njihove realizacije, kako bi se krivično delo silovanja što potpunije rasvetlilo i dokazalo.

Ključne reči: silovanje, klasifikacije silovanja, ličnost silovatelja, žrtva silovanja, serijska silovanja, silovanje pod dejstvom droga.

1. Uvod – silovanje kao oblik seksualnog nasilja

Specifičnost krivičnih dela silovanja sadržana je u činjenici da je reč o inkriminacijama koje se, na sreću, ne ispoljavaju često, sa jedne strane, dok, s druge strane, izazivaju posebnu pažnju i interesovanje, kako najšire javnosti, tako i nauke i struke (Popović, 2010: 110). U definisanju i analizi silovanja, odnosno nasilnog zadovoljavanja seksualnih potreba, treba imati u vidu tri konstitutivna elementa

¹ Ovaj rad je rezultat realizovanja naučnoistraživačkog projekta pod nazivom Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprostavljanje organizovanom kriminalu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija. Projekat finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (br. 179045), a realizuje Kriminalističko-policijska akademija u Beogradu (2011–2014). Rukovodilac projekta je prof. dr Saša Mijalković.

* E-mail: darko.marinkovic@kpa.edu.rs

seksualnog odnosa i seksualnosti, i to: 1) biološki (nagonski); 2) fiziološki (funkcionalni); i 3) emotivni (mentalni) (Geberth, 2006: 442). Istovremeno, seksualne potrebe se manifestuju kroz dva aspekta psihološki i socijalni. Psihološki aspekt je vezan za ljubav i ukupne emotivne potrebe, potrebe za drugim ljudima i posebno osobama suprotnog pola (kada je reč o heteroseksualcima), dok se socijalni aspekt odnosi na socijalizaciju seksualnih potreba i njihovu društvenu kontrolu. Zadovoljavanje polnog nagona čoveka već vekovima unazad nije instiktivno i zasniva se na obrascima učenja i prihvatanja formiranih, društveno prihvatljivih modela. Odstupanja u odnosu na uobičajenu, normalnu seksualnost odraslih i seksualno opredelenje nazivaju se *seksualne devijacije*, *parafilije (paraphilias)*, odnosno *poremećaji seksualne sklonosti*, i kao takva su u *Međunarodnoj klasifikaciji poremećaja bolesti (International Classification of Disorders ICD-10)* evidentirana pod šifrom F65 (ICD-10 Version: 2010). Parafilije su grupa trajnih obrazaca (načina) seksualnog uzbudivanja koji podrazumevaju neobične predmete (objekte), rituale ili situacije, potrebne da bi se postiglo seksualno zadovoljstvo (Geberth, 2006: 446). U okviru njih se razlikuju *seksualne inverzije* (inverzija, odnosno zamena, tj. preokretanje seksualnog objekta, poput fetišizma, pedofilije, nekrofilije ili zoofilije) i *seksualne perverzije* (neuobičajena seksualna ponašanja, poput sadomazohizma, voajerizma, egzibicionizma). Na formiranje parafilija utiče više faktora, od kojih se posebno izdvajaju strogo antiseksualno vaspitanje, seksualno zlostavljanje u doba detinjstva (posebno između pete i osme godine života, prevelika izloženost stimulativnom seksualnom ponašanju i devijantni psihoeksualni razvoj u okviru porodice.

Kolman (Coleman) i drugi seksualne devijacije izjednačavaju sa seksualnim nasiljem i opisuju ih kao akte napada ili druge akte, koji se izvode uz nepristajanje druge strane i koji se mogu shvatiti kao problematični sa stanovišta opšteprihvaćenih društvenih normi (Coleman et al., 1984: 457). U njih spadaju voajerstvo, egzibicionizam, pedofilija, seksualni sadizam, incestna ponašanja, mazohizam i silovanje. Svakako, silovanje je mnogo teži i društveno neprihvatljivije fenomen u odnosu na seksualne devijacije, u svakom pogledu. Ono može biti u vezi sa njima ili, što je mnogo češće, sa *specifičnim poremećajima ličnosti* (kategorija F60 ICD-10). Na ovom mestu nećemo ulaziti u pitanje uzročnosti bez obzira na to, silovanje je, samo po sebi, prema *Međunarodnoj klasifikaciji poremećaja*, svrstano u kategoriju *napada* (oznaka Y5) i definiše se kao *seksualno nasilje uz upotrebu fizičke snage (ICD-10 Version: 2010)*. Etimološki, reč silovanje (engl. *rape*) izvedena je iz latinskog pojma *rapere*, što znači ugrabiti, prisiliti, imati snošaj (Crowley, 1999: 12). Silovanje je tip seksualnog nasilja koje uključuje seksualni odnos iniciran od strane jednog ili više lica, protiv drugog lica bez njegove saglasnosti. Seksualni odnos, koji se kod silovanja svodi na čin obljube (snošaja)², ostvaruje se primenom fizičke sile (snage),

² Obljuba ili snošaj (koitus), u širem smislu, podrazumeva seksualni odnos koji se sastoji u penetraciji penisa, drugog dela tela ili predmeta, od strane jednog seksualnog partnera u vaginu ili anus drugog seksualnog partnera. U užem smislu, obljuba podrazumeva vaginalnu ili analnu penetraciju penisa, tj. muškog polnog organa. Često se pod obljbom podrazumeva i uzajamna masturbacija i oralni seks, kod kojeg se polni organ stimuliše oralnim putem, odnosno ustima (usnama, jezikom, Zubima ili grlom) i koji ne obuhvata međusobni kontakt muškog i ženskog polnog organa. Oralni seks se javlja u tri vida – facilio (oralni seks koji se izvodi nad muškarcem), kunilingus (oralni seks koji se izvodi nad ženom) i anilingus (oralni seks kojim se stimuliše partnerov anus).

prinude ili zloupotrebo ovlašćenja, odnosno prema osobi koja nije u stanju da pruži pravno relevantan pristanak. Prema definiciji američke Nacionalne agencije za istraživanje viktimizacije (*National Crime Victimization Survey NCVS*), silovanje predstavlja prisilni snošaj, a žrtva može biti kako ženskog, tako i muškog spola (Crowley, 1999: 12). Svetska zdravstvena organizacija silovanje definiše kao prinudnu, fizičkom silom ili na drugi način omogućenu penetraciju penisa, drugog dela tela ili predmeta u vaginu ili anus (*World report on violence and health*, 2002: 149).

Sa aspekta krivičnog prava, silovanje je univerzalni delikt, što znači da ga propisuju sva krivična zakonodavstva u svetu. Objekat njegove zaštite je sloboda odlučivanja u sferi seksualnosti, odnosno sloboda seksualnog opredeljenja kada, gde, sa kim i na koji način realizovati seksualni odnos. Prema tradicionalističkom shvatanju, izvršilac silovanja može biti samo muško lice, dok je pasivni subjekt isključivo osoba ženskog pola, te da silovanje ne može postojati u bračnoj zajednici, odnosno da njegovi akteri ne mogu biti bračni partneri. Poslednjih godina je takvo poimanje u većini zakonodavstava zamenjeno stavom da pol izvršioca i žrtve silovanja nije relevantan, jednako kao što nije relevantan ni njihov međusobni odnos, bilo da je reč o bračnom ili nekom drugom odnosu. Ključni element silovanja je činjenica da se obljava vrši bez pristanka (saglasnosti), odnosno protiv volje jednog od aktera seksualnog čina.

2. Krivičnopravna klasifikacija silovanja

Silovanje je, po pravilu, osnovno krivično delo iz grupe inkriminacija protiv polnih sloboda, pri čemu se veliki deo civilizacijskih novina u shvatanju polnih odnosa i sloboda unosi i u kaznenu regulativu, koja je zbog toga poslednjih godina veoma dinamična.³ To potvrđuje činjenica da u našem zakonodavstvu, do pre dvadesetak godina, silovanje nije bilo moguće izvršiti prema bračnom partneru, niti je žrtva mogla biti osoba muškog pola. Sa druge strane, evolucija shvatanja homoseksualizma dovela je do toga da je takva vrsta polnih odnosa, od krivično kažnjivih, danas izopštena iz kaznenih odredbi. Sa aspekta krivičnopravne teorije i prakse, relevantna je sledeća podela silovanja:

1. *obično silovanje* – osnovni oblik krivičnog dela, kada upotrebom sile ili pretrje direktnim napadom na život ili telo žrtve ili život njoj bliske osobe dolazi do prisilnog polnog odnosa ili s njim izjednačene polne radnje;
2. *silovanje na naročito okrutan način* – silovanje u kome ispoljeno nasilje prevazilazi nivo neophodno potrebnog ili dovoljnog da bi se savladao otpor žrtve i izvršila obljava;
3. *silovanje na naročito ponižavajući način* – karakteriše se različitim oblicima i načinima iživljavanja učinioca nad žrtvom, ili kada je žrtva dovedena u naročito ponižavajući položaj usled drugih okolnosti pod kojim je silovanje izvršeno;

³ Takva konstatacija se može naći i u presudi Evropskog suda za ljudska prava: *Case of M.C. v. Bulgaria*, (Application no. 39272/98), Judgment, Strasbourg, 4th December 2003. Internet: http://www.coe.int/t/dg2/equality/domestic_violencecampaign/resources/m.c.v.bulgaria_EN.asp.

4. *silovanje sa teškom fizičkom povredom žrtve* – teške telesne povrede su direktno vezane za izvršenje silovanja, kako njegovog osnovnog, tako i težih oblika;
5. *silovanje sa posledicom teškog narušavanja zdravlja* – najčešće kada je usled silovanja žrtva zaražena nekom zaraznom bolešću;
6. *silovanje sa posledicom trudnoće* – reč je o nehatnoj posledici, kada učinilac nije svestan svog postupanja u odnosu na težu posledicu, mada se u određenim slučajevima žrtva siluje sa namerom da zatrudni;
7. *silovanje maloletnih osoba* – silovanje lica starosne dobi između 14 i 18 godina;
8. *silovanje deteta* – pasivni subjekt krivičnog dela su lica mlađa od 14 godina;
9. *silovanje sa smrtnom posledicom* – predstavlja teži oblik krivičnog dela silovanja, s tim da se smrt kao teža posledica pripisuje nehatu učinioca;
10. *grupno silovanje* – reč je o osnovnom obliku silovanja u čijem izvršenju učestvuje više lica;
11. *etničko silovanje* – zbog etničke, nacionalne, rasne, verske ili jezičke netrpeljivosti ili mržnje prema žrtvi.

U literaturi se mogu naći rasprave o tzv. *statutarnom silovanju*, koje podrazumeva dobrovoljan seksualni odnos sa licem mlađim od starosne granice određene zakonom, koja predstavlja uslov pravne relevantnosti pristanka takve osobe na obljudbu. Specifičnost statutarnog silovanja je da njime zakon predviđa krivičnu odgovornost za dobrovoljnu obljudbu, odnosno i onda kada je dokazano da je osoba (žrtva) stupila u polni odnos svesno i saglasno, što znači da ono ne uključuje prisilu – dovoljno je da je obavljen snošaj sa maloletnim licem ili detetom. Takvo silovanje je u većini zakonodavstava propisano kao posebno krivično delo, koje je zaprećeno blažom kaznom u odnosu na klasično silovanje.

3. Vrste silovanja sa aspekta karakteristika ličnosti učinioca

Prema brojnim autorima, karakteristike ličnosti imaju dominantan i presudan uticaj na bavljenje kriminalom – psihološki faktori su značajni u određivanju ne samo delinkventnog ponašanja, nego i tipa zločina.⁴ To znači da ako ličnost posmatramo kao psihofiziološku celinu koja u sebi inkorporira i socijalne uticaje, sklonost ka vršenju nasilja zavisi upravo od predispozicija ili osobina same ličnosti. Drugim rečima, osobine ličnosti imaju pretežan značaj u nastanku delinkventnog ponašanja, dok različite *psihofizičke podloge*, odnosno *nasledne karakteristike*, različito reaguju na socijalne podražaje (Gojković, Kolarević, 2005: 154). Sa aspektom kriminalističke nauke veliki značaj ima odgovor na pitanje zašto neko siluje, odnosno zašto vrši prinudnu obljudbu.⁵ Kao pokušaj odgovora na jedno tako

⁴ Više u: Gojković, V., Kolarević, D.: Psihološki profil učinilaca krivičnog dela silovanja. U: *Nauka–Bezbednost–Policija*, Beograd, 2005, Vol. 10, broj 3, str. 149–172. Autori su u svom radu došli do zaključka da silovatelji imaju smanjen nivo kognitivnih sposobnosti, kao i psihopatske crte ličnosti.

⁵ Klasifikacije silovatelja imaju veliki značaj u kriminalistici. One nam pomažu da shvatimo motivacione obrasce ponašanja učinioца, izbor žrtve, način prinude i postupanje sa žrtvom – drugim rečima, da bolje razumemo konkretno silovanje i definisemo profil potencijalnog učinioца, na osnovu kojeg dolazimo i do konkretnog silovatelja. Svakako, ono što je stereotip i što ne treba uzeti u obzir jeste mišljenje da su silovatelji duševno rastrojene, izopačene osobe, čudaci koji nemaju svoje partnerke. Istraživanja su pokazala da najveći broj

kompleksno pitanje javile su se različite klasifikacije učinilaca silovanja. Početne tipologije zasnivale su se na kvantifikaciji stepena njihove duševne poremećenosti, da bi se kasnije definisao jasan stav da duševna oboljenja, odnosno poremećaji, ne predstavljaju jedini ili odlučujući faktor u vršenju silovanja (Bojanić, 2006: 62). I pored toga, danas je u literaturi najzastupljenija tipologija učinilaca krivičnog dela silovanja prema dominantnom psihološko-motivacionom faktoru, prema kojoj postoje tri vrste silovatelja, i to silovatelj moći, silovatelj iz besa i silovatelj sadista (*Successfully Investigating Acquaintance Sexual Assault*, 2001).⁶

Silovatelj moći (dominacije, engl. *power rapist*) – reč je o osobama koje su najčešće sigurne u svoje seksualne moći i koje silu koriste onoliko koliko je to neophodno da bi se ostvarila obljava. Bes ispoljavaju samo kao odgovor na otpor žrtve, uključujući brutalno zastrašivanje, korišćenje oružja ili fizičku silu. U određenim situacijama oni će pobeći ako žrtva pruži snažan verbalni ili fizički otpor – drugim rečima oni ne žele da fizički naude žrtvi, već da je seksualno poseduju. U ovu grupu silovatelja spadaju i tzv. *prigodni silovatelji*, koji, ako im se ukaže prilika za to, siluju u toku vršenja nekog drugog krivičnog dela (npr. kada tokom provalne krađe nađu na žrtvu koja je spavala u stanu ili se u međuvremenu vratila kući sa posla).

Berger razlikuje dve vrste silovatelja moći: 1) *nenasilni silovatelj dominacije* ili *silovatelj džentlmen* (engl. *power reassurance rapist, gentleman rapist*), sklon ubedljivanju i verbalnom nasilju, i 2) *nasilni silovatelj dominacije* (engl. *power assertive rapist*), izričit u svojim zahtevima (*Successfully Investigating Acquaintance Sexual Assault*, 2001). Nenasilni silovatelj dominacije unapred smišlja napad i bira žrtvu blizu svog stana ili radnog mesta (oseća se sigurnim u poznatom okruženju), dok samom silovanju prethode seksualne fantazije koje proživljava. Konkretnu žrtvu bira između više potencijalnih žrtava, prati je, vojeriše i sl., te ako jedan napad završi neuspešno, pokušaće kod iste ili druge žrtve ponovo. Zato se u praksi može desiti da se u jednom kraju ispolji jedan ili više pokušaja i svršenih silovanja. Napadač se žrtvi obraća imperativno, naređivački, postavlja pitanja lične prirode, ispituje je u skladu sa njenim odgovorima. Za razliku od nenasilnog silovatelja, *nasilni silovatelj dominacije* usmerava svoj bes na žene da bi pokazao svoju muževnost i dominaciju nad suprotnim polom. U sopstvenim očima on je pravi *mačo muškarac*. Njegov napad na žrtvu traje kratko, obično je impulsivan, spontan i neplaniran, uz primenu brojnih vulgarnih reči. Svoje žrtve često sreće u klubovima, barovima ili na zabavama i napada

silovatelja ima emocionalnu ili bračnu vezu, sa dobrovoljnim, konsensualnim seksualnim odnosima. Generalno, može se reći da su seksualni prestupnici heterogena kategorija s obzirom na obrazovanje, zanimanje, etničko poreklo i socijalno zadeće, koji se od muške populacije društveno prihvatljivog ponašanja pre svega razlikuju po izraženoj sklonosti ka ispoljavanju agresije i besa.

⁶ Važno je ukazati na limitiranost ove tipologije iz razloga što se ona zasniva na istraživanju koje je sprovedeno nad seksualnim prestupnicima lišenim slobode, kao i zbog toga što se ona, često i nekritički, primenjuje u svim istragama silovanja izvršenim od strane nepoznatog izvršioca. Treba imati u vidu da kriminalisti moraju prepoznati situacije u kojima seksualni prestupnik, po svojim osobinama, ne pripada samo jednoj kategoriji, već ispoljava osobine karakteristične za više različitih tipologija, ili, pak, ni za jednu od njih. Zato je potrebno raspolažati svim informacijama vezanim za konkretni slučaj, kako bi se pravilno procenilo kojoj kategoriji prestupnik pripada (uključujući izjave žrtava i svedoka, izjave osumnjičenih date policijskim službenicima na mestu događaja, materijalne dokaze, infomačije o načinu izvršenja, izveštaje o ranijim prestupima, kao i kriminalnoj prošlosti osumnjičenog). Ovakva procena doprinosi boljoj organizovanosti istrage i utvrđivanju njenih prioritetsnih ciljeva. Izkusni kriminalisti znaju da određenog osumnjičenog nikada ne treba eliminisati samo zato što se on ne uklapa u određenu tipologiju silovatelja

ih iste večeri. U savladavanju otpora žrtve oslanja se na svoju snagu, dok oružje retko poseduje, s obzirom da su mu napadi neplanirani. Za nasilnog silovatelja svaki napad je epizodnog karaktera i predstavlja zaseban događaj u njegovom životu. Raniji prestupi uglavnom se odnose na ugrožavanje javnog saobraćaja, nanošenje telesnih povreda i remećenje javnog reda i mira.

Silovatelj iz besa (ljutiti silovatelj) – fokusira svoju agresiju isključivo na žene, mada može biti seksualno nasilan i prema muškarcima (*homoseksualna silovanja*). Može se reći da je ova vrsta silovatelja nepredvidiva – ispoljeni bes u napadima varira od verbalnog zlostavljanja do ubistva. Iako njegovi napadi imaju tendenciju da budu kratki, intenzitet sile je preteran i primenjuje se čak i kada se žrtva ne opire. Ukoliko do otpora dođe, to će verovatno dodatno pojačati nivo agresije silovatelja iz besa. Svojim napadom, pored samog silovanja, često uzrokuje značajne fizičke povrede žrtve. On želi da ponizi i uvredi žrtvu, zbog čega tokom napada koristi pogrdne i uvredljive reči – za njega su žene prljave, nemoralne i ne može im se verovati. U mnogim slučajevima ova vrsta silovatelja ispoljava bes i vrši silovanje slučajno odabrane žrtve, koja u njegovoj glavi zamjenjuje neku drugu, konkretnu žensku osobu koja ga je na neki način povredila ili sa kojom je u konfliktu – često silovatelj iz besa, pre samog silovanja, ima sukob sa svojom devojkom ili suprugom, koji uzrokuje ispoljavanje agresije prema drugoj osobi. Kako ističe Bojanović, ova vrsta silovatelja je slična nasilnom silovatelju dominacije (moći) (Bojanović, 2006: 59).

Silovatelj sadista – najređi tip silovatelja, koga karakteriše seksualna agresija podstaknuta erotikom i destruktivnim fantazijama. Kod njega su agresija i seksualnost potpuno sjedinjeni, tako da sam čin agresije sa sobom nosi i seksualno uzbuđenje. Drugim rečima, za njega su bol i psihofizičko poniženje žrtve seksualno stimulativni, dok se seksualno zadovoljstvo povećava sa povećanjem stepena bola i patnje žrtve (Warren et al., 1996). Tragovi zlostavljanja i povrede koncentrisani su na područjima oko polnih organa žrtve, česta je analna penetracija, penisom ili stranim telima, kao i razne bizarre radnje, poput teranja žrtve na uzimanje izmeta ili mokraće. U ekstremnim slučajevima moguće je očekivati i sakaćenje žrtve, ubijanje i komadanje, kao i postmortalni koitus (Warren et al., 1996). Sadistički silovatelji su oportunistički, tj. prilagođavaju se konkretnoj situaciji, naglo napadaju, uz česte otmice žrtve. Jedna grupa njih pokazuje nizak nivo socijalne kompetencije, dok drugi nemaju takve probleme, skrivajući svoje seksualne fantazije.

4. Vrste silovanja s obzirom na prethodni odnos žrtve i silovatelja

Poseban značaj za kriminalistički rad na otkrivanju učinioca silovanja i dokazivanju njegove krivice ima klasifikacija prema odnosu silovatelja i žrtve, u smislu njihovog poznavanja, odnosno nepoznavanja pre izvršenog krivičnog dela. U tom kontekstu razlikujemo:

1. silovanje od strane neznanca, tj. osobe koju žrtva ne poznaje i sa kojom pre samog silovanja nije imala kontakte;
2. silovanje od strane poznanika, uključujući i osobu sa kojom je žrtva bila u emotivnoj, bračnoj ili nekoj drugoj vezi.

Kada je reč o silovanju od strane neznanca možemo razlikovati tri situacije. U prvoj je silovatelj apsolutno ili gotovo apsolutno nepoznat žrtvi, u smislu da ga tokom napada i samog čina silovanja nije videla, odnosno videla ga je veoma slabo i na kratko (napad i silovanje u mraku, iznenada i na prepad, iza leđa), tako da žrtva ne može da pruži informacije koje se tiču ličnog opisa silovatelja, njegovog izgleda, odeće koju je nosio i sl., ili su one veoma oskudne. U drugom slučaju silovatelj – neznanac prilazi žrtvi i napada je, odnosno vrši silovanje na takav način i pod okolnostima koje omogućavaju da ga ova dobro vidi i zapazi njegov izgled i odeću, na osnovu čega može dati i njegov opis. Važno je napomenuti da u prethodna dva slučaja između žrtve i silovatelja, pre samog čina silovanja, ne postoji kontakt u smislu da su razgovarali, vozili se automobilom i sl., što predstavlja karakteristiku trećeg slučaja silovanja od strane neznanca. U njemu silovatelj i žrtva, pre čina nasilne oblube, stupaju u određeni odnos koji je trajao kraće vreme (npr. žrtva je stopirala i ušla u vozilo silovatelja, upoznali se na ulici), razgovarali su, silovatelj se predstavio žrtvi (istinito ili lažno), nakon čega sledi napad i prinudna obluba. Za ovaj slučaj je težište da žrtva pre samog kontakta sa učiniocem i događaja koji je prethodio silovanju nije poznavala nasilnika, nije se sa njim viđala, družila i sl, tako da nakon izvršenog krivičnog dela, pored informacija o izgledu silovatelja, eventualno može da pruži i podatke o njegovom imenu i/ili prezimenu, poslu kojim se bavi, gde živi i sl., koje je saznala i koji mogu, ali i ne moraju, biti tačni.⁷

Silovanje od strane poznanika podrazumeva slučajeve kada su se žrtva i silovatelj pre samog čina prinudne oblube kraće ili duže vreme poznavali, družili se, izlazili, ili čak bili u braku ili emotivnoj vezi. I kada je reč o silovanju od strane poznanika mogu se razlikovati dve situacije. Prva, kada je poznanstvo žrtve i učinjoca takvo da žrtva sigurno i tačno zna silovateljev identitet i mesto gde živi i radi (znaju se sa posla, iz škole, bili su u vezi, braku i sl.), i druga, kada je to poznanstvo površno, tako da žrtva sa sigurnošću ne zna njegov identitet i ostale okolnosti njegovog života. Na primer, zna samo nadimak učinjoca, mesto gde živi ili odakle dolazi, gde i šta radi i slične informacije, koje joj je sam silovatelj saopštio tokom prethodnih viđanja. Ova situacija je slična sa prethodno navedenim silovanjem od strane neznanca, s tom razlikom što se u ovom slučaju oni znaju od ranije, tj. pre kontakta na koji se nadovezuje silovanje, dok kod silovanja od strane neznanca to nije slučaj.⁸

Kada je reč o odnosu između žrtve i silovatelja, neka istraživanja pokazuju da žrtve u oko 66% slučajeva poznaju izvršioca (u 48% slučajeva napadači su im bili prijatelji ili poznanici, u 16% žrtve su bile u intimnoj vezi sa izvršiocem, dok su u 2% na neki drugi način bile u vezi sa napadačem), dok u 30% slučajeva izvršilac nije bio poznat žrtvi (Brandl, 2004: 334).⁹ U preostalih 4% slučajeva veza se nije mogla

⁷ Praksa ukazuje da je u slučaju silovanja od strane neznanca velika verovatnoća da je zapravo reč o serijskom silovatelju.

⁸ Prema istraživanju *Feist* i drugih, žrtve silovanja su u jednoj petini slučajeva izvestile da nisu imale bilo kakav kontakt sa silovateljem pre izvršenog krivičnog dela, dok je gotovo dve petine njih izjavilo da su se pre silovanja dobrovoljno družile sa prestupnikom. Blizu četvrtina žrtava iz uzorka je bila klasifikovana u slučajeve koji uključuju seksualno zlostavljanje (deteta ili odrasle osobe) u dužem vremenskom periodu (Feist et al., 2007: 16).

⁹ Interesantan je podatak FBI da se, na primer, kod razbojništva žrtva i prestupnik u 63% ne poznaju, u odnosu na 32% kod silovanja, odnosno 51% u slučajevima fizičkih obračuna sa telesnim povredama. The Encyclopedia of Police Science, Routledge: Taylor and Francis group, 2007, 1132.

utvrditi. Drugi podaci ukazuju na činjenicu da je svega 22% žrtava silovanja bilo napadnuto od strane osobe koju pre nikada nisu videle ili je nisu dobro znale, odnosno da su 76% silovatelja činile osobe bliske žrtve bivši ili sadašnji supružnici, ukučani, cimeri, osobe u vezi, ljubavnici (*Practical Aspects of Rape Investigation – A Multidisciplinary Approach*, 2001: 8). Interesantna je činjenica da je među slučajevima silovanja prijavljenim policiji manji procenat onih u kojima su se žrtva i izvršilac poznavali. To navodi na zaključak da što je bliža veza između žrtve i izvršioca, to se zločin ređe prijavljuje.¹⁰

5. Vrste silovanja s obzirom na pristup silovatelja žrtvi i primenjenu prinudu

Pre razmatranja načina pristupa silovatelja žrtvi i vrste prinude koju koristi da bi izvršio obljudbu, potrebno je razmotriti pitanje da li je silovanje bilo unapred planirano ili ne, kao i način odabira žrtve. Od njih u velikoj meri zavisi sam pristup silovatelja žrtvi i vrsta prinude tokom izvršenja krivičnog dela. Generalno, sa aspekta planiranja izvršenja silovanja možemo razlikovati sledeće slučajeve:

1. planirano silovanje sa unapred odabranom žrtvom;
2. planirano silovanje sa unapred neodabranom žrtvom;
3. neplanirano (lat. *ad hoc*) silovanje.

Planirano silovanje često podrazumeva konkretnu, unapred odabranu osobu, koju silovatelj diskretno prati i posmatra, analizira njen kretanje i aktivnosti, kako bi odredio najpovoljniji trenutak i mesto za napad i obljudbu. U ovom slučaju se, kao kriminalistički posebno važno, nameće pitanje zašto je upravo ta osoba odabrana za žrtvu, odnosno ko je imao motiv da izvrše nasilnu obljudbu nad njom.¹¹ Međutim, planirano silovanje se ne mora uvek odnositi na unapred odabranu žrtvu. Učinilac koji planira da izvrši silovanje može tragati za pogodnom žrtvom. U tom cilju, on će obilaziti određene delove grada, lokale, neosvetljene ulice, parkove i druga javna mesta, osmatrati stanove i prodavnice, čekaće u zaklonu haustora ili u liftu, koristeći motorno vozilo tragače za autostoperkama, itd. Za razliku od planiranog, neplanirano ili *ad hoc* silovanje vrši učinilac koji nije unapred doneo odluku da će silovati određenu osobu, odnosno koji ne traga za pogodnom žrtvom kako bi je silovao, već je nasilna obljava žrtve splet okolnosti vezanih za određenu situaciju (učinilac *impulsivno* reaguje ili koristi povoljnu priliku za silovanje). Podaci Hazelvuda (Hazelwood) i Vorena (Warren) ukazuju da je broj planiranih silovanja (sa tzv. predumišljajem) izvršenih od strane serijskih silovatelja između 55% i 61% od ukupnog broja izvršenih silovanja, dok na neplanirana, impulsivna i oportunistična silovanja, otpada između 37% i 46% (Hazelwood, Warren, 1990: 11).¹²

¹⁰ Posebno pitanje kvalifikovanja odnosa silovatelja i žrtve, sa aspekta njihovog poznanstva, imamo u slučajevima tzv. virtuelnog druženja i kontakata preko interneta društvenih mreža (tweeter, facebook), što danas predstavlja veoma raširenu pojavu, posebno među mladima. Silovatelj na društvenoj mreži može napraviti istinit, delimično istinit ili lažan profil, na osnovu kojeg kontaktira sa potencijalnom žrtvom, koja je najčešće maloletna, naivna i lakoverna.

¹¹ Napravimo paralelu sa krivičnim delom ubistva – identifikacijom žrtve utvrđujemo krug osoba koje su imali motiv da žrtvu liše života (Marinković, 2011: 182–184).

¹² Autori su sprovedli istraživanje nad 43 silovatelja odgovorna za silovanje 837 žrtava. U pitanju su, dakle, bili serijski silovatelji. Treba ukazati da visok procenat planiranih silovanja u navedenom istraživanju ne treba da

Pod *pristupom silovatelja žrtvi* podrazumevamo način na koji prestupnik stupa u kontakt sa žrtvom silovanja koju ranije nije poznavao.¹³ U tom smislu možemo razlikovati tri situacije:

1. žrtva i silovatelj su pre samog silovanja imali određeni kontakt, koji nije podrazumevao prinudu od strane učinioца;
2. žrtva i silovatelj su pre samog silovanja imali određeni kontakt koji je podrazumevao prinudu od strane učinioца;
3. kontakt silovatelja i žrtve konzumiran je u samom činu silovanja.

U prvom slučaju silovatelj otvoreno prilazi žrtvi i obično joj nudi neku pomoć ili uslugu. Žrtva mu veruje, nakon čega sa silovateljem dobrovoljno odlazi na mesto pogodno za primenu prinude (npr., ulazi u vozilo napadača), odnosno gde učinilac vrši silovanje. Učinilac kod ove vrste pristupa nastupa samouvereno, često se lažno predstavlja i stiče poverenje žrtve. Drugi način pristupa sastoji se u iznenadnom napadu silovatelja na žrtvu, uglavnom na otvorenim prostorima, pri čemu se žrtva fizičkom silom ili pretnjom prinuđuje da uđe u vozilo nasilnika ili da na drugi način, zajedno sa njim, ode do mesta gde je siluje. Ovakav pristup silovatelja žrtvi suštinski je sličan otmici lica silom ili pretnjom, pri čemu sama otmica traje onoliko koliko je potrebno da silovatelj odvede žrtvu do mesta pogodnog za nasilnu obljudbu i tamo je siluje, nakon čega napušta žrtvu.

Pristup silovatelja žrtvi u kome je njihov kontakt konzumiran činom silovanja podrazumeva situacije u kojima silovatelj napada žrtvu i nad njom odmah vrši obljudbu ili sa njom izjednačen čin, na mestu gde je i pristupio žrtvi. Po pravilu, reč je o slučajevima kada se silovatelj i žrtva nađu na određenom području gde nema prisustva trećih lica. Tada učinilac u pogodnom trenutku iznenada napada žrtvu, preti joj hladnim ili vatreñim oružjem ili primenjuje fizičku силу u cilju savladavanja otpora i dovođenja žrtve u položaj pogodan za obljudbu (npr., žrtvi vezuje ruke ili ih čvrsto drži svojim šakama, sam skida ili cepa njenu odeću ili zahteva od žrtve da se skine, fizičkom snagom nastoji da oslobođi vaginu ili anus i izvrši penetraciju itd.).¹⁴

Pristup silovatelja žrtvi u bliskoj je vezi sa prinudom koju koristi da bi izvršio obljudbu. U tom smislu možemo razlikovati:

1. silovanje kod koga se prinuda vrši fizičkom silom (snagom);
2. silovanje kod koga se prinuda vrši psihičkom silom (pretnjom);
3. silovanje kod koga se prinuda vrši upotrebotm omamljujućih sredstava i hipnoze (u krivičnopravnom smislu podvodi se pod silu);¹⁵

Sa druge strane, zavisno od toga prema kome je prinuda usmerena, razlikujemo:

1. silovanje kod koga je prinuda usmerena prema žrtvi silovanja;
2. silovanje kod koga je prinuda usmerena prema licu bliskom žrtvi.

čudi, s obzirom da je reč o serijskim silovateljima (koji upravo često planiraju silovanje, nad određenom ili slučajno odabranom žrtvom), dok je kod drugih silovatelja on verovatno manji.

¹³ Silovanja kod kojih se silovatelj i žrtva međusobno poznaju nisu relevantna za ovu podele.

¹⁴ Specifičan pristup silovatelja žrtvi predstavljaju slučajevi kada učinilac iznenada prilazi žrtvi i uspavljuje je određenom supstancom (poput *hloroform-a*), koju joj na silu, uz efekat iznenadenja, stavљa pod nos. Nakon toga, na tom istom mestu odmah vrši i obljudbu, ili žrtvu odnosi na drugu lokaciju, gde je siluje. Ovakav pristup žrtvi i sam način silovanja suštinski ima dosta sličnosti sa silovanjem omogućenim psihoaktivnim supstancama, dok se u krivičnopravnom smislu izjednačava sa primenom sile.

¹⁵ Više u delu rada koji se odnosi na silovanje pod dejstvom psihoaktivnih supstanci.

Fizička sila (snaga) je najdrastičniji metod prinude na obljubu, kojim se žrtvi ili njoj bliskom licu nanose telesne povrede, ugrožava fizički integritet i sam život. Težina povreda uzrokovanih fizičkom silom varira od lakih telesnih povreda (modrice, ugrizi, ogrebotine, polomljeni zubi), do teških povreda (prelomi kostiju, kontuzije glave, povrede sa obilnim krvarenjem), trajnog invaliditeta i smrti. Primena fizičke sile kod silovanja obuhvata guranje, šamaranje, udaranje, gušenje, osakačivanje, mučenje i ubistvo. Za razliku od fizičke sile, *psihička sila*, odnosno pretnja, predstavlja stavljanje u izgled izvesne rđave posledica (zla), koja može nastupiti ukoliko osoba kojoj je pretnja upućena ne postupi na zahtevani način, u ovom slučaju omogući silovatelju obljubu. Zlo koje se pretnjom stavlja u izgled može se odnositi na život, zdravlje, slobodu ili čast lica kome se preti. Kod silovanja pretnja mora biti kvalifikovana, tj. sastoji se u stavljanju u izgled neposrednog napada na život i telo žrtve ili njoj bliskog lica, odnosno, u drugom slučaju, da će se za žrtvu ili njoj blisko lice otkriti nešto što bi škodilo njihovoj časti ili ugledu ili pretnjom drugim teškim zlom.

Prinuda koja za cilj ima obljubu po pravilu je usmerena na samu žrtvu. Međutim, u određenim slučajevima ona se može odnositi i na osobu blisku žrtvi, sa namerom da zastraši žrtvu i prinudi je na obljubu, shvatajući to kao jedini način zaštite sebi bliskog lica. Prinuda usmerena na žrtvi blisku osobu se, po pravilu, sastoji iz kvalifikovane pretnje, mada hipotetički može sadržati i silu, koja suštinski ima značaj pretnje upućene žrtvi, od daljeg i većeg povređivanja bliskog lica, ukoliko ne dođe do obljube.

Vrsta i intenzitet prinude koju će učinilac koristiti u cilju ostvarivanja obljube u suštini zavise od dva faktora: 1) vrste silovatelja i njegovog motiva; i 2) vrste i intenziteta otpora žrtve. Faktički, prinuda se javlja u četiri modaliteta:

1. fizičko prisustvo i konkludentne radnje silovatelja, koji su sami po sebi takvi da ih žrtva shvata kao opasnost po svoj, ili integritet njoj bliskog lica;
2. verbalna pretnja, koja se sastoji u rečima upućenim žrtvi, kojima se stavlja u izgled nastupanje određenog zla žrtvi ili njoj bliskom licu;
3. pretnja prikazivanjem oružja i stavljanjem u izgled njegove upotrebe;
4. korišćenje fizičke sile.

Prema istraživanju koje su sproveli Hazelvud i Voren, silovatelji kao oblik prinude najčešće koriste svoje fizičko prisustvo i/ili verbalne pretnje, kako bi kontrolisali žrtvu i prinudili je na obljubu (Hazelwood, Warren, 1990: 13). Znatno ređe u odnosu na prethodno, prinuda se sprovodi pokazivanjem oružja i pretnjom njegove upotrebe ili fizičkim napadom na žrtvu. Od oružja se najčešće koristi neki oistar predmet, prvenstveno nož,¹⁶ ređe vatreno oružje. Iznenadujuće, ali mali broj silovatelja, prema ovom istraživanju, vezuje svoje žrtve na mestu silovanja, sa jednim izuzetkom, gde je silovatelj unapred sa sobom nosio uže, lepljivu traku i lisice, namenjene vezivanju žrtve i onemogućavanju dozivanja u pomoć (Hazelwood, Warren, 1990: 13). Slične stavove navodi i Brandl, prema kome se seksualni napadi obično vrše bez upotrebe oružja samo

¹⁶ U okviru ove studije jedan silovatelj je svoj izbor noža, kao oružja kojim je pretio, objasnio činjenicom da se žene generalno najviše plaše noža i povreda nanetim njime, koje mogu unakaziti lice i telo.

u 7% slučajeva napadač je koristio oružje, od čega više od pola (4% od 7%) otpada na nož (Brandl, 2004: 334335).¹⁷

6. Vrste silovanja s obzirom na otpor žrtve

Da bi bilo relevantno, neslaganje sa obljubom od strane osobe kojoj se obljava nudi ili od koje se ona zahteva mora biti iskazano. U najmanju ruku, neslaganje se sastoji u verbalnom ili konkludentnim radnjama izraženom neslaganju, pri čemu mora biti ispoljeno na način koji ga čini ozbiljnim i nedvosmislenim za drugu stranu. Pored toga, žrtva silovanja često treba da preduzme i određene radnje u cilju odbijanja silovatelja, ukoliko verbalno ili konkludentno izražavanje nije dovoljan argument za njega da odustane od svoje namere. U tom smislu, ukupnost mera i radnji žrtve (činjenja i nečinjenja), kojima ona izražava svoje neslaganje sa činom obljube, nastoji da odbije nasilnika i spreči snošaj, naziva se *otporom žrtve*.

S obzirom na njegove karakteristike, otpor koji je od strane žrtve usmeren prema silovatelju u cilju sprečavanja nasilne obljube može biti:

1. pasivan – žrtva se od snošaja brani bez agresivnosti prema učiniocu, zauzimajući takav položaj tela, posebno ruku i nogu, koji nedozvoljava, odnosno onemogućava obljavu. Pod pasivnim otporom smatramo i bekstvo, odnosno pokušaj bekstva žrtve od učinjoca;
2. verbalan – žrtva se od napada silovatelja brani tako što više, vrišti, zove u pomoć, ispušta razne krikove i sl.;
3. fizički – žrtva fizički napada učinjoca tako što ga udara, grize, grebe, čupa za kosu i sl.;
4. upotrebljom raznih odbrambenih sredstava – poput oružja, sprejeva, oruđa, elektro-šokova i drugih sredstava pogodnih za odvraćanje učinjoca od nasilne obljube;
5. kombinovani – sinergična primena nekih od prethodno navedenih oblika otpora, najčešće kombinacija fizičkog i verbalnog otpora.

Vrsta i intenzitet otpora koji će žrtva ispoljiti kako bi sprečila silovanje zavisi od dva ključna faktora. Prvi je psihofizička konstitucija žrtve i posedovanje odbrambenih sredstava, dok se drugi odnosi na silovatelja, tj. karakter njegovog napada. U tom smislu, ukoliko je žrtva psihički jaka osoba koja se teško može zaplašiti, fizički jake konstitucije (sa znanjem borilačkih veština), poseduje oružje, sprej za odbranu (najčešće neka vrsta suzavca) ili elektrošoker, to je za očekivati da će njen otpor biti veoma snažan i raznovrstan. Sa druge strane, otpor žrtve će biti veoma slab, svodeći se eventualno na pasivno ili verbalno neslaganje, ukoliko je žrtva plašljiva, slabe fizičke konstitucije i ne poseduje bilo kakva odbrambena sredstva. Pri tome treba imati u vidu da je za sam otpor ipak presudna psihička ličnost žrtve i njen karakter –

¹⁷ Treba ukazati na činjenicu da prinuda, odnosno nasilje koje učinilac ispoljava tokom silovanja, sa aspekta samog učinjoca, može imati *dva vida*. Kod prvog je prinuda isključivo sredstvo da se slomi otpor žrtve i omogući obljavu, odnosno snošaj. U drugom slučaju, pak, prinuda i nasilje prestupnika nemaju isključivi cilj dovođenje žrtve u položaj koji će omogućiti obljavu, već prelaze takve okvire nanošenjem prekomernih povreda, u ekstremnim slučajevima i ubijanjem žrtve. Za takve silovatelje su fizičko povredivanje i poniženje žrtve često seksualno stimulativni, zbog čega su prinuda i nasilje sastavni deo seksualnog čina, pored toga što njima slamaju otpor žrtve. Sa kriminalističkog aspekta, vrsta i intenzitet prinude koji se koriste tokom silovanja predstavljaju važne informacije koje ukazuju na ličnost silovatelja i motive vršenja dela.

ukoliko je ona plašljiva osoba, koja usled napada silovatelja i njegovog prisustva dospeva u stanje jakog šoka u uplašenosti, neće biti u stanju da pruži fizički (ili bilo koji drugi otpor) i pored jake fizičke konstitucije, znanja borilačkih veština ili posedovanja odbrambenih sredstava.

Drugi ključni faktor koji utiče na vrstu i intenzitet otpora žrtve jeste karakter napada silovatelja. Ukoliko je napad iznenadan i brutalan, to je za očekivati da će i otpor žrtve biti slabiji. U takvim slučajevima žrtva može izgubiti i svest, tako da otpor u potpunosti izostaje. Slična je situacija i ako silovatelj preti upotrebom vatrenog oružja ili noža i ubistvom žrtve ili njoj bliskog lica. Posebne slučajeve slamanja otpora žrtve predstavlja nasilno ili prevarno давanje žrtvi droga i drugih omamljujućih sredstava, koja je dovode u takvo stanje da nije sposobna da pruži bilo kakav otpor, ili je on veoma slab.

Prema istraživanju sprovedenom nad žrtvama silovanja u Engleskoj i Velsu, daleko najčešći oblik otpora je verbalni – dozivanje u pomoć i odgovaranje učinioца da odustane od izvršenja dela (Feist et al., 2007: 21). Nakon toga, po učestalosti sledi pokušaj bekstva, odnosno fizičkog distanciranja žrtve od učinioца. Sa druge strane, i studija Hazelvuda i Vorena o serijskim silovateljima je pokazala da su se žrtve u najvećem broju slučajeva branile verbalno, dok se gotovo upola manje njih fizički opiralo (Hazelwood, Warren, 1990: 13). Nizak procenat pruženog pasivnog otpora, na koji su silovatelji ukazali, autori studije povezuju sa njihovom nesposobnošću da shvate i prepoznaju takva ponašanja žrtve. Takođe, istraživanje je pokazalo da ne postoji direktna veza između pruženog verbalnog i fizičkog otpora žrtve i njenog povređivanja, kao i da su intenzitet zadovoljstva učinioца tokom silovanja i dužina trajanja obljube bili veći u slučajevima kada su žrtve pružale aktivni otpor (drugim rečima otpor žrtve deluje stimulišuće na silovatelja).

7. Vrste silovanja s obzirom na mesto izvršenja

Prema mestu na kom se silovanje vrši mogu se razlikovati:

1. silovanja u zatvorenom prostoru, u okviru kojih se razlikuju:
 - silovanja u stanu (učinioца, žrtve ili njihovih prijatelja);
 - silovanja na radnom mestu;
 - silovanja u školskoj ustanovi;
 - silovanja u hotelu;
 - silovanja u liftu;
 - silovanja u napuštenim i zabačenim objektima (štale, šupe, pojate, podrumi) i sl.;
2. silovanja na otvorenom prostoru (u parku, šumi, livadi i sl.).

Kao specifično mesto u kome se često vrši silovanje izdvaja se automobil, koji je po definiciji zatvoren prostor, ali se u tim slučajevima automobil obično nalazi na otvorenom, zabačenom i udaljenom prostoru, mada nije isključena mogućnost i da se nalazi u zatvorenom prostoru, tj. nekoj garaži.

Ako se napravi paralela između silovanja prema mestu izvršenja i silovanja prema kriterijumu odnosa učinioца i žrtve, može se zaključiti da se silovanja u stanu, radnom mestu, školi, hotelu i sl., uglavnom vrše od strane poznanika, dok silovanja na otvorenom prostoru, u mračnim prolazima, ulicama i parkovima ili u liftu vrše neznanci, u formi iznenadnih napada. Silovanja u napuštenim i zabačenim

objektima, kao i u automobilu, mogu biti izvršena kako od neznanaca, tako i od osoba poznatih žrtvi. Takođe, u izlaganju o načinu pristupa silovatelja žrtvi videli smo da se u određenim slučajevima na samom mestu kontakta silovatelja i žrtve dešava i obljuba ili sa njom izjednačen čin, dok se u drugim mesto kontakta i mesto obljube razlikuju (prostorno dva različita mesta). U tom smislu, možemo govoriti o mestu kontakta (susreta) silovatelja i žrtve (karakteristika kontakta je da se na njega nadovezuje silovanje) i mestu prinudne obljube, koji se mogu obuhvatiti pojmom mesto silovanja u širem smislu, dok se pod mestom silovanja u užem smislu podrazumeva samo mesto na kome se desila prinudna obljuba.¹⁸

8. Neke specifične forme silovanja

Za kriminalistiku poseban značaj imaju i neke specifične forme silovanja, koje se ne mogu objediniti jednim klasifikacionim kriterijumom. Od njih se posebno izdvajaju:

1. silovanja na sastanku (uključujući i silovanja u vezi);
2. grupna silovanja;
3. serijska silovanja;
4. silovanja pod dejstvom psihoaktivnih supstanci na žrtvu;
5. silovanja u ratu.

Silovanje na sastanku (engl. date rape) – predstavlja oblik silovanja koji se obično događa između poznatih aktera. Žrtva i učinilac se međusobno poznaju za ovu vrstu silovanja je bitno da je pre samog silovanja došlo do bilo kakvog susreta između silovatelja i žrtve. To podrazumeva dogovoren i izlazak koji se završio silovanjem, ali i slučajni susret na nekom javnom ili intimnom mestu. Ova silovanja često karakteriše upotreba droga i alkohola, od strane jednog ili oba aktera (silovatelja i žrtve), dok se s obzirom na mesto, često dešavaju u stanu, baru (kafiću, diskoteci), parku, nekada i u automobilu (Bojanović, 2006: 27). Žrtve u ovim slučajevima retko doživljavaju fizičko nasilje i povrede, ali je psihičko nasilje i ucena neizostavan deo prinude. Silovanja na sastanku variraju od silovanja pri prvom izlasku, do silovanja u već uspostavljenom i razvijenom odnosu žrtve i silovatelja (tzv. silovanja u vezi).

¹⁸ Prema istraživanju sprovedenom u Engleskoj i Velsu, kuća prestupnika ili žrtve (uključujući i njihov zajednički dom) je u gotovo polovini slučajeva bila mesto njihovog kontakta (na dan silovanja), dok je u samo 4% svih krivičnih dela postojao prinudni ulazak silovatelja u dom žrtve. Mesta za zabavu (klubovi, diskoteke, kafei i sl.) čine nešto manje od dve petine ukupnog broja mesta kontakta učinjica i žrtve, dok na druga javna mesta otpada oko 20%. U istraživanju su utvrđene značajne razlike između starosti žrtve, vrste odnosa sa silovateljem i mesta kontakta. Tako npr., u slučajevima gde su žrtve bile mlađe od 12 godina, mesto kontakta je u više od 80% slučajeva bila kuća ili zajednički dom silovatelja i žrtve. Ovaj procenat se menja sa povećanjem starosne dobi žrtve, tako da se kod žrtava starosti između 13 i 15 godina života, kuća ili zajednički dom kao mesto kontaktajavlja tek u 38% slučajeva, dok je u dve petine to neko javno mesto, mesto za razonodu i provod. Oko 30% žrtava uzrasta od 16 do 25 godina života je inicijalni kontakt sa osumnjičenim imalo na javnom mestu, prvenstveno mestu za zabavu. Zastupljenost kuće osumnjičenog ili žrtve kao mesta kontakta raste sa povećanjem životne dobi žrtve – za žrtve između 26–35 godina to je 38%, 36–45 godina 47% i starije od 45 godina 61%. Prema ovom istraživanju, dom osumnjičenog je najčešće mesto gde se silovanje dešava, zatim slede kuća ili dom žrtve, odnosno njihov zajednički dom. Sedam od deset izvršenih silovanja desilo se u privatnom prostoru (okruženju), dok se veoma mali broj dela dogodio na javnom mestu ili na otvorenom. Takođe, uočena je značajna povezanost mesta gde se silovanje desilo sa životnom dobi žrtve, pri čemu je kod žrtava mlađih od 16 godina to najčešće zajednički dom silovatelja i žrtve ili dom silovatelja, dok se kod žrtava starijih od 16 godina silovanje najčešće događalo u njihovoj sopstvenoj kući (Feist et al., 2007: 13).

Rasprostranjenost ovog oblika silovanja, posebno silovanja u vezi, verovatno je najteže utvrditi.¹⁹

Grupno silovanje – Kao što smo prethodno videli (krivičnopravna klasifikacija), silovanje kod koga u okviru jednog događaja (vremenskog okvira) nad žrtvom bude izvršeno više prinudnih obljuba ili sa obljudom izjednačenih činova, od strane više lica, tretira se kao teži oblik silovanja, poznat kao grupno silovanje. Grupno silovanje uključuje dva ili više napadača–silovatelja, pri čemu je jedan od njih obično vođa ili inicijator silovanja. Kada je reč o ovoj vrsti silovanja, u praksi treba razlikovati dve situacije. U prvoj se grupno silovanje vrši od strane lica koja se nezavisno od samog čina silovanja druže, izlaze zajedno, bave se sportom, kriminalom i sl. Kroz ponižavanje i zlostavljanje žrtve, odnosno njenu nasilnu obljudbu, jačaju se veze u takvoj grupi, uz međusobno dokazivanje sopstvene muškosti. U drugom slučaju grupno silovanje vrše lica koja su se po bilo kom osnovu našla na mestu gde se silovanje dešava (npr. žurka, ekskurzija i sl.) i koja izvan tog događaja ne predstavljaju grupu ili družinu. I u jednom i u drugom slučaju karakteristično je da su učinici vrlo mlade osobe (često i maloletnici), što se može reći i za žrtvu. U skladu sa prethodno rečenim, Vrajt (Wright) i Vest (West) ističu tri ključna obeležja grupnih silovanja (Wright, West, 1981: 370):

1. najčeće ih vrše učinici mlađi od 21 godine starosti;
2. žrtve su često pod uticajem alkohola, dok je nasilje prema njima obično bezrazložno i brutalno;
3. grupna pripadnost utiče da silovatelji sam čin nasilne obljube olako shvataju, tj. zajednička akcija umanjuje ličnu odgovornost.

Prema istraživanju sprovedenom u Engleskoj i Velsu, većina izvršenih silovanja uključivala su samo jednog izvršioca (silovatelja), dok je mali procenat (7% od ukupnog broja) bio onih učinjenih od strane više učinilaca (Feist et al., 2007: 11). Od ukupnog broja silovanja izvršenih od strane dva ili više učinilaca, 63% je onih sa dva izvršioca, 25% sa tri izvršioca, dok su u 13% slučajeva bila četiri izvršioca. U slučajevima kada je silovanje izvršeno od strane više učinilaca, u 53% slučajeva žrtva se znala sa jednim od silovatelja, uključujući i četiri silovanja u kojima je saizvrsilac bio bivši ili sadašnji partner žrtve.²⁰

Serijska silovanja – podrazumevaju tri ili više silovanja izvršenih od strane istog učinioца, na određenom prostoru u jednom vremenskom periodu. Osnovna karakteristika serijskih silovanja jeste njihov učinilac, tzv. serijski silovatelj²¹, čije prinudne obljube povezuje mesto i vreme izvršenja, način pristupa žrtvi, vrsta prinude, ponašanje tokom seksualnog čina, karakteristike žrtve i sl. Kada je reč o mestu izvršenja serijskih silovanja, to su obično različita mesta u okviru jednog šireg ili užeg prostora, poput grada, dela grada, kvarta, parka i sl. Silovanja se vrše u

¹⁹ Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije, otprilike svaka četvrt žena tokom života doživi seksualno nasilje od strane partnera, dok je čak trećina devojaka prisiljena na prvi seksualni odnos (*World report on violence and health*, 2002: 87–123).

²⁰ Posebnu kategoriju grupnih silovanja čine silovanja koja se mogu podvesti pod kategoriju tzv. *zločina iz mržnje* (engl. *hate crime*), a vrše se iz određenih predrasuda ili mržnje prema drugoj osobi zbog njene religijske, nacionalne, rasne, seksualne ili druge pripadnosti ili orijentacije.

²¹ Prema Tarviju (Turvey), serijski silovatelj se definije kao osoba koja je silovala dve ili više žrtvi u različitim prilikama (De Wet, 2008: 8).

određenom, kontinuiranom vremenskom periodu (shvaćenom kao relativna kategorija nekada je to par dana, nekada mesec ili godina), pri čemu vremenski intervali između pojedinih napada mogu biti kraći ili duži. Serijski silovatelj u svojim nasilnim aktima oblube uglavnom primenjuje isti ili sličan pristup žrtvi i metod savladavanja otpora. Njegove žrtve mogu biti nasumične na primer, žrtva je slučajno naišla parkom ili ušla u lift dok je silovatelj čekao u zaklonu, ili unapred odabrane, u kom slučaju ih silovatelj prati i čeka povoljnu priliku za napad i oblubu. Sve prethodno rečeno može biti, i obično i jeste, sastavni deo modusa operandi serijskog silovatelja, koji ima veliki značaj u povezivanju krivičnih dela i identifikovanju učinioца (Ivanović, 2009: 222–223).²²

Silovanje pod dejstvom psihoaktivnih supstanci na žrtvu – odnosno silovanje olakšano psihoaktivnim supstancama, odnosi se na slučajeve seksualnog napastovanja koje je omogućeno davanjem određenih hemijskih supstanci žrtvi, bez njenog znanja, kako bi se učinila nesposobnom za odbranu. Prvi podaci o protivpravnoj primeni hemijskih supstanci za slamanje otpora žrtve silovanja pominju se 1983. godine, a termin *seksualno napastovanje olakšano supstancama* (engl. *drug-facilitated sexual assault*) u upotrebi je od 1990. godine (Alempijević et al., 2007: 240). U tipičnom slučaju napadač odabira žrtvu, a zatim kradom ubacuje sredstvo u njeno piće, koje žrtva ne može otkriti ili osetiti, jer je praktično bez ukusa i mirisa i lako se rastvara u tečnostima.²³ Zato žrtve često i ne znaju da su bile pod njihovim dejstvom, koje je obično takvo da ih omamlije, onemogućava odbranu i otpor seksualnom činu, izaziva amneziju tako da se žrtva i ne seća šta se desilo i sl.²⁴

U svrhe prinudne oblube žrtve pomoću psihoaktivnih supstanci moguće je koristiti razne preparate, od kojih su najpoznatiji i najzastupljeniji flunitrazepam (fabričko ime Rohypnol), gama-hidroksibutirat (GHB) i ketamin. Ove supstance su u javnosti poznate kao droge za silovanje (Date Rape Drugs – What are date rape drugs?).

Flunitrazepam se ranije uglavnom sretao u formi malih, okruglih pilula bele boje, dok se u novije vreme proizvode pilule ovalnog oblika i zeleno-sive boje (*Date Rape*

²² Na primer, mesto napada je neosvetljeni i udaljeni deo parka ili lift u višespratnicama, napadi su između 10 i 12 časova noću, silovatelj žrtvama prilazi iznenada sa leđa, preti im nožem, tokom seksualnog čina govoriti vulgarne reči, žrtve su mlade devojke crne kose, nakon silovanja im oduzima torbu, novac ili druge vredne stvari, itd. Poseban problem za otkrivanje i rasvetljavanje serijskih silovanja postoji u slučaju serijskog silovatelja koji putuje, odnosno koji često menja mesto boravka, zbog čega je prostor na kome se dešavaju silovanja veoma širok i teško ga je definisati. Problem u definisanju prostora (odnosno područja) više izvršenih silovanja dovodi do teškoča u njihovom povezivanju i shvatanju da se radi o jednom učiniocu – serijskom silovatelju. Na primer, jedno silovanje je izvršeno u jednom gradu, nakon izvesnog vremena u drugom, pa nakon toga u trećem, u okviru jedne regije ili države (nekada i dve ili više država). Povezivanje takvih silovanja u kontekst serije mora počivati na modusu operandi učinioca, koji, pored stalog, uključuje i sličnost mikrolokacija na kojima se silovanja dešavaju (u parku, liftu, automobilu, pri nasilnom upadu u kuću ili stan i sl.).

²³ Danas se mogu naći i kupiti reagens pod nazivom *Drink Detectiv* koji reaguje na benzodiazepine, uključujući flunitrazepam, GHB i ketamin. Pomoću njega se za oko pola minute može utvrditi prisustvo ove tri droge u piću. U tom smislu, svako ko posumnjava da je u njegovo piće stavljena droga, može kapaljkom naneti uzorak pića na papir, koji promenom boje pokazuje prisustvo navedenih supstanci.

²⁴ Sa krivičopravnog aspekta, primena opojnih supstanci koje žrtvu dovode u takvo stanje da nije sposobna da upravlja svojim postupcima, niti je svesna realnosti i samog čina oblube, tretira se kao silovanje uz primenu sile, s obzirom da sila podrazumeva i primenu hipnoze ili omamlijujućih sredstava, s ciljem da se neko, protiv svoje volje, doveđe u nesvesno stanje ili onesposobi za otpor. U slučaju da učinilac nije dao psihoaktivno sredstvo žrtvi, već je zatekao u stanju opijenosti, pa takvo stanje njene nemoći iskoristi i izvrši oblubu, postojće krivično delo oblube nad nemoćnim licem (član 179 Krivičnog zakonika RS, *Službeni glasnik RS*, broj 85/2005, sa svim kasnijim izmenama i dopunama).

Drugs What do the drugs look like?). Tablete flunitrazepama se veoma lako rastvaraju u vodi bez bilo kakvog jasnog znaka prisustva (promene boje tečnosti), dok je lek sam po sebi bezbojan. Kako ističe Alempijević i drugi, farmaceutske kompanije su uložile izvesne napore kako bi izmenile formulu flunitrazepama i učinile ga lakše prepoznatljivim po boji (upravo zbog čestih zloupotreba), tako da nove forme tableta bistru tečnost boje u svetloplavu, dok tamnu zamućuju (Alempijević et al., 2007: 240). Ipak, takve promene boje nekada mogu biti teško uočljive, posebno kod tamnih pića (npr., *Koka-kola* ili tamno pivo) i u mračnim prostorijama (barovi, klubovi i sl.). Pored toga, pilule flunitrazepama koje ne boje tečnost još uvek su prisutne, čak i flunitrazepam u prahu, što zahteva poseban oprez.

Gama-hidroksibutirat je druga psihoaktivna supstanca koja se često zloupotrebljava u svrhe seksualnog napastovanja. GHB se javlja u više oblika – nekada je to tečnost bez mirisa i boje, nekada beli prah ili pilule. Pomešano sa GHB-om, piće dobija blago slankasti ukus, koji se prikriva tako što se meša sa slatkim pićima, kao što su voćni sokovi. Unet u organizam oralno, GHB počinje da deluje već nakon 15-ak minuta, a njegovi efekti traju tri do četiri sata. U pitanju je vrlo potentna droga, koja i u malim količinama može izazvati snažne efekte na organizam, posebno u kombinaciji sa alkoholom, tako da su česti slučajevi predoziranja GHB-om, ponekad i sa smrtnim posledicama. Većina GHB-a koji se nalazi na ulici ili po klubovima proizvodi se u ilegalnim laboratorijama, tako da se nikada sa pouzdanošću ne može znati šta je tačno u njemu i kakvo će imati dejstvo na organizam.

Ketamin se takođe često zloupotrebljava u cilju olakšavanja seksualnog napastovanja. S obzirom na to da se i dalje koristi kao anestetik u humanoj i veterinarskoj medicini, ovaj preparat je lako dostupan, u tečnom ili praškastom stanju. Unet oralno u organizam, ketamin vrlo brzo deluje. Generalno, ketamin može da izazove i sledeće probleme: iskrivljene percepcije vida i zvuka, gubitak osećaja za prostor i vreme, poremećaj motorne funkcije organizma, amneziju, probleme sa disanjem, povraćanje, utrnulost, gubitak koordinacije, agresivno ili nasilno ponašanje, depresiju, visok krvni pritisak, nejasan govor, itd. (*Date Rape Drugs – What effects do these drugs have on the body*).²⁵

Silovanje u ratu – specifična vrsta silovanja, koja je često deo planirane ratne strategije u svrhu moralnog porobljavanja suparnika, kojom se napada najranjivija kategorija žrtava (žene, civilni). Sam po sebi, rat predstavlja oružani sukob u kome pojedinci smatraju da im je sve dozvoljeno, uključujući i nasilje bilo koje vrste. U ratu se silovanja mogu vršiti iz raznih motiva od zadovoljenja seksualnog nagona, do želje za nanošenjem zla protivničkoj strani. Od strane silovatelja ono se često doživljava kao osveta drugoj strani, kao akt koji je direktno usmeren protiv žrtve i njene porodice,

²⁵ Pored prethodno navedenih supstanci, čija zloupotreba olakšava ili omogućavanja silovanje, u širem kontekstu takvim supstancama treba smatrati i brojne druge psihoaktivne supstance – opojne droge (kokain, heroin, ekstazi i sl.), razne vrste afrodizijsaka, kao i alkoholna pića. Svaka od opojnih droga, uneta u organizam, utiče na psihofizičko stanje osobe u najširem smislu te reči, uključujući i sposobnost relevantnog odlučivanja o stupanju u seksualne odnose ili pružanje otpora u slučaju seksualnog nasilja. Slično opojnim drogama, i određeni afrodizijsaci, poput *vijagre*, dovode do psihofizičkih promena koje se odražavaju u pojačanoj seksualnoj želji (nagonu), koju osoba često ne može kontrolisati. Kada je reč o alkoholu, sve se uglavnom zna – pod dejstvom alkohola teže se misli i zaključuje, teže je postaviti granice i napraviti dobar izbor, teže se uočava opasna situacija, teže je reči *ne* seksualnoj ponudi, teže se odbraniti od seksualnog napada, itd.

njenog naroda ili nacija. Silovanja u ratu su se oduvek dešavala. Kako bi regulisala ovu problematiku, međunarodna zajednica je u okviru konvencija koje su imale za cilj regulisanje odnosa u ratu, propisala zabranu povreda civila tokom ratnih sukoba, uključujući i silovanja, prinudnu prostituciju i druge slične mere (četvrta Ženevska konvencija iz 1949, član 27) (Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 1949). Na žalost, brojna silovanja na prostoru bivše Jugoslavije, kako u Drugom svetskom ratu, tako i tokom ratnih sukoba u periodu devedesetih godina prošlog veka, odvijala su se u kontekstu etničkih sukoba.

9. Zaključak

Može se reći da je silovanje univerzalno krivično delo, prisutno u svim zakonodavstvima, kojim se štiti sloboda odlučivanja u sferi seksualnosti, odnosno sloboda seksualnog opredeljenja. Njegova složena priroda ispoljavanja zahteva postavljanje određenih kriterijuma klasifikacije i njihovu razradu, koji pomažu u njegovom potpunijem sagledavanju i shvatanju. Time se u kriminalistici omogućava konstituisanje adekvatnih pravaca vođenja istrage, kako bi se utvrdile i razjasnile brojne relevantne činjenice vezano za samo delo, njegovog učinioca i žrtvu.

Generalno, karakteristike ličnosti imaju dominantan uticaj na bavljenje kriminalom, pri čemu psihološki faktori određuju kako delinkventno ponašanje u celini, tako i vrstu zločina. Drugim rečima, sklonost ka vršenju nasilja zavisi upravo od predispozicija ili osobina same ličnosti. Sa aspekta kriminalističke nauke veliki značaj ima odgovor na pitanje zašto neko siluje, odnosno zašto vrši prinudnu obljudbu. U cilju dobijanja odgovora na tako kompleksno pitanje javile su se različite klasifikacije učinilaca silovanja. Početne tipologije su uzimale u obzir kvantifikaciju stepena njihove duševne poremećenosti, da bi se kasnije definisao stav da duševna oboljenja ne predstavljaju jedini ili odlučujući faktor u vršenju silovanja. Poseban značaj za kriminalistički rad na otkrivanju učinioca silovanja i dokazivanju njegove krivice ima klasifikacija prema odnosu silovatelja i žrtve, u smislu njihovog poznavanja, odnosno nepoznavanja pre izvršenog krivičnog dela. U slučajevima kada se silovanje ne dešava između poznatih aktera, relevantno je pitanje pristupa silovatelja žrtvi, pod kojim se podrazumeva način na koji prestupnik stupa u kontakt sa žrtvom silovanja koju ranije nije poznavao. Vrsta pristupa, odnosno kontakta silovatelja i žrtve ukazuje na činjenicu da li je silovanje bilo unapred planirano ili ne, kao i način odabira žrtve.

Priroda i karakter napada na strani silovatelja u uzročno-posledičnoj su vezi sa odbranom žrtve. U najmanju ruku, neslaganje žrtve sa oblubom se sastoji u verbalnom ili konkludentnim radnjama izraženom neslaganju, pri čemu mora biti ispoljeno na način koji ga čini ozbiljnim i nedvosmislenim za drugu stranu. Pored toga, žrtva silovanja često treba da preduzme i određene radnje u cilju odbijanja silovatelja, ukoliko verbalno ili konkludentno izražavanje nisu dovoljni argument za njega da odustane od svoje namere. U tom smislu, ukupnost mera i radnji žrtve (činjenja i nečinjenja), kojima izražava svoje neslaganje sa činom obljube, nastoji da odbije nasilnika i spreči snošaj, predstavlja otpor žrtve. Sam karakter napada i odbrane uslovjavaju postojanje ili nepostojanje predmeta i tragova koji su relevantni u dokazivanju i rasvetljavanju izvršenog silovanja.

S obzirom na mesto izvršenja, silovanje se može izvršiti na velikom broju mesta, kako na otvorenom, tako i zatvorenom prostoru, gde, po pravilu, nema trećih lica. Ako se napravi paralela između vrsta silovanja prema mjestu izvršenja i silovanja prema kriterijumu odnosa učinioца i žrtve, zaključuje se da se silovanja u stanu, radnom mestu, školi i sl., tj. zatvorenom prostoru, uglavnom vrše od strane poznanika, dok silovanja na otvorenom prostoru, u mračnim prolazima, ulicama i parkovima vrše neznanci, u formi iznenadnih napada.

Za kriminalistiku poseban značaj imaju i neke specifične forme silovanja, koje se ne mogu objediniti jednim klasifikacionim kriterijumom. Od njih se posebno izdvajaju silovanja na sastanku, uključujući i silovanja u vezi, grupna silovanja, serijska silovanja, silovanja u ratu i, kao posebno značajna, silovanja pod dejstvom psihoaktivnih supstanci. Silovanje pod dejstvom psihoaktivnih supstanci na žrtvu, odnosno silovanje olakšano psihoaktivnim supstancama, odnosi se na slučajevе seksualnog napastvovanja koje je omogućeno davanjem određenih hemijskih supstanci žrtvi, bez njenog znanja, kako bi se učinila nesposobnom za odbranu.

Analiza svakog konkretnog slučaja silovanja, čije se rasvetljenje zahteva od kriminaliste, umnogome će biti olakšana ako se znaju opšte karakteristike ovog krivičnog dela. Zbog velike kompleksnosti, u njihovom potpunijem razumevanju i sagledavanju veliki značaj imaju, logične i sistematicne, kriminalistički relevantne klasifikacije.

10. Literatura

1. Alempijević, Đ. et al. (2007). Seksualno napastovanje olakšano supstancama, *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, vol. 135, br. 3–4.
2. American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Text Revision, Washington, DC, American Psychiatric Association, 2000.
3. Bojanić, N. (2006). Kriminalistička procedura kod krivičnog djela silovanja, doktorska disertacija, Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka.
4. Brandl, S. G. (2004). *Criminal Investigation – An Analytical Perspective*, Boston, Pearson Education.
5. *Case of M.C. v. Bulgaria*, (Application no. 39272/98), Judgment, Strasbourg, 4th December 2003, http://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/resources/m.c.v.bulgaria_EN.asp.
6. Coleman, J. C., Butcher, J. N., Carson, R. C. (1984). *Abnormal psychology and modern life*, Glenview: Scott, Foresman and Company, 1984.
7. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva, 12 August 1949, <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/380?OpenDocument>.
8. Crowley, R. S. (1999). Sexual assault – The Medical-Legal Examination, Prentice Hall, 1999.
9. Date Rape Drugs – What are date rape drugs?
10. Date Rape Drugs – What do the drugs look like?
11. Date Rape Drugs – What effects do these drugs have on the body?
12. De Wet, J. (2008). At exploratory analysis of serial rape in South Africa, University of Pretoria.
13. Feist, A. et al. (2007). *Investigating and detecting recorded offences of rape*, Home Office, Online Report 18/07.
14. Geberth, V. (2006). *Practical Homicide Investigation: Tactics, Procedures, and Forensic Techniques*, Boca Raton, CRC Press, ICD-10 Version: 2010, <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2010/en#/F60-F69>.
15. Gojković, V., Kolarević, D. (2005). Psihološki profil učinilaca krivičnog dela silovanja, *Nauka-Bezbednost-Policija*, vol. 10, br. 3, str. 149–172.

16. Hazelwood, R. R., Warren, J. (1990). The criminal behavior of the serial rapist, FBI Law Enforcement Bulletin, Vol. 59, Issue 2.
17. Internet: http://www.medicinenet.com/date_rape_drugs/article.htm
18. Internet: http://www.medicinenet.com/date_rape_drugs/page2.htm
19. Ivanović, Z. (2009). MOS i kriminalističko profilisanje, Bezbednost, god. 51, br. 1–2, Beograd, str. 222–236.
20. Marinković, D. (2011). Identifikacija leša u kriminalističkim istragama ubistva, Bezbednost, god. 53, br. 2, Beograd, str. 182–197.
21. Popović, M. (2010). Krivična dela protiv polne slobode, Bezbednost, god. 52, br. 1, Beograd, str. 109–127.
22. Practical Aspects of Rape Investigation – A Multidisciplinary Approach (2001), ed. Hazelwood, R., Burgess, W., CRC Press.
23. Successfully Investigating Acquaintance Sexual Assault (2001). A National Training Manual for Law Enforcement, The National Center for Women and Policing, <http://www.mincava.umn.edu/documents/acquaintsa/supplemental/suspectmaterials.html>.
24. The Encyclopedia of Police Science (2007). Routledge: Taylor and Francis group.
25. Warren, J. I., Hazelwood, R. R., Dietz, P. E. (1996). The Sexually Sadistic Serial Killer, Journal of Forensic Sciences, 41(6); http://library-resources.cqu.edu.au/JFS/PDF/vol_41/iss_6/JFS416960970.pdf.
26. World report on violence and health (2002). Geneva, World Health Organization.
27. Wright, R., West, D. J. (1981). Silovanje – uspoređivanje između grupnih i pojedinačnih krivičnih djela, Izbor, br. 3, Zagreb.

CLASSIFICATIONS OF RAPE RELEVANT FOR CRIMINALISTICS

Summary

Although the criminal offence of rape is not so much prevalent in the overall crime statistics, the brutality with which it is often done, grave consequences for the victim and high dark figure have provoked, among other things, its thorough study. In this sense, for years it has been the subject of analyses of criminal law theory and practice, criminalistic science, criminology, sociology, and other sciences whose subject is the consideration of the victim, the offender, and the total phenomenology and etiology of rape. From the forensic science point of view, particularly important is its complete analysis and understanding, both legal, and practical aspects of the criminal offence of rape, especially the character of relations between perpetrator and the victim, offender's sway of approaching the victim, personality traits, and his motives, character of offender's coercion and victim's defence, the place where the rape happened and the circumstances under which it occurs, etc. By taking into account the reality that it is a criminal offense with a very complex phenomenological characteristics, this paper analyzed and classified its various aspects. Their perception can significantly contribute to criminal investigations and defining directions for their implementation, in order to clarify and prove the criminal offence of rape more complete.

ACTUAL SITUATION AND FUTURE PERSPECTIVES OF THE PRIVATE SECURITY IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Zlate Dimovski*

Ice Ilichevski**

Kire Babanoski***

Faculty of Security, Skopje, University St. Kliment Ohridski

Abstract: The subject of this paper is the current state of the private security in Macedonia. For the purpose of this review the notion of security will be especially processed, the legal bases for Security in the Republic of Macedonia, agencies securing persons and property, statistical review of private security in the Republic of Macedonia, the current weaknesses, flaws, shortcomings and problems facing and its future prospects in Macedonia. Research methods that are used go in the direction of approaching the topic method of description, which described the aspects of regulation of the private security in the Republic of Macedonia, the method of analysis, which examines in detail the situation in this area, the historical method, through which chronologically shows the conditions and events during the operation of private security, security assessment method, which through analysis of events and work evaluates the extent and the level of development of this sector, and the method of security diagnosed with which identification has been made of the actual characteristics of the private security sector. The purpose of this paper is obtaining realistic and objective view of current developments in this sector, which is actually a subsystem of the security system and a relatively young sector in Macedonia, appearing about 10 years ago. During its operation, there were a series of irregularities, flaws, shortcomings and mistakes, so this review of private security in Macedonia allows them to identify from its constitution, until today, and also contributes to the creation of new insight and functional solutions.

Keywords: private security, Republic of Macedonia, securing, system, agencies, chamber

* E-mail: zdimovski@fb.uklo.edu.mk

** E-mail: iiljevski@fb.uklo.edu.mk

***E-mail: kbabanoski@gmail.com

1. Introduction

The system of private security is a subsystem of the security system. The functions of the system of private security that is similar or identical to the police include: physical security and protection, security services, private investigations, corporate security and criminal investigations. In terms of responsibilities, powers and responsibilities of the entities of the system of private security there are numerous legal and real difficulties in the practical work. These difficulties should be disclosed, monitored and continuously addressed through guidelines, orders or amendments to the legal norms governing such matters.

The system of private security is a relatively young sector in Macedonia, which originated about 10 years ago. As with other post-socialist countries, in Macedonia as well it began to develop during the transition, specifically the emergence of privatization. Then the process of moving capital, goods and values of public into private ownership began. The main security system (the Ministry of Interior - Police and other authorities) proved that it can fully take care of security and integrity of goods that are privately owned. Because, after the initiatives that emerged in 1999 by the Parliament of the Republic of Macedonia there were two crucial and unique laws made in the area of private security - Law on Security Services for Persons and Property and Law on Detective Work.

2. Notion of securing

Generally, securing is the safeguard of a particular place, object and people through measures and activities by authorized persons, workers and individuals, providing facilities or civilians, for the sake to prevent and eliminate any kind of threat.

Conceptual definition and determination of the provision is very difficult and almost impossible. In the world's theoretical thought, no one generally accepted definition of this term, but numerous attempts to define it have been made.

In the theoretical circles of former Eastern block, there were more attempts to define this term, while the West has rarely seen attempts to define. The closest term to define the notion of security comes from former Yugoslav countries that lived in a common state called Yugoslavia – “providing a set of measures and actions that are planned, undertaken and carried out in order to protect certain people and certain objects.” Bulgarian and Russian authors have very similar approach – “the necessary measures and activities undertaken for the full protection of public officials and others to maintain public order and peace and favorable security situation in the facilities and areas provided by legal act.”

Security guarding of certain objects and persons for Macedonian authors (Dorevski, 2004:25) means taking coordinated action by authorized persons usually organized in the service of securing with the application of prescribed powers and use of technical and other means of warning and coercion and taking planned measures and actions aimed at preventing and neutralizing all forms of threat.

The laws according to which police work in general do not have a definition of security guarding (Law on Internal Affairs, Police Act and regulations). Although not defined as a concept, Article 6 of the Law of the Interior includes the basics to

perform this task by the police – “workers of the Ministry shall in performing tasks and duties to protect and preserve life and property of citizens respect the freedoms and rights of man and citizen and apply the prescribed manner to the measures and means of coercion by this law or other regulation.”

The Law on Security Services for Persons and Property (Articles 1 and 2) regulates the conditions and manner of persons and property and determines that the security of persons and property is an activity of public interest. In the law (Article 4, paragraph 2) an attempt was made to define this term so that “physical security is to secure persons for their personal protection and security guarding property from the access of unwanted people, destroying, damaging, illegal deprivation and other forms of harmful actions.”

The security guarding of individuals and objects (Article 198, X. Security guarding of certain persons and objects, rules on how to perform police work) is taking the necessary measures and actions by police officers for protection of certain persons and objects, and maintenance of public order and peace and performing other duties specified by law in the area where security guarding is made.

According to another bylaw, the security guarding of people and objects (Article 2 paragraph 1, Decree on persons and objects are secured, the types of measures and activities and levels of security) means planning, organizing, coordinating and executing operational preventive, technical, physical, sanitary biological, chemical, healthcare and other measures and actions aimed at safeguarding different types of objects and values of protection.

3. Statutory Basis of Private Security in the Republic of Macedonia

The security system in Macedonia consists of the legal norms contained in the Constitution, laws and other legal acts that regulate and standardize relationships between people and society on issues of security, the institutions that have rights, duties and responsibilities to care for the safety of society and state and security measures that can be taken to address security issues.

Private security as a new form established in the period when Macedonia became independent and sovereign state, when fundamental changes were made in the value system, it has become an integral part of overall security system in the state, with rights and duties to take care of personal and property security of citizens. As an integral part of national security, the operation of the system of private security is governed by legal norms that regulate relations in the protection of persons and their property and determine the institutions that have rights, duties and responsibilities to take care of their safety.

There are many controversies regarding the development of private security at home and abroad in recent years, but still there is no consistency in terms of what it is, what it constitutes, in which volume and quality it is developed and so on. Activities dealing with employee safety in this segment vary from guards to the transport of money and initial forms of criminal investigations. There are various activities for these particular specialized agencies which secure people and property, but in practice distinction cannot be made between activities because they are commonly dependent, with one form of activity including other activities associated with it.

From an international perspective, Council of Europe Recommendations for Minimum Standards for Private Security Regulation (Idriss et al., 2010:114) is especially important. A number of these recommendations underline the need for cooperation but separating state and private sector security functions. They outline recommendations for the initial authorization, periodic licensing and regular inspection by public authorities, at the appropriate level of private security organisations. They promote minimum standards, in particular, that:

- Staff wear a uniform different from that of the police
- Carry identification documents
- Have adequate training, including:
 - A basic understanding of criminal law,
 - Knowledge of surveillance and security techniques,
 - Knowledge of the rights, obligations and responsibilities of staff, and
 - Knowledge of the norms of appropriate behaviour towards the public.

They also encourage the industry to adopt its own regulations.

In Macedonia the issue of security of persons and property was first regulated by special law in 1999 (Прирачник, 2008:21). Namely, based on the comprehensive analysis and considerations of comparative experiences in this area, a law was prepared and passed by the Parliament of the Republic of Macedonia, and published in the Official Gazette of the Republic of Macedonia No. 80/99. Laws amending the Law on Security of Persons and Property (Official Gazette No. 66/2007, 51/2011) were made appropriately amended to ensure a higher degree of efficiency in its implementation.

4. Agencies for securing people and property

One of the main issues that the Law on Security of Persons and Property is answering is the question who in the Republic of Macedonia may ensure security of persons and property. Namely, under the conditions stipulated in this Law and Company Law, securing people and property can be made by:

- Legal entities registered for performing this activity in the form of providing services, and
- Legal entities that have made provision for their own needs.

Legal entities registered for performing security in the form of providing services to agencies providing that its service is offered in the market and legal persons who carry out the provision for their own needs are those entities assessed that due to certain reasons (economical, efficiently and effectively) it is better provision to conduct themself (Прирачник, 2008:21).

Working on securing people and property may be conducted by persons who have a license to operate. According to Article 8 of the Law on Security of Persons and Property, license to operate issued by the Chamber of the Republic of Macedonia for securing people and property, in addition to the general conditions of labor specified by law the person should fulfill the following conditions:

1. Be a citizen of the Republic of Macedonia;
2. Have a residence in the Republic of Macedonia;

3. A final judgment has not been imposed upon them in regards to any security measure prohibiting to perform the profession, activity or duty during such a measure;
4. Have completed at least secondary education or secondary education in technical direction for performing technical security;
5. In the last two years before obtaining a license for work, not to have performed tasks in the field of security and defense bodies of state authority such as an authorized officer or special jobs in accordance with legislation of the Interior, jobs involving certain duties in accordance with legislation or intelligence jobs from Article 123 of the Law on Defense;
6. Have passed an exam to perform work on securing people and property.

Provision of persons and property, inevitably entails the application of certain statutory powers for effective protection and without any consequences of the secured facility. Article 17 of the Law on Security of Persons and Property states that the employee can:

1. Determine the identity of persons entering the property when it is security guarded;
2. Warn the person away from the property that is security guarded if the person remains there;
3. Not allow entry of an unauthorized person in the property that is security guarded;
4. Report and hand over to the police a person caught committing a criminal offense prosecuted ex officio;
5. Not allow entry or exit of a vehicle or person with luggage, if the prescribed laws to secure property require to inspect the vehicle or luggage and the driver does not allow it;
6. Not allow unauthorized recording or entering of funds and equipment for that purpose;
7. Control and take protective measures and reporting on events of fire, explosion or other catastrophes;
8. Provide the safety and technical protection of the legal person;
9. Provide personal and technical protection of persons, and
10. Secure the transfer of money and other valuables or confidential documents for a legal entity.

To be able to apply these powers, the employee has the right to apply physical force only when necessary to achieve the tasks until the arrival of police. Before application of physical force, the employee is obliged to warn loudly the person on whom this means of coercion will be applied to.

According to Article 20 of the Law on Security of Persons and Property workers can be armed in accordance with the regulations for acquiring, possessing and carrying weapons. In Article 21 it is stated that employee has the right to use firearms only if it is not possible to inform the police or could not otherwise:

1. Reject an immediate attack that endangers his life or the life of the person who he safeguards, or
2. Reject direct attack on property that is secured.

5. Private security in Macedonia through numbers

Most probably the private security sector in the Republic of Macedonia will continue to grow, both in size and scope, as well as in competencies. This will lead to numerous questions about the status and role of the private security sector within the single security system of the state. We have now reached a situation where the number of private security employees has reached the number of state security employees, although we do not have the exact data of the employed state security officers. This number is hidden, but there are estimations that the ratio now is 1:1, meaning that there is almost the same number of private security officers as the state police (Gerasimoski, 2009:324). Their rights, duties and responsibilities are great because the safety measures they apply are also complex and they deal with sensitive issues of personal and property security and issues of moral and ethical character, and issues associated with personal privacy. On a personal level there can also be abuses among citizens, endangering their freedom and democracy, their reputation and integrity, justifying it with the alleged needs and obligations arising from the nature of their work (Spaseski et al., 2008:79). After the introduction of the private security sector and accompanying legislation in 1999, given the short period of its implementation, we can agree that the system functions but not completely according to national needs and European practices. There are, in the Balkans, individuals and groups engaged illegally in the protection of property acquired in the transition period in a criminal or illegal way, and who are involved in serious crime. This phenomenon cannot be prevented or suppressed without the involvement of state institutions (Spaseski, 2009:313-314). In addition to having normalized the general terms the rights and duties as individuals to perform activities securing people and property, the legislator predicts that they should have the reputation in the environment they live; to authoritative people life and work is not expressed and destruction and weaknesses that would be harmful for both the system and for them showed (Spaseski et al., 2008:80).

Political party relationship, close links with the police suspected of recruiting people and the way the private security contributes to the country is a longtime public issue. The police issue frequent information bulletins for serious incidents that have been caused by the people employed as private security - beatings, racketeering, violence, shooting, murder ... They often involve criminal charges, but very rarely sentences. The reason is simple: with criminal charge these people can work, with the verdict no. On many occasions Marjan Koteski has indicated that it is necessary to introduce additional training of personnel in the field of private security, which should be done by the responsible and competent institutions such as the Ministry of Internal Affairs and Faculty of Security. That education is very important is shown by the fact that when they receive a license to operate, private security officers are capable of firing firearms and know a range of martial skill, but for many of them this knowledge exists only on paper (Dnevnik, 2010).

MI has so far issued 178 permits to the entities to provide security guarding service and from them in accordance with the data from the Central Registry 111 agencies employing around 3,000 people are actively working. Of those 111 security

agencies, according to the legal condition - cards, which the Chamber data show, 57 work meeting the minimum legal requirements. Half of the registered firms meet the special requirements of the Law on Security of Persons and Property and they adopted quality policy and standards in their operation. These agencies are fighting for their place in the market, invest in developing their businesses and represent large and medium sized businesses and contribute to the economy of our country.

The Chamber of the Republic of Macedonia for securing persons and property as institution authorized to conduct training and examinations for licenses to secure, has so far issued 16,000 licenses for providers of these services, but that does not mean that they work in private security.

<i>Country</i>	<i>Population (million)</i>	<i>Police officers</i>	<i>Security officers</i>	<i>Police private security ratio</i>	<i>Private security / 100.000 population</i>
Slovenia	2.0	8.500	6.200	1:0.73	1/310
Croatia	4.5	19.000	16.000	1:0.84	1/357
Serbia	7.4	34.000	>28.000	1:0.82	1/379
Kosovo	2.1	6.300	2.600	1:0.41	1/124
Bosnia and Herzegovina	4.6	16.000	2.000-4.000	1:0.12	1/44
Monte Negro	0.7	4.500	2.500	1:0.55	1/357
Macedonia	2.0	12.000	16.000	1:1.33	1/800
Macedonia*	2.0	12.000	3.000	1:0.25	1/150
Europe (34 countries)	594.6	2.1 мили	1.6 мили	1:0.76	1/268

Table 1 - Comparison of police and private security in former Yugoslavia and European countries (Steden, 2010:428)

* Data is corrected by the authors. Clarification: in Macedonia to date more than 16,000 licenses have been issued, but they all do not work in agencies securing persons and property. According to publicly available data released by the Chamber of Macedonia for securing people and property, which is valid only in the field of private security in legally registered agencies, operate only 3,000 individuals.

Table 1 gives the number of officers employed in public and private security sector and their ratio. So, according to corrected data, the ratio of police officers with private security officers in Macedonia is 1:0.25, which is more just than the proportion in Bosnia and Herzegovina, and less than all other Balkan countries, even the total of European countries. However, the question is how these numbers can be taken as real. The fact is that in the Republic of Macedonia more than 16,000 licenses have been issued and legally the issued official identification cards for providing work are possessed by only 3,000 people. It is likely (and this is a public secret) that the other licensed providers operate illegally, i.e. without possessing official identification card or have based employment agency - the employer. The reason why a number of providers work uninsured is in poor control by the relevant inspectorates.

6. The battle over the issuance of licenses for providing services

On June 21, 2000, the Chamber of Macedonia for securing people and property was formed, based in Skopje. The activity of the Chamber is directed towards

protecting and promoting the expertise, professionalism and dealings of the profession securing persons and property and is regulated by Law for Securing People and Property. The Chamber is widely open to all persons who provide security to persons and property; it is a novelty and is ready and willing to engage in security of persons and property. In addition to achieving its core business, the work of the Chamber implementing provisions of the above acts includes also:

- Organizes the professional examination for security;
- Issues licenses for the operation of securing people and property, and
- Issues identity cards for security.

Three international conferences titled “Days of Private Security Together We Are Safe - Together We Are One” were organized by the Chamber of Macedonia for securing people and property and held in Skopje.

According to cards issued in the country 57 agencies providing this kind of services work legally, of which 41 are members of the Chamber, and employ approximately 3,000 people.

In 2007 another Chamber of Macedonia for securing persons and property and detective services was founded, which according to its president is legally registered and acts under the current Law on Chambers of Commerce. Thus, the chamber became direct competition earlier and since then the battle begins in the market for private security. However, the Ministry of the Interior of the Republic as the competent authority for supervision and control over private security sector would not appoint commission training and examination for providers of persons and property, so this Chamber has formed their own jury and began to issue licenses.

On September 10, 2009 the Ministry of Interior of the Republic filed criminal charges to the Public Prosecution Office in Skopje for the President of the Chamber of Macedonia for securing persons and property and detective services and 15 other employees in the Ministry of Interior and the Army Macedonia, for it helped fraud over a thousand people. According to the Police of the Republic, in the period between 2008 and 2009 the President of the Chamber, 1,117 people before the examining board were revoked licenses as invalid. Moreover, despite the fact that this Chamber was founded by the Ministry of Interior of the Republic and was told that it has no right to issue licenses for the affairs of securing persons and property, during August 2009 it was re-organized and 43 people were issued licenses. Moreover, it was publicly advertised that this chamber is legal to issue licenses for securing people and property. The President of the chamber was arrested and was pronounced to remain under house arrest. However, a series of questions were raised: Who is allowed and why measures were not taken to prevent illegal activities? What to do with the defrauded persons who were issued licenses to provide security? Where are the completed revenue licenses and what with them?

After signing by the Public Prosecutor the charges of fraud and forgery were filed, according to which the President of the Chamber and the disputed portion of the exam committee members were accused of working in illegitimate chamber, which, according to the police issued illegal licenses to the candidates.

Ten-month trial and as much time spent under house arrest, the President of the disputed Chamber of securing property and persons and detective services, by the

decision of the Chamber in Skopje Elementary Court 1 was sentenced to 22 months in prison and another 15 members of the Commission received six months suspended sentence for such a business worth several million Euros.

This put an end to so-called duality in issuing licenses for providers of security services in the state that existed a few years even though the presidents of both chambers were publicly accused of illegal activities.

So far the Republic of Macedonia issued over 17,000 licenses for providers of security services that cost more than 5 million Euros. The ratio of revenue to both chambers in terms of licenses issued for securing people and property is shown in Table 2. Looking at the numbers, it becomes clear why it really was such a battle.

<i>Chamber</i>	<i>Formed</i>	<i>Issued licenses</i>	<i>Price per license (€)</i>	<i>Total income (€)</i>
Chamber of Macedonia for securing people and property	2000	16.000	300	4.800.000
Chamber of Macedonia for securing persons and property and detective services	2007	> 1.000	300	300.000
Total		17.000	300	5.100.000

Table 2 - Total incomes of both chambers in Macedonia from the issuance of licenses for providing security services

From the table we found that the first chamber, founded in 2000, issued a total of 16,000 licenses, of which total income achieved was 4.800.000 €, and second chamber formed in 2007 issued over 1,000 licenses, which acquired total revenue of 300.000 €, with tendency to issue a larger number of licenses in the future and thus acquire a higher income. However, as it was pointed out, the second chamber stopped working, so in the future all incomes will go to the first chamber. In the future, maybe there will be a monopoly over issuing licenses or it will be changed by the new law, it remains to wait and see.

7. Future perspectives of private security in the Republic of Macedonia

For several years, many experts in the field of security of persons and property indicate gaps in the existing laws for securing people and property. From the research carried out, the comparative analysis with European countries and the private security scans, it was determined that there are a number of flaws, omissions and poorly regulated aspects. Nowadays the Ministry of Interior of the Republic, in cooperation with the Chamber and specialists in this field, made a proposal of a new law providing security services for persons and property, which is a truly indispensable tool and appropriate response to new trends and challenges in this area. The main goal should be achieved by the new law which is a higher degree of security of persons and property secured.

From the statements of senior officials from the Ministry of the Republic and the Chamber of Macedonia for securing people and property, between these two institutions there is a high degree of cooperation and joint participation in the process of creating solutions for the new law for securing people and property. The goal is to create an even better quality legislative framework for the successful operation of all stakeholders in this area. And today, I created all the prerequisites for a more quality law governing this area, such as how new trends to get a different or modern legal framework, according to the needs, challenges and prospects of the activity. Macedonian Parliament in 1999 passed the Law on Security of persons and property, which became operational subsystem of the security system. Legislation over the years, and in the interest of harmonization with emerging opportunities and processes and therefore closer to European legislation, has suffered the relevant amendments, that the Macedonian Parliament adopted in 2007 and 2011.

As indicated in the initial assessment of the impact of regulation by the Ministry of Interior of the Republic, the Draft Law on securing people and property to establish the foundations of a new concept of a national model for providing activity of persons and property. In this sense, the law closely regulates the following issues: requirements for performance security of people and property; way of securing persons and property security of persons and property for their needs, persons providing mandatory and property powers of workers to security; working clothes, marking and identification security, establishment, powers and funding of the Chamber of Macedonia for securing persons and property records, protection and data security, supervision, authorization bylaws; misdemeanor provisions and procedure for settlement.

Draft Law on Securing people and property precisely defines security of persons and property in the form of providing services and securing persons and property for their needs. Also, the proposal makes a clear distinction between physical and technical security, with precisely determined and ways of doing physical security. According to these drafted terms, do distinguish the appropriate permits, licenses and identity cards for security – for physical and technical security. In this way, a precise definition and delineation of concepts create conditions for proper practical application of legal provisions. It will contribute to settle the situation in terms of legal entities providing persons and property, in terms of their identification in terms of species and how to perform security of persons and property. The bottom line, a clear distinction that provides this proposal could result in an appropriate specialization of legal entities providing persons and property, especially for those who have made provision in the form of providing services.

The Draft Law on the security of people and property is to be an attempt to accurately establish the conditions for obtaining a work permit and license security. The same applies to the conditions to fulfill the responsible legal entity for securing people and property. By stipulation of these conditions are aimed at establishing high standards for conducting this activity as a model for correct selection of staff, which in turn will ensure professionalism, diligence and ultimately safety perform this activity.

The motion carried standardization of power of workers to provide, with the same basic goal is to define, develop and establish a precise legal framework that would move the workers to ensure the exercise of their powers. Thus, following the

example of the powers of police officers, it is necessary to establish standards of conduct in the use of power by the workers for providing, as collateral for their treatment under the law.

Also, this proposal is carried further standardization of supervision whose performance is under the jurisdiction of the Ministry of Interior. Moreover, it is determined that the surveillance activities performed by authorized officials of the Ministry, however, and the steps that follow if monitoring reveals irregularities in the operation. Such standardization of surveillance create conditions for effective control over the operations of legal persons for securing people and property, their compliance with regulations and compliance with the prescribed standards. In this regard it should influence the situation in this area in terms of eliminating unfair competition in the performance of securing people and property. The function above is the precise definition of offenses and fines stipulated that the court can impose for an offense. The proposed solutions will contribute to introducing new qualities in securing persons and property, which will ultimately reflect a higher degree of security of persons and property provided. On the other hand, founded legal solutions will be of great benefit in performing daily tasks for workers in this security sector, and the authorized officers and police officers of the Ministry of Interior.

The proposed solutions are aimed at increased efficiency in performing daily tasks for workers in the security sector, and the authorized officers and police officers of the Ministry of Interior. They should provide a unified approach - *modus operandi* for these categories of workers, which would be a step forward in improving the situation in this area, which will ultimately reflect a higher degree of security of persons and property provided.

With all these solutions, it is a new law bringing significant developments in the regulation of this area. Developments which should contribute to a brighter perspective should provide significant benefits and move towards:

- Strengthening external oversight and control over the system of private security;
- Increased controls over the work of private agencies;
- Respect the legal provisions for the operation of legal entities, especially in the working relationships of providers and health and safety at work (i.e. protection - preventive measures that apply);
- Closer regulation of the powers of bylaws;
- Greater duration of training for examination for a license to provide, enriched with practical instruction and greater number of vocational theoretical subjects;
- Implementation of the training by independent people - experts in the field of private security, with appropriate education;
- Issuing of licenses for providing several categories depending on the type of provision which will be done (request asked quite often by many familiar with this area as a kind of foreign experience).

However, time will tell whether the new law for securing people and property will be better than the previous one, if it will really increase the level of security of guarded persons and property, and whether in fact this sector in the Republic of Macedonia will operate smoothly.

8. Conclusion

The provision of security services in the most general sense is the protection of certain places, objects and people through measures and activities by authorized persons, workers and individuals providing facilities or civilians, to prevent and eliminate any kind of threat. Accordingly, private security would constitute one protection that is taken by private entities - agencies providing security services to persons and property, rather than by their providers.

Private security is a relatively young branch in the overall security system of the Republic of Macedonia. In its 10 years of operation, there were a series of irregularities, flaws, shortcomings and mistakes. They all refer to different aspects the lack of laws and regulation of this area, through unfinished provisions, fast and incompetent licensing, to conflict of interest.

During this relatively short period in which private security developed in the Republic of Macedonia, it led the battle over issuing licenses. It was expected because in this business huge revenues are at stake. Arrest, detain, prosecutions and litigation ended, and the convicts already completed duration of criminal sanctions. Does this finally put an order in this area? Is the system of private security in the Republic of Macedonia up to the European? It is expected with the new law for securing people and property, the proposal of which is already made. Will the new law bring innovations to more effectively work in this system, or will it again have old flaws? It can be analyzed and reviewed after the law enters into force and compliance by all stakeholders in the system of private security in Macedonia becomes consistent.

9. References

1. Доревски, З. (2004). Обезбедување, Практикум. Скопје: Комора на Република Македонија за обезбедување на лица и имот
2. Gerasimoski, S. (2009). Experiences and Perspectives of Private Security. Ljubljana: Varstvoslovje, Journal of Criminal Justice and Security, year 11, no. 2, pp. 316-328. Retrieved October 10, 2011, from http://www.fvv.uni-mb.si/varstvoslovje/Articles/VS_2009-2_Gerasimoski.pdf
3. Idriss, M., Jendly, M., Karn, J., Mulone, M. (2010). International report, Crime prevention and community safety: Trends and perspectives. Montreal: International centre for the prevention of crime. [Electronic version]. Retrieved October 10, 2011, from http://www.crime-prevention-intl.org/uploads/media/International_Report_2010.pdf
4. Иницијална проценка за влијание на регулативата на Предлогот на Закон за обезбедување лица и имот, Retrieved November 20, 2011, from <http://www.mvr.gov.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=331&Show=1&itemID=23>
5. Official web site of the Chamber of the Republic of Macedonia of Security of People and Property <http://www.obezbeduvanje.org.mk> Retrieved October 10, 2011
6. Official web site of the Ministry of interior of the Republic of Macedonia <http://www.moi.gov.mk> Retrieved October 20, 2011
7. Предлог на Закон за обезбедување лица и имот, Retrieved November 20, 2011, from <http://www.mvr.gov.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=331&Show=1&itemID=22>
8. Прирачник за оспособување и полагање на стручен испит за вршење на работите на обезбедување на лица и имот. (2008). Скопје: Комора на Република Македонија за обезбедување на лица и имот

9. Spaseski, J. (2009). Private security as an integral part of the single security system. Ljubljana: Varstvoslovje, Journal of Criminal Justice and Security, year 11, no. 2, pp. 305-315. Retrieved October 30, 2011, from http://www.fvv.uni-mb.si/varstvoslovje/Articles/VS_2009-2_Spaseski.pdf
10. Спасески, Ј., Аслимоски П., Герасимоски, С. (2008). Приватна безбедност. Скопје-Охрид: Ун. „Св Климент Охридски“, Полициска академија - Скопје, Факултет за туризам и угостителство - Охрид
11. Steden, R., Sarre, R. (2010). Private Policing in the Former Yugoslavia: a Menace to Society?. Ljubljana: Varstvoslovje, Journal of Criminal Justice and Security, year 12 no. 4, pp. 424-439. Retrieved October 20, 2011, from <http://www.fvv.uni-mb.si/varstvoslovje/articles/VS-2010-4-van-Steden.pdf>
12. Закон за обезбедување на лица и имот (Сл. Весник на РМ бр. 80/99 од 17.12.1999, 66/07 од 31.05.2007, 51/11 од 13.04.2011)
13. Правилник за начинот на вршење на полициските работи (Сл. Весник на РМ бр. 149/07 од 10.12.2007)
14. Уредба за личностите и објектите што се обезбедуваат, видовите на мерки и активности и степените на обезбедување (Сл. Весник на РМ бр. 88/07 од 13.07.2007)
15. Дневник: Безбедност истрижена на нула, 31. 08.2010, Retrieved October 10, 2011, from <http://www.netpress.com.mk/mk/vest.asp?id=76256&kategorija=7>

AKTUELNA SITUACIJA I BUDUĆE PERSPEKTIVE PRIVATNE BEZBEDNOSTI U REPUBLICI MAKEDONIJI

Sažetak

Predmet ovog rada je aktuelno stanje privatne bezbednosti u Makedoniji. Za potrebe ovog pregleda pojам bezbednosti ће posebno biti obradjen, kao i pravni osnov bezbednosti u Republici Makedoniji, agencije za obezbedjivanje osoba i imovine, биће dat statistički prikaz privatne bezbednosti u Republici Makedoniji, sadašnje slabosti, greške, nedostaci i problemi sa kojim se suočava i izgledi u budućnosti u Makedoniji. Istraživačke metode koje su korišćene obuhvataju aktuelni metod deskripcije, kojom se opisuju aspekti regulisanja privatne bezbednosti u Republici Makedoniji, metod analize, kojim se detaljno ispituje situacija u ovoj oblasti, historijski metod, kroz koji se hronološki prikazuju uslovi i dogadjaji u toku rada privatne bezbednosti, metod procene bezbednosti, putem koje se vrši analiza dogadjaja i rada i ocenjuje u kojoj meri i do kog nivoa se ovaj sektor razvio, i metod dijagnostikovanja bezbednosti putem kojeg se vrši identifikacija aktuelnih karakteristika sektora privatne bezbednosti. Cilj rada je da se dobije realan i objektivan pregled aktuelnog razvoja ovog sektora, koji je u stvari podsistem u okviru sistema bezbednosti i relativno mlad sektor u Makedoniji, koji se pojavio pre oko 10 godina. U toku rada ovog podsistema bilo je dosta nepravilnosti, slabih tačaka, nedostataka i grešaka, tako da ovaj prikaz privatne bezbednosti u Makedoniji omogućava da se one identifikuju od svog nastanka do danas, ali i doprinosi stvaranju novog uvida i funkcionalnih rešenja.

PROBLEMI U PRIMENI PROPISA NAMENJENIH BORBI PROTIV NASILJA I NEDOLIČNOG PONAŠANJA NA SPORTSKIM PRIREDBAMA

Dejan Šuput*

Institut za uporedno pravo, Beograd

Sažetak: Kako u međunarodnom, tako i u nacionalnom pravu, postoji veliki broj propisa koji uređuju materiju borbe protiv nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. Poslednjih godina, usled sve veće eskalacije nasilja povezanog sa sportskim događajima, došlo je do učestalih izmena i dopuna propisa koji uređuju tu oblast. Međutim, učestale izmene propisa koje se u najvećoj meri svode na pooštovanje propisanih sankcija za izvršioce akata nasilja na sportskim priredbama, nisu dale očekivane rezultate u borbi protiv huliganizma. Takva situacija nije iznenađujuća pošto je poznato da je propise lakše doneti nego pravilno i dosledno primeniti. U ovom radu, autor identificuje osnovne uzroke koji dovode do problema u primeni propisa namenjenih borbi protiv huliganizma na sportskim priredbama, analizira praksu pojedinih evropskih država i dovodi je u vezu sa postojećim problemima u Srbiji. Posebna pažnja posvećena je prikazu, ne samo zakonodavnne prakse, već i prakse primene relevantnih propisa u Velikoj Britaniji, Italiji i Hrvatskoj. Osim toga u okviru teksta su predložene konkretnе mere za unapređenje postojećeg pravnog okvira i ukazano je na potrebu efikasnijeg rada pravosudnog sistema i neophodnost pooštavanja i ujednačavanja kaznene politike sudova u Srbiji.

Ključne reči: nasilje, nedolično ponašanje, propisi, pravosuđe, Republika Srbija.

1. Uvod

U poslednjih dvadesetak godina, kako u međunarodnom, tako i u nacionalnom pravu, stvoren je veliki broj propisa koji uređuju materiju borbe protiv nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. Kako bi se stekao uvid u kompleksnost pravnog okvira koji uređuje tu materiju, dovoljno je pomenuti Evropsku konvenciju o nasilju i nedoličnom ponašanju gledalača na sportskim priredbama, posebno na fudbalskim utakmicama koja sadrži 17 članova i propisuje veliki broj obaveza za države

* E-mail: dejansuput@yahoo.com

članice, kada je reč o donošenju i efikasnoj primeni odgovarajućih nacionalnih propisa, kao i mnogobrojne preporuke Saveta Evrope (SE) iz te oblasti od kojih su najvažnije: Preporuka o korišćenju standardnih obrazaca za razmenu policijski obaveštenja povodom visoko rizičnih sportskih događaja (T-RV/97/1), Preporuka br. 1/87 o prodaji i konzumiranju alkohola, Preporuka br. 2/87 o pretresu masa, Preporuka 3/87 o policijskoj saradnji i Preporuka 1/88 o savetodavnim policijskim markirantima. Republika Srbija ratifikovala je Evropsku konvenciju o nasilju i nedoličnom ponašanju gledalaca na sportskim priredbama, posebno na fudbalskim utakmicama donošenjem Zakona o ratifikaciji evropske konvencije o nasilju i nedoličnom ponašanju gledalaca na sportskim priredbama, posebno na fudbalskim utakamicama.¹ Ta konvencija SE usvojena je 19. avgusta 1985. godine u Strazburu i predstavljala je reakciju evropskih država na tragediju koja se dogodila na belgijskom stadionu „Heisel“ 29. maja 1985. godine, kada je poginulo 39 osoba u neredima koji su prethodili početku utakmice između fudbalskog kluba „Liverpul“ iz Engleske i fudbalskog kluba „Juventus“ iz Italije.² Donošenje te konvencije predstavljalo je osnov i podstrek za kasnije donošenje mnogobrojnih zakona namenjenih borbi protiv nasilja na sportskim priredbama u državama članicama SE. Sličnu praksu donošenja takvih propisa prihvatile su i mnogobrojne međunarodne sportske organizacije (FIFA, EUFA, MOK i dr.). Tokom godina, pokazalo se da nisu sve evropske države ostvarile podjednak uspeh u borbi protiv nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, kao i da samo donošenje propisa, bez efikasne, dosledne i ujednačene primene, nije moglo da garantuje uspeh pojedinih država na tom polju.

Poslednjih godina, usled sve veće eskalacije nasilja povezanog sa sportskim događajima, ne samo u Republici Srbiji, već i u mnogim drugim evropskim državama, došlo je do učestalih izmena i dopuna propisa koji uređuju tu oblast. Međutim, učestale izmene propisa koje se u najvećoj meri svode na pooštovanje propisanih sankcija (najčešće zatvorskih kazni) za izvršioce akata nasilja na sportskim priredbama, nisu dale očekivane rezultate u borbi protiv nasilničkog ponašanja na sportskim priredbama. Takva situacija nije iznenadujuća pošto je poznato da je propise lakše doneti nego pravilno i dosledno primeniti. U delu teksta koji sledi, pokušao sam da identifikujem osnovne uzroke koji dovode do problema u primeni propisa namenjenih borbi protiv huliganizma na sportskim priredbama i paralelno sa tim da analiziram praksu pojedinih evropskih država i dovode je u vezu sa postojećim problemima u Srbiji.

2. Uzroci koji dovode do eskalacije nasilja na sportskim priredbama

U srpskoj javnosti, novinskim člancima, ali i u nekim stručnim raspravama, rat i ekonomska kriza najčešće se pominju kao društvene okolnosti (uzroci) koji su poslednjih godina najviše uticali na eskalaciju nasilja na sportskim priredbama. Kada se uzme u obzir situaciju u ostalim evropskim državama i razmere nasilja na

¹ Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 9/90.

² Franklin, S., Heisel Stadium disaster – Liverpool fans on route to the Heisel Stadium, <http://www.highbeam.com/doc/1P1-127151697.html>.

sportskim priredbama u tim državama, čini se da takav stav nije ispravan i da govori o površnosti u pristupu analiziranju problema nasilja na sportskim priredbama od strane pojedinih autora. Primeri evropskih država (Engleska, Italija, Grčka, Belgija) na čijim teritorijama nije bilo rata u poslednjih 60 godina i koje su do početka svetske ekonomske krize 2008. godine živele u materijalnom blagostanju, a istovremeno su imale značajan problem sa nasiljem na sportskim priredbama, govore o tome da su uzroci tog nasilja negde drugde, a ne u ratu i ekonomskoj krizi. Naravno, ni uticaj rata i ekonomske krize kao faktora koji su doprineli uvećanju problema nasilja na sportskim priredbama ne treba zanemariti.

Istorijski koren uzroka koji dovode do pojave nasilja na sportskim priredbama su drevni (epoha antičke Grčke i starog Rima), a prikaz njihovog razvoja kroz vekove prevazišao bi po obimu meru koja je primerena ovakvom tekstu. Usled toga je na ovom mestu dovoljno pomenuti događaje iz druge polovine XX veka koji su presudno uticali na formiranje fenomena navijačkog huliganizma kakvog danas poznajemo. Supkultura agresivnog navijanja i fizičkih obračuna gledalaca na tribinama sportskih objekata (pre svega fudbalskih stadiona) može se smatrati autentičnim proizvodom nižih klasa engleskog društva nastanjenih u predgradima velikih industrijskih i lučkih gradova (Liverpool, Mančester, Njukasl, Lids i dr.). Tokom šezdesetih godina XX veka huliganizam fudbalskih navijača kao deo pokreta mladih buntovnika nezadovoljnih ekonomsko-socijalnim statusom u kome se nalaze mladi iz pretežno radničkih porodica, počinje da se profiliše i dobija karakteristike kakve ima i danas. Grupe navijača tada počinju da dobijaju koherentnu strukturu koja ih i danas karakteriše, postaju sve militantnije, kod svojih članova razvijaju duh lokalnog patriotizma što rađa osobeni, izuzetno jak lokalizam, koji je trebalo braniti i odbraniti od drugih sličnih grupa, odnosno od drugih lokalizama.³ Kao rezultat takvog razvoja događaja, u Engleskoj se tokom sedamdesetih godina XX veka stvorila čitava mreža rivalskih grupa i bandi koje su se redovno fizički sukobljavale, a postepeno su ulazile i u sfere delovanja drugih kriminalnih grupa (grupa koje su se bavile prodajom narkotika, krađama, organizovanjem prostitucije i dr.). Nasilnički ispadci engleskih navijačkih grupa tada su dobili veliki publicitet u evropskim medijima izveštavanje o tim grupama predstavljalo je svojevrstan nehatni marketing nasilja na sportskim priredbama – što je uticalo na prelivanje problema u druge evropske zemlje (Italiju, Belgiju, Nemačku, Grčku, Jugoslaviju i dr.). Tako je početkom osamdesetih godina XX veka taj neslavni „engleski proizvod“ uspešno izvezen u inostranstvo, a zatim i dodatno razvijen u većini evropskih država, što je rezultiralo novom panevropskom (problematičnom) fazom ponašanja gledalaca, koju karakteriše organizovana primena nasilja od strane navijačkih grupa. Tako stvorenom evropskom problemu nasilničkog i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama vremenom su se priključili drugi društveni uslovi i okolnosti koji su uticali da se taj problem dodatno usložni i eskalira.

Kao društveni uslovi koji na početku XXI veka presudno utiču na eskalaciju nasilja na sportskim priredbama, mogu se prepoznati:

- ekstremna komercijalizacija sporta koja vodi sve bespoštедnijoj borbi, tj. takmičenju sportista, a samim tim i sve strastvenijem i surovijem suprotstavljanju navijača;

³ Đurđević, N., *Javne vlasti i sport*, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2007, str. 212.

- sve veće zanemarivanje edukativne i vaspitne funkcije sporta u odnosu na njegovu komercijalnu dimenziju; najočigledniji primer razdvajanja prosvete od sporta može se uočiti u Srbiji gde su sport i prosveta u okviru Vlade Republike Srbije resorno (funkcionalno i materijalno) razdvojeni i gde se prosvetna politika zemlje vodi sasvim odvojeno od sportske politike, a sport se sve više tretira kao privredna delatnost⁴; takav pristup tokom godina je doveo do propadanja sistema obrazovanja i vaspitanja i slabljenja njegovog uticaja na sport i omladinu;
- nedovoljan stepen stručnosti trenera i ostalih sportskih radnika koji prouzrokuje njihovo neprimereno, ponekada i nasilničko postupanje sa sportistima (uglavnom u radu sa decom), što kasnije utiče na nasilnost sportista, a potom i njihovih navijača;
- slabljenje uloge porodice u postmodernom društvu i zanemarivanje dece od strane roditelja koji su previše posvećeni poslu i struci; uz to, prisutna je sve veća moralna devijantnost roditelja koji su zbog socijalnih problema previše orijentisani ka novcu i zaradi u sportu, što dovodi do podsticanja dece da se u sportu bore, ne za sportsku pobedu, već primarno za novac; u takvoj bespoštедnoj borbi za profit u sportu nasilje postaje samo jedno od sredstava za ostvarenje cilja brzog bogaćenja;
- promovisanje kulture nasilja kroz filmove, TV programe i video igre, što pogubno utiče na decu i omladinu koja čine 90% navijačke populacije.

Navedene društvene okolnosti koje prevashodno utiču na eskalaciju nasilja na sportskim priredbama, utiču i na relativizaciju prilikom sagledavanja društvene opasnosti samog problema nasilja u sportu od strane opšte javnosti, što kasnije dovodi do problema u primeni propisa namenjenih borbi protiv nasilničkog i nedoličnog ponašanja u sportu i stvaranja utiska da represivne mere koje ti pravni akti propisuju nemaju legitimitet.

3. Uzroci koji dovode do problema u primeni propisa

Prilikom koncipiranja programa borbe protiv nasilja na sportskim priredbama i pisanja propisa koji uređuju tu oblast kao centralno pitanje nameće se dilema da li prednost treba dati merama prevencije, ili merama represije. Pošto se obe vrste mera međusobno ne isključuju, očigledno je da je u praksi njihova primena najčešće paralelna, ali se i pored toga postavlja pitanje koje od tih mera daju bolje rezultate u suzbijanju nasilja na sportskim priredbama i kako ih treba uskladiti u praksi. Na to pitanje teško je dati jedinstven odgovor, pošto u svakoj državi postoje specifične okolnosti u skladu sa kojima se pripremaju i donose propisi, a sa namerom da se postigne što bolji rezultat u borbi protiv nasilja na sportskim priredbama. Istovremeno, od dobro koncipiranog odnosa prilikom propisivanja mera prevencije i represije,

⁴ U Vladi Republike Srbije postoje Ministarstvo prosvete i nauke i Ministarstvo omladine i sporta, dok je u većini evropskih država ministarstvo nadležno za prosvetu, nadležno i za sport. Razlozi za primenu takvog koncepta su mnogobrojni (npr. obajedinjeno upravljanje programima razvoja prosvete i sprta – koordinacija), a osnovni je što sportske aktivnosti predstavljaju neizbežan element procesa obrazovanja i vaspitanja koji doprinosi psihičkom i fizičkom razvoju dece, uči decu toleranciji i fer-pleju, što utiče na smanjenje svih oblika nasilja u ponašanju dece i omladine.

kao i od usklađenosti primene tih mera, u mnogome zavisi kasnija uspešnost u primeni celokupnog pravnog okvira namenjenog borbi protiv nasilja na sportskim priredbama. Međutim, osim tog, prevashodno teorijskog problema koji se tiče opredeljivanja zakonodavca za određeni koncept ili model borbe protiv nasilja na sportskim priredbama, postoji još veliki broj faktora koji utiču na uspešnost primene propisa iz te oblasti. Svi ti faktori mogu se podeliti u dve grupe: prvu u kojoj se nalaze sve okolnosti koje inače mogu negativno da utiču na primenu bilo kog propisa, pa i onog koji uređuje oblast borbe protiv nasilja na sportskim priredbama; drugu u kojoj se nalaze one okolnosti (ograničavajući faktori) karakteristične samo za materiju borbe protiv nasilja na sportskim priredbama.

Glavni faktori koji negativno utiču na primenu bilo kog propisa, pa i onog koji uređuje oblast borbe protiv nasilja na sportskim priredbama, jesu:

- loš rad organa pravosuđa – prevashodno sudova – koji sprovode neadekvatnu kaznenu politiku i ne uspevaju da okončaju krivične i prekršajne postupke u razumnom roku;
- nedostatak materijalno-finansijskih sredstava za finansiranje odgovarajućih preventivnih i represivnih aktivnosti državnih organa;
- neusklađenost ostalih propisa sa propisima koji uređuju materiju borbe protiv nasilja na sportskim priredbama.

Ograničavajući faktori karakteristični samo za materiju borbe protiv nasilja na sportskim priredbama, koji utiču na stvaranje problema u primeni propisa koji uređuju tu oblast jesu:

- nedostatak političke volje za odlučnu, ujednačenu i doslednu (beskompromisnu) primenu preventivnih i represivnih mera namenjenih borbi protiv nasilja na sportskim priredbama i selektivno postupanje prema „privilegovanim“ ili „zaslužnim“ pojedincima koji su učestvovali u izvršenju akata nasilja na sportskim priredbama;
- nedovoljna stručna sposobljenost i obučenost kadrova zaposlenih u državnim organima i javnim službama nadležnim za sprovođenje mera borbe protiv nasilja na sportskim priredbama;
- specifičnost postupanja izvršilaca akata nasilja na sportskim priredbama koja se ogleda u tome što oni najčešće unapred i do detalja planiraju izvršenje pojedinih delikata (krivičnih dela i prekršaja) i što ih izvršavaju u okviru dobro organizovanih i veoma solidarnih društvenih grupa, koje se trude da prikriju pripremne radnje za izvršenje delikta ili barem da prikriju i uklone dokaze o izvršiocima pojedinog delikta iz oblasti nasilničkog i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama;
- nedovoljna podrška javnosti za strogo i dosledno kažnjavanje izvršilaca akata nasilja na sportskim priredbama i pristrasno medijsko izveštavanje koje često bez unapred utvrđene namere proizvodi javne kampanje koje doprinose stvaranju mitova o „herojima“ i „antiherojima“ koji učestvuju u fizičkim obračunima na sportskim priredbama;
- hroničan nedostatak materijalnih i kadrovskih kapaciteta sportskih klubova koji usled toga ne uspevaju da preduzmu sve zakonom propisane mere kako bi sprecili nasilje na sportskim priredbama koje organizuju.

Države koje su uspele da eliminišu, ili barem u značajnoj meri umanje prisustvo i uticaj prethodno navedenih faktora, ostvarile su uspeh u primeni propisa i samim tim u borbi protiv nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. Uspeh tih država u borbi protiv nasilja na sportskim priredbama ogleda se, sasvim logično, ne u potpunom iskorenjivanju nasilja – što je u praksi neostvariv cilj i može da predstavlja samo utopističku ideju – već u svođenju akata nasilja na prhvatljivu meru, koja podrazumeva da telesni integritet učesnika i posetilaca sportskih priredbi nije ugrožen njihovim dolaskom i prisustvom u sportskim objektima.

4. Iskustva evropskih država

Iskustva evropskih država u primeni propisa namenjenih borbi protiv nasilja na sportskim priredbama su raznolika, a ujedno i najvažnija za prikaz i analizu, pošto je na evropskom kontinentu problem nasilja na sportskim priredbama mnogo učestaliji nego na ostalim kontinentima. U Severnoj Americi (SAD i Kanada), zbog specifičnosti sportskog sistema i modela organizacije sportskih prvenstava i liga⁵, problem nasilja na sportskim priredbama nikada nije dobio razmere koje bi zahtevale stvaranje posebnog pravnog okvira namenjenog borbi protiv tog problema. S druge strane, problem nasilja na sportskim priredbama izuzetno je rasprostranjen u državama Južne Amerike, ali ni u njima nije osmišljen i применjen poseban pravni mehanizam za borbu protiv te negativne pojave. U Australiji i na Novom Zelandu nisu zabeleženi značajniji problemi kada je reč o nasilju na sportskim priredbama, dok je i u većem delu Azije taj problem zanemarljiv. Osim Evrope i Južne Amerike, afričke države imaju veliki problem sa eskalacijom nasilja na sportskim priredbama, ali zbog političkih i ekonomskih problema sistematski se još uvek nisu posvetile njegovom rešavanju, pa je prikaz bilo kakve zakonodavne prakse tih država nemoguć.

Engleska predstavlja primer države koja je u Evropi imala najviše izražen problem nasilničkog ponašanja na sportskim priredbama, pogotovo na fudbalskim utakmicama, ali ga je istovremeno najbrže i najefikasnije rešila. Ona je bila prva država u Evropi koja je još 1989. godine donela poseban Zakon o fudbalskim navijačima⁶. Tim zakonom propisan je veći broj krivičnih dela i prekršaja koji se mogu učiniti od strane fudbalskih navijača ili organizatora fudbalskih utakmica. Za taj zakon karakteristično je da propisuje određeni broj nedozvoljenih ponašanja i sankcije za izvršioce delikata, a istovremeno upućuje i na primenu odgovarajućih normi Zakona o javnom redu⁷ iz 1986. godine koji je propisao sankcije za izvršioce krivičnog dela izazivanja rasne

⁵ Najvažnije, najpopularnije i najprofitabilnije sportske lige u SAD (npr. NBA – košarkaška liga) organizovane su kao specifične franšize u kojima je prisustvo i opstanak klubova u ligi sigurno, trajno i nezavisno od ostvarenog rezultata – nema tzv. ispadanja iz lige u niži rang takmičenja kao što je to u Evropi. Osim toga, klubovi nisu čvrsto vezani za tradiciju pojedinih gradskih četvrti, kao što je to u Evropi, već se događa da tokom godina menjaju svoje sedište, ili mesto u kome igraju utakmice kao domaćini. Samim tim, tenzije između navijača su znatno manje i sportska takmičenja se više doživljavaju kao zabavni program za poseioce (gledače, navijače), nego kao borba suprostavljenih timova koji čuvaju ugled određenog grada, kvarta ili društvene grupe.

⁶ Football Spectators Act, http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1989/pdf/ukpga_19890037_en.pdf.

⁷ Public Order Act, <http://www.statutelaw.gov.uk/content.aspx?activeTextDocId=2236942>.

mržnje⁸. Posebnost zakonodavne tehnike koju je upotrebio engleski zakonodavac ogleda se u tome što je odredbama Zakona o fudbalskim navijačima propisano da će se u svrhu suzbijanja i kažnjavanja akata nasilja na fudbalskim utakmicama, nedozvoljelim ponašanjem na fudbalskim stadionima (u stvari nasiljem izvršenim na fudbalskom stadionu) za vreme održavanja fudbalskih utakmica, smatrati i bilo koji oblik izazivanja rasne mržnje koji je Zakonom o javnom redu propisan kao krivično delo. Time je jedno krivično delo koje se može izvršiti na bilo kom javnom skupu ili putem sredstava javnog informisanja, direktno povezano sa sportskim događajem fudbalskom utakmicom i kvalifikovano kao akt nasilničkog ponašanja na fudbalskoj utakmici. Zakon o fudbalskim navijačima na isti način upućuje i na primenu odredbi Zakona o javnom redu kojim je propisano krivično delo napadanja i uz nemiravanja druge osobe, koje je odredbama Zakona o fudbalskim navijačima određeno kao oblik nasilničkog ponašanja na fudbalskoj utakmici. Celokupan pravni okvir koji u Engleskoj uređuje borbu protiv nasilja u sportu usavršavan je i dopunjavan više decenija.⁹ Tako je 1991. godine donet Zakon o deliktima na fudbalskim utakmicama¹⁰ koji je 1999. godine izmenjen i dopunjjen Zakonom o deliktima i neredima na fudbalskim utakmicama¹¹. Zatim je 2000. godine, radi daljeg poboljšanja pravnih mehanizama koji treba da posluže suzbijanju nasilja i drugog protivpravnog ponašanja na fudbalskim stadionima donet Zakon o neredima na fudbalskim utakmicama¹² koji je već 2002. godine izmenjen i dopunjjen Zakonom o izmenama i dopunama zakona o neredima na fudbalskim utakmicama¹³.

Za uspeh Engleske na polju borbe protiv nasilja na sportskim priredbama nije zaslužna samo dobra zakonodavna praksa, već pre svega dosledna, brza i ujednačena primena propisa, praćena oštrom kaznenom politikom engleskih krivičnih i prekršajnih sudova i sistematskom primenom preventivnih mera za koju je bila obezbeđena izuzetno jaka politička volja i podrška javnog mnjenja. Zasluga za uspeh u brzom smanjenju broja izvršenih akata nasilja na sportskim priredbama u Engleskoj pripada sudovima koji su prekršajne i krivične postupke protiv okrivljenih za odgovarajuće delikte vodili izuzetno efikasno i brzo, tako da su suđenja izgrednicima trajala u proseku između dva i sedam dana. Pritom su kazne koje su izricane nasilnicima bile visoke i, osim što su doprinele da izgrednici budu na duže vreme udaljeni sa stadiona i iz javnog života, delovale su generalno preventivno (zastrašujuće na potencijalne prestupnike) – odvraćale su potencijalne izvršioce nasilja od nedozvoljenog ponašanja. Međutim, takva praksa sudova doprinela bi samo kratkoročnom smanjenju nasilja na engleskim stadionima da nije bila praćena raznovrsnim preventivnim merama. Te mere nisu obuhvatale samo mere fizičko-tehničkog obezbeđenja i nadzora u sportskim objektima, već su podrazumevale

⁸ Krivično delo izazivanja rasne mržnje (naziv na engleskom jeziku: *Acts intended or likely to stir up racial hatred*) slično je krivičnom delu koje je Krivični zakonik Republike Srbije, članom 317 propisao kao krivično delo izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti.

⁹ Šuput, D., Pravni okvir koji uređuje borbu protiv nasilja na sportskim priredbama u evropskim državama, u: *Strani pravni život*, br. 1/2010, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2010, str. 240.

¹⁰ *Football Offences Act 1991*, http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1991/Ukpga_19910019_en_1.htm.

¹¹ *Football Offences and Disorder Act 1999*, http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1999/ukpga_19990021_en_1.

¹² *Football Disorder Act*, osim kao Zakon o neredima na fudbalskim stadionima, mogao bi se sa engleskog jezika prevesti i kao Zakon o fudbalskim neredima, a nalazi se na web-stranici: http://www.opsi.gov.uk/Acts/acts2000/pdf/ukpga_20000025_en.pdf.

¹³ *Football Disorder Amendment Act*, http://www.opsi.gov.uk/Acts/acts2002/pdf/ukpga_20020012_en.pdf.

višegodišnje sprovođenje javnih kampanja protiv nasilja u sportu i uvođenje edukativnih sadržaja u engleskim školama u kojima su deca učena šta je fer-plej, kao se na miran i zakonit način navija za svoj tim i koje su prave vrednosti sporta. U sprovođenju preventivnih mera edukativne prirode značajnu ulogu imale su lokalne vlasti i njihovi organi koji su ostvarivali konstantnu saradnju, ne samo sa školama, već i sa lokalnim sportskim klubovima i sportskim savezima. S druge strane, izmenjen je metod pomoću koga je engleska policija vodila borbu protiv fudbalskih huligana, na taj način što je primenila proaktivniji pristup nego sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka i što je svoje aktivnosti počela da planira i zasniva u skladu sa podacima prikupljenim obaveštajnim radom. To je dovelo do uspostavljanja konstantne saradnje engleske policije sa policijskim službama ostalih država članica Evropske unije (EU) na polju razmene obaveštajnih podataka o aktivnostima ekstremnih navijačkih grupa. Zbog toga je u Engleskoj i osnovan Centar za razmenu informacija o nasilju u fudbalu (engl. *NFIP National Football Information Point*), a po ugledu na taj centar, policije mnogih evropskih država kasnije su osnovali slične organizacione jedinice.

Drugi primer dobre prakse razvijen je u Nemačkoj u kojoj ne postoji poseban zakon koji propisuje mere borbe protiv nasilja na sportskim priredbama. Umesto toga, postupanje navijača koje predstavlja nasilničko ponašanje podvodi se pod odgovarajuće norme Krivičnog zakona i zakona koji propisuje prekršaje, a sudovi u kratkom roku osuđuju izvršioce krivičnih dela i prekršaja na odgovarajuće kazne. Iako je rad nemačkih sudova brz i efikasan, u toj državi stroga kaznena politika sudova predstavlja tek krajnju meru u borbi protiv najekstremnijih fudbalskih huligana, dok značajniju ulogu ima sistematsko i izuzetno obimno sprovođenje raznovrsnih preventivnih mera koje treba da uklone uzroke koji dovode do pojave nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. Takav koncept počiva na uverenju da je navijački huliganizam moguće sprečiti upornim radom sa najmlađima, odnosno uspostavljanjem drugačijih veza navijača sa fudbalskim klubovima.¹⁴ Sistematsko propagiranje ideje, kroz javne kampanje i obrazovne programe, da u slobodno vreme treba uživati u fudbalu, kao i u svakom drugom sportu, predstavlja uspešnu meru borbe protiv maloletničke delinkvencije na stadionima. U Nemačkoj (takođe u Holandiji, Belgiji i skandinavskim zemljama) to uverenje rezultiralo je strateškim opredeljenjem države i lokalnih vlasti da se investira u „navijačke projekte“ (nem. *fanprojekte*). Način sprovođenja takvih projekata se razlikuje od države do države. U Nemačkoj se kroz takve programe nastoje unaprediti veze i komunikacija između navijača, klubova i policije, a sve radi izbegavanja pojavljivanja nasilja na stadionima. U Belgiji se u fokusu programa namenjenih borbi protiv nasilja na sportskim priredbama nalaze mladi navijači kojima se nude alternative nasilničkom ponašanju. U Holandiji se najviše radi na tzv. resocijalizaciji osuđivanih huligana. Tako su krajem osamdesetih godina XX veka širom Holandije postavljeni koordinatori na lokalnom nivou koji su: uspostavljali kontakt sa potencijalnim huliganima i na razne načine odvraćali ih od nasilničkog ponašanja; organizovali aktivnosti navijača i pružali savete mladima. Takvo postupanje bilo je praćeno paralelnim naporima policije u lokalnoj

¹⁴ Savković, M., Đorđević, A., *Na putu prevencije nasilja na sportskim priredbama-predlog regionalnog okvira saradnje*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2010, str. 13.

zajednici, koja se takođe u velikoj meri usmerila na sprovođenje preventivnih aktivnosti, a ne samo na hapšenja do kojih dolazi posle eskalacije nasilja na sportskim priredbama. Problem koji se pojavio prilikom takvog (prevashodno preventivnog) postupanja državnih organa jeste taj što naglašavanjem aktivnosti prevencije umesto suzbijanja nasilja prvenstveno represivnim merama, „posvećeni“ ili „karijerni“ huligani ostaju izvan „mreže“ za resocijalizaciju i rehabilitaciju. Za takve pojedince je spremnost na nasilje obeležje kolektivnog identiteta, koga ne žele da se odreknu, pa je neminovno da njihovo protivzakonito delovanje na sportskim priredbama bude predmet rada tužilaštava i sudova koji u zakonom propisanim postupcima osuđuju izvršioce prekršaja i krivičnih dela na odgovarajuće kazne.

Italija predstavlja primer države u kojoj i pored izuzetno obimnog pravnog okvira koji propisuje mere za borbu protiv nasilja na sportskim priredbama, taj problem tokom godina nije uspešno rešen. U toj državi je, slično Engleskoj, problem nasilja na sportskim priredbama eskalirao tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka, što je u decembru 1989. godine dovelo do usvajanja Zakona broj 401, koji je propisao mere za zaštitu sistema sportskih takmičenja, suzbijanje nasilja na sportskim priredbama, sprečavanje nameštanja sportskih rezultata i suzbijanje ilegalnog klađenja na sportske rezultate. Taj zakon je izmenjen i dopunjjen Zakonom broj 377 donetim 19. oktobra 2001. godine. Glava VI dopunjena je propisivanjem novog krivičnog dela koje može da izvrši svako lice koje ubaci opasan predmet (flašu, kamen, upaljenu baklju, dimnu bombu i sl.) na sportski teren i time ugrozi bezbednost ljudi.¹⁵ Propisana sankcija za izvršioca tog krivičnog dela je kazna zatvora u trajanju od šest meseci do tri godine.

Osim toga, kao krivično delo propisano je preskakanje ograda i drugih barijera koje razdvajaju sportski teren od gledalaca, ili svaki oblik neovlašćenog ulaska na sportski teren za vreme održavanja sportske manifestacije koji može da ugrozi bezbednost ljudi i imovine. Za to krivično delo izvršiocu se može izreći kazna zatvora u trajanju do šest meseci, ili novčana kazna. Iako su sankcije propisane Zakonom broj 377 iz 2001. godine dale rezultate na planu smanjivanja broja izvršenih akata nasilja na sportskim priredbama koje se održavaju u Italiji, početkom 2007. godine došlo je do ponovnog intenziviranja nasilničkog ponašanja na italijanskim fudbalskim stadionima. Kulminaciju lanca nasilja predstavljala je pogibija policajaca na fudbalskoj utakmici održanoj na Siciliji u februaru 2007. godine.¹⁶ Dva meseca posle tog incidenta Senat Republike Italije je, gotovo jednoglasno, izglasao Zakon o borbi protiv nasilja na fudbalskim utakmicama. Za zakon su glasala 244 poslanika, samo je jedan bio protiv, a dvadeset ih se uzdržalo od glasanja.¹⁷ Takav rezultat glasanja u Senatu govori o ozbiljnosti problema eskalacije nasilja na fudbalskim utakmicama u Italiji i svesti italijanskih političara da se problem mora hitno rešavati, između ostalog i stvaranjem posebnog kaznenopravnog mehanizma za borbu protiv nasilja na fudbalskim utakmicama.

Italijanskim Zakonom o borbi protiv nasilja na fudbalskim utakmicama propisana je kazna od pet do petnaest godina zatvora za one izgrednike koji se tokom nereda na

¹⁵ Report on compliance with the European Convention on Spectator Violence, http://www.coe.int/t/dg4/sport/Commitments/violence/Italy_en.asp#TopOfPage.

¹⁶ Italian police kill football fan, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/7089485.stm>.

¹⁷ Italy Passes Anti-Soccer Violence Law, <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,475642,00.html>.

fudbalskim utakmicama budu opirali hapšenju, ili se na bilo koji drugi način budu fizički suprotstavljali policiji i redarima tokom nereda.¹⁸ Takođe, kao novo krivično delo propisano je posedovanje pirotehničkih sredstava od strane navijača u periodu od 24 časa pre održavanja fudbalskog meča, kao i za vreme odigravanja utakmice. Osim toga, tim zakonom je propisana i novčana kazna u visini od 20.000 do 100.000 evra za fudbalske klubove koji izvrše prekršaj time što kao pravna lica održavaju institucionalne veze ili podržavaju rad ekstremnih navijačkih grupa koje su registrovane kao izgredničke navijačke grupe.

Nedovoljan uspeh Italije u borbi protiv nasilja na sportskim priredbama i ciklična eskalacija nasilja na italijanskim stadionima rezultat je dosta blage kaznene politike italijanskih sudova, dugogodišnjih veza pojedinih navijačkih grupa sa mafijom i svetom politike i postojanja relativno blagonaklonog stava dela javnosti prema pojedinim oblicima nedozvoljenog ponašanja na stadionima (npr. postojanje simpatija javnosti za upotrebu pirotehnike na stadionima i čest izostanak reakcije policije na njeno korišćenje na stadionima). O dosta blagoj kaznenoj politici italijanskih sudova govorи i osuda Ivana Bogdanova za nerede koje je sa ostalim navijačima izvršio na stadionu u Čenovi 12. oktobra 2010. godine. On je u martu 2011. godine osuđen na tri godine i tri meseca zatvora i na zabranu ulaska u države članice EU u periodu od pet godina. Po predlogu branioca Bogdanova, italijanski sud je prihvatio da u zamenu za zatvorsku kaznu, Bogdanov bude deportovan iz Italije. Time je on faktički prošao bez izdržavanja kazne za krivično delo izvršeno u Čenovi, iako je u skladu sa italijanskim zakonodavstvom za ponašanje koje je izvršio bila zaprečena i znatno duža zatvorska kazna od osude na tri godine i tri meseca, koja je zamenjena deportacijom.

Osim iskustava država članica EU neophodno je ovom prilikom sagledati i praksi ostalih evropskih država. Zbog mnogih sličnosti sa Republikom Srbijom, pa i usled okolnosti da se Republika Hrvatska prethodnih godina suočila sa problemom nedelotvornosti pravnog mehanizma namenjenog borbi protiv nasilja na sportskim priredbama, u delu teksta koji sledi biće prikazana iskustva te države.

Hrvatska od jula 2003. godine primenjuje Zakon o sprječavanju nereda na sportskim natjecanjima (u daljem tekstu: Zakon)¹⁹. On je propisao veliki broj protivpravnih ponašanja koja je okvalifikovao kao prekršaje, dok sa druge strane, ni jedan oblik nasilničkog ponašanja na sportskim priredbama nije predviđao kao posebno krivično delo, što se već u trenutku donošenja Zakona moglo smatrati njegovim bitnim nedostatkom.²⁰ Tako su protivpravna ponašanja kao što su paljenje i bacanje pirotehničkih sredstava, učestvovanje u tuči ili napad na druge gledaoce, redare, službena lica organizatora sportske priredbe, sportiste i druge učesnike sportskog takmičenja, bili propisani kao prekršaji za koje se izvršiocu mogu izreći novčana kazna ili kazna zatvora, a uz te sankcije i zaštitna mera zabrane prisustvovanja sportskim priredbama.²¹ Glavne primedbe uočene i izrečene u odnosu na Zakon o

¹⁸ Italy to resume play after anti-hooligan laws, [http://www.monstersandcritics.com/sport/soccer /article_1261063.php/Italy_to_resume_play_after_anti-hooligan_laws](http://www.monstersandcritics.com/sport/soccer/article_1261063.php/Italy_to_resume_play_after_anti-hooligan_laws).

¹⁹ Narodne novine, br. 117/03.

²⁰ Šuput, D., Sportsko pravo u Republici Hrvatskoj, u: *Pravo zemalja u regionu*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2010, str. 327.

²¹ Primorac D., Sport i protupravna ponašanja, u: *Uvod u Sportsko pravo*, Inženjerski biro, Zagreb, 2009, str. 314.

sprječavanju nereda na športskim natjecanjima, stručna javnost Hrvatske uputila je zbog niskih kazni koje su propisane tim zakonom za izvršioce prekršaja.²² Tako je osobi koja na sportskoj priredbi učestvuje u tuči, ili izvrši napad na druge gledaoce, redare, službena lica organizatora sportske priredbe, sportiste i druge učesnike sportskog takmičenja, prekršajni sud u skladu sa prвobitnom verzijom Zakona mogao da izrekne kaznu zatvora u trajanju od najduže trideset dana.

Do donošenja posebnog zakona, problematiku sprečavanja, suzbijanja i sankcionisanja nasilja na sportskim priredbama, u Hrvatskoj su uređivali, samo delimično, drugi propisi, a pre svega Zakon o javnom okupljanju²³, Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira²⁴, kao i neke odredbe Kaznenog²⁵ zakona²⁶. U takvim okolnostima, porast protivpravnih ponašanja povezanih sa sportskim priredbama bio je sve veći, tako da su podaci Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Hrvatske (MUP RH) o broju izvršenih krivičnih dela i prekršaja na sportskim priredbama poslužili kao dodatni podsticaj za hrvatskog zakonodavca da pristupi izradi i donošenju Zakona o sprječavanju nereda na športskim natjecanjima.

MUP RH poseduje evidenciju o broju izvršenih krivičnih dela i prekršaja na sportskim priredbama u periodu pre donošenja Zakona, pa se poređenjem tih podataka i podataka koji se odnose na broj krivičnih dela i prekršaja izvršenih posle donošenja Zakona, na egzaktan i precizan način može utvrditi kakve efekte je imala primena Zakona i kažnjavanje izvršilaca delikata u oblasti eventualnog smanjenja broja izvršenja akata nasilja na sportskim priredbama.²⁷ Podaci MUP RH pokazuju da je tokom 2001. godine zabeleženo 47 slučajeva nasilja na fudbalskim utakmicama i da je u najvećem broju slučajeva bilo reči o međusobnim sukobima navijačkih grupa prilikom kojih su izvršavana krivična dela i prekršaji. U tim neredima bilo je povređeno 89 navijača, od čega 11 teško, oštećeno je 20 autobusa, 36 policijskih vozila, dva privatna vozila i jedan tramvaj. Privedeno je ukupno 337 navijača, a protiv njih 47 podnete su krivične prijave, dok je protiv 228 podnet zahtev za pokretanje prekršajnog postupka.²⁸

Već tokom prve godine primene Zakona u Hrvatskoj su se pojavili problemi koje je trebalo hitno rešiti kako bi primena Zakona postigla svrhu, tj. kako bi se povećala sigurnost gledalaca, sportista i drugih učesnika sportskih priredbi. Analize koje je sprovela hrvatska policija, pokazale su da uprkos primeni zakona dolazi do izvršenja još težih oblika nasilničkog ponašanja na sportskim priredbama, nego što je to bilo pre donošenja Zakona – pre 2003. godine. Ispostavilo se da su neki izvršioci prekršaja i krivičnih dela na sportskim priredbama, uprkos podnetim prijavama ili donetim sudskim odlukama i dalje nastavljali sa vršenjem akata nasilja na sportskim priredbama. Od početka primene Zakona o sprječavanju nereda na športskim natjecanjima, što je bilo u julu 2003. godine, pa do 31. decembra 2005.

²² Isto, str. 322.

²³ *Narodne novine*, br. 128/99.

²⁴ *Narodne novine*, br. 5/90.

²⁵ Kazneni zakon predstavlja naziv za propis koji se na srpskom govornom području zove krivični zakon.

²⁶ *Narodne novine*, br. 110/97, 27/98, 129/00, 51/01, 105/04, 84/05 i 71/06.

²⁷ Šuput, D., *Kaznenopravna zaštita sporta*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 305.

²⁸ Primorac, D., *op. cit.* str. 313.

godine, hrvatska policija je zbog nereda na sportskim priredbama podnela ukupno 1.335 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka protiv 1.581 osobe. Osim toga, pripadnici hrvatske policije su u tom periodu u skladu sa odredbama čl. 25 i 26 Zakona o sprječavanju nereda na športskim natjecanjima preventivno priveli ukupno 2.255 osoba koje su dolazile na sportske priredbe, a koje su svojim ponašanjem izazvale osnovanu sumnju da su pod uticajem alkohola, opojnih droga ili da su prema ispoljenom ponašanju spremne da izazovu nerede.²⁹ Kao i pre donošenja Zakona, i u periodu posle donošenja Zakona, najveći broj deliktnih ponašanja evidentiran je na fudbalskim utakmicama – ukupno 244 slučaja, dok je na ostalim sportskim priredbama zabeležno samo 34 incidenta.

O razočaravajućim efektima primene hrvatskog Zakona govori i podatak da je od početka primene Zakona, pa do 31. decembra 2005. godine zabeležen veliki broj tuča navijača u kojima je povređeno mnogo policijaca i oštećeno mnogo vozila i druge imovine. U odnosu na period pre primene Zakona, kada se najveći broj slučajeva nasilničkog ponašanja događao na sportskim priredbama i u neposrednoj blizini sportskih objekata u okviru kojih su priredbe održavane, uočeno je da se po donošenju Zakona, najveći broj protivpravnih ponašanja koja predstavljaju nasilničko ponašanje, događa tokom putovanja na sportske priredbe i u ugostiteljskim objektima koji se nalaze na putu ka sportskim objektima u kojima se održavaju sportske priredbe. Takva situacija uticala je na hrvatskog zakonodavca da 2006. godine donese Zakon o izmenama i dopunama zakona o sprječavanju nereda na športskim natjecanjima i da izmenama pooštari sankcije (pre svega zatvorske i novčane kazne) koje se mogu izreći izvršiocima akata nasilja na sportskim priredbama. Međutim, pošto je dosadašnja praksa kažnjavanja pokazala male efekte i opovrgla rašireno laičko uverenje da je kažnjavanje najefikasnije sredstvo za suzbijanje kriminaliteta i svih drugih negativnih društvenih pojava, ni u narednom periodu ne može se očekivati da će primena Zakona imati bolje efekte u oblasti sprečavanja i suzbijanja nasilja na sportskim priredbama. Takvoj neefikasnosti kazneno pravnog mehanizma, u ovom slučaju doprinosi još jedna okolnost, koja je zajednička Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj, a to je neefikasnost u radu sudova i blaga kaznena politika sudova. Zato treba uzeti u obzir činjenicu da su mali efekti primene Zakona prisutni i zbog okolnosti da su hrvatski sudovi od ukupno 1.355 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka, rešili jedva nešto više od pola predmeta – 749, dok su u najvećem broju presuđenih predmeta, izvršiocima akata nasilja na sportskim priredbama izrečene opomene i novčane kazne. Samo deset slučajeva okončano je izricanjem kazne zatvora.

Od 2007. godine u Hrvatskoj je zabeležen napredak u borbi protiv nasilja na sportskim priredbama. Tome je doprineo, ne samo brži rad sudova i pouštena kaznena politika, već i učestala, sistematska primena zaštitne mere zabrane prisustvovanja sportskim priredbama ranije osuđivanim izvršiocima akata nasilja na sportskim priredbama. Uz to, hrvatska policija unapredila je metode svog rada i značajne snage usmerila je na prikupljanje obaveštajnih podataka o delovanju navijačkih grupa kako bi mogla preventivno da deluje u oblasti sprečavanja nasilja. Osim toga, hrvatska policija unapredila je i svoje mehanizme za međunarodnu

²⁹ Isto, str. 319.

policjsku saradnju i razmenu korisnih informacija sa policijama evropskih država u kojima hrvatski sportski klubovi igraju utakmice.

5. Stanje u Republici Srbiji

U Srbiji donošenje posebnog zakona namenjenog borbi protiv nasilničkog i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama (2003. godine), kao i propisivanje strogih krivičnih i prekršajnih sankcija za izvršioce odgovarajućih delikata predviđenih tim zakonom nije dalo očekivane rezultate na planu smanjenja obima ispoljavanja akata nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. O tome govore i statistički podaci. Naime, Ministarstvo unutrašnjih poslova Vlade Republike Srbije (MUP RS) u okviru Direkcije policije u čijem sastavu se nalazi Uprava za analitiku, prikuplja statističke podatke u vezi sa izvršenjem krivičnih dela i prekršaja učinjenim pre, za vreme i nakon održavanja sportskih priredbi, ali tek od dana stupanja na snagu Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama³⁰, 1. 7. 2003. godine. Ta okolnost onemogućava egzaktno poređenje statističkih podataka i donošenje zaključka o tome da li se broj izvršenih krivičnih dela i prekršaja koji predstavljaju nasilničko i nedolično ponašanje na sportskim priredbama smanjio po donošenju Zakona u odnosu na vreme kada tog zakona nije bilo u pravnom sistemu Republike Srbije. Umesto toga, moguće je pratiti podatke o broju izvršenih krivičnih dela i prekršaja u proteklih pet godina i na osnovu toga izneti stav da se u Srbiji broj i intenzitet deliktnih ponašanja ispoljenih na sportskim priredbama uopšte ne smanjuje, što govori da je kazneno pravna zaštita sporta u tom segmentu doživela neuspeh. Takvu tvrdnju neposredno potkrepljuju podaci iz marta 2009. godine koji su, na zahtev Instituta za uporedno pravo iz Beograda, u vidu izveštaja pripremljeni u MUP RS.³¹

U izveštaju MUP RS, između ostalog je navedeno da je od 1. 7. 2003. godine do 31. 12. 2008. godine podneto 1.115 krivičnih prijava zbog krivičnog dela nasilničkog ponašanja na sportskoj priredbi, kojima je obuhvaćeno 2.001 lice od čega su 145 bili maloletnici. Osim toga, u istom periodu podneto je 500 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka zbog izvršenja prekršaja propisanog članom 21 Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. Tih 500 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka odnosilo se na 323 pravna i 368 fizičkih lica među kojima je bilo i 10 maloletnika. Još 771 zahtev za pokretanje prekršajnog postupka podnet je u tom periodu zbog izvršenja prekršaja propisanog članom 23 Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama i to protiv 25 pravnih i 1.093 fizičkih lica od kojih su 188 bili maloletnici. Navedeni podaci koji se odnose samo na krivična dela i prekršaje propisane Zakonom o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, kada se posmatraju zbirno, bez raščlanjivanja na pojedino krivično delo ili prekršaj, daju zbir od ukupno: 2.001 fizičkog lica izvršioца krivičnih dela (od čega 145 maloletnih izvršilaca); 348 pravnih lica kao izvršilaca prekršaja; 1.461 fizičkog lica kao izvršioца prekršaja (od čega 198

³⁰ Službeni glasnik RS, br. 67/03, 101/05 i 90/07.

³¹ MUP RS je dopisom broj: 161/09 od 4. marta 2009. godine Institutu uputio dokument *Brojčani pokazateљи u vezi nasilničkog i nedoličnog ponašanja mladih pre, za vreme i nakon održavanja sportskih priredbi*, u komе su sadržani podaci za period od 1. 7. 2003. do 31. 12. 2008. godine.

maloletnih izvršilaca). Tako veliki broj izvršilaca delikata na sportskim priredbama, nije i konačan, pošto je u periodu od 1. 7. 2003. godine, pa do 31. 12. 2008. godine podneto još krivičnih prijava zbog: 17 krivičnih dela učestvovanja u tuči (član 123 KZRS); 86 krivičnih dela uništenja ili oštećenja tuđe stvari (član 212 KZRS); 63 krivična dela nasilničkog ponašanja (član 344 KZRS); 75 krivičnih dela učestvovanja u grupi koja izvrši krivično delo (član 349 KZRS). Takođe, podneta su i 2.324 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka za izvršene prekršaje koji su povezani sa održavanjem sportskih priredbi, a propisani su Zakonom o javnom redu i miru.

Sva navedena krivična dela i prekršaji bili su izvršeni u vezi sa sportskim priredbama ili u vezi sa rivalstvom sportskih klubova i navijačkih grupa, ali usled različitih okolnosti nisu bili pogodni za krivični i prekršajni progon izvršilaca na osnovu odredbi Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, pa su okvalifikovani kao odgovarajuća krivična dela i prekršaji propisani Krivičnim zakonikom Republike Srbije i Zakonom o javnom redu i miru. Osim toga, u periodu od 1. 7. 2003. godine do 31. 12. 2008. godine podneto je 160 krivičnih prijava protiv 225 lica (navijača), od čega 27 maloletnih, zbog 125 krivičnih dela ometanja ovlašćenog službenog lica u obavljanju poslova bezbednosti ili održavanju javnog reda i mira iz člana 23 Zakona o javnom redu i miru, a u periodu od 1. 7. 2003. godine do 31. 12. 2005. godine podneto je još devet krivičnih prijava protiv 17 lica (navijača) zbog izvršenja tri krivična dela sprečavanja ovlašćenog službenog lica u obavljanju poslova bezbednosti ili održavanju javnog reda i mira iz člana 24 Zakona o javnom redu i miru.³² U periodu od 1. 1. 2006. godine, od stupanja na snagu Krivičnog zakonika Republike Srbije, pa do 31. 12. 2008. godine, protiv 94 lica (navijača), među kojima je bilo i devet maloletnika, podneta je 51 krivična prijava zbog izvršenja 53 krivična dela sprečavanja službenog lica u vršenju službene radnje (član 322 KZRS), a u istom vremenskom intervalu izvršeno je deset krivičnih dela napada na službeno lice u vršenju službene dužnosti (član 323 KZRS). Ne samo brojnost izvršenih delikata, već i težina posledica njihovog izvršenja govori o ozbiljnosti problema nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama u Srbiji i lošim rezultatima koji su na planu borbe protiv takve negativne društvene pojave ostvareni primenom pravnog mehanizma propisanog Zakonom o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, kao i primenom drugih propisa koji predviđaju odgovarajuća krivična dela i prekršaje. Od 2003. godine, pa do kraja 2008. godine, u međusobnim sukobima navijača poginulo je sedam osoba.

Sasvim opravdano se nameće pitanje zbog čega primena Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, čije su odredbe uskladene sa pravnim standardima propisanim Evropskom konvencijom o nasilju i nedoličnom ponašanju gledalaca na sportskim priredbama, posebno na fudbalskim

³² Statistika za broj slučajeva izvršenja krivičnog dela sprečavanja ovlašćenog službenog lica u obavljanju poslova bezbednosti ili održavanju javnog reda i miru koje je bilo propisano članom 24 Zakona o javnom redu i miru vođena je do kraja 2005. godine, pošto je član 24 Zakona o javnom redu i miru prestao da važi (prestao da se primjenjuje) danom stupanja na snagu Krivičnog zakonika Republike Srbije, odnosno 1. januara 2006. godine. Član 431 Krivičnog zakonika stavom 2 propisao je da: „danom stupanja na snagu ovog zakona prestaju da važe krivičnopravne odredbe sadržane u članu 24 Zakona o javnom redu i miru“. Umesto krivičnog dela koji je bilo propisano članom 24 Zakona o javnom redu i miru, Krivičnim zakonikom propisano je krivično delo sprečavanja službenog lica u vršenju službene radnje (član 322).

utakmicama, u Srbiji nije dala zadovoljavajuće rezultate u borbi protiv nasilničkog ponašanja na sportskim priredbama dok je u nekim drugim evropskim državama, primena sličnih zakona bila izuzetno uspešna.

Na neuspeh primene pravnog mehanizma koji se odnosi na suzbijanje nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama sigurno je uticala blaga kaznena politika sudova u Srbiji. Naime, istraživanje koje je 2006. godine objavljeno u knjizi: *Kaznena politika sudova u Srbiji* pokazalo je da je kaznena politika sudova u Srbiji blaga, odnosno da su kazne koje sudovi izriču znatno bliže zakonskom minimumu, ili su čak ispod njega, nego što su blizu propisanog zakonskog maksimuma.³³ Naravno, to nije jedini razlog koji je doveo do porasta broja izvršenja akata nasilja na sportskim priredbama, ali je sigurno jedan od faktora koji se ne smeju zanemariti. U korelaciji sa tim faktorom je i činjenica da je u okviru iste studije potvrđena teza o sporosti srpskih sudova i celokupnog sistema pravosuđa. Tako je utvrđeno da svaki sedmi slučaj u srpskom krivičnom pravosuđu traje duže od četiri godine, kada se posmatra period od trenutka podnošenja krivične prijave, pa do trenutka pravnosnažnosti presude.³⁴ Takva okolnost dodatno umanjuje efekte blage kaznene politike sudova u Srbiji i doprinosi da strah od kazne kod potencijalnih izvršilaca akata nasilja na sportskim priredbama gotovo i da ne postoji. Poznato je da se krivični postupak pojavljuje kao pravni metod zaštite društva od kriminaliteta i kao temeljni instrument krivičnog pravosuđa, čija efikasnost značajno utiče na uspešnost sveukupne državne reakcije u borbi protiv kriminaliteta.³⁵ Evidentna sporost u sprovođenju krivičnih postupaka u Srbiji, u praksi znači da je sasvim moguće da pojedini izvršilac krivičnog dela nasilničkog ponašanja na sportskoj priredbi, koji je to delo izvršio u 2005. godini, verovatno još uvek nije ni osuđen, čime nije sprečen da isto delo ponovi, ili da i dalje posećuje sportske priredbe. Sličan problem postoji i sa sporošću vođenja prekršajnih postupaka, tako da se često događa da prekršaj zastari i da izvršilac ostane nekažnjen. Osim toga, ishitreno donošenje zakona, bez sagledavanja mogućnosti primene u praksi i preširoka represija bez jasnih kriterijuma koji bi omogućili usklađenost krivične i prekršajne reakcije, jedan je od faktora koji utiču na male efekte primene kazneno pravnog mehanizma zaštite sporta u segmentu koji se odnosi na suzbijanje nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama. Primer takve ishitrenosti zakonodavca bilo je propisivanje mere zabrane pristupa sportskom objektu nasilnicima u okviru odredbi Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama koje je učinjeno pre nego što je Zakon o prekršajima propisao takvu vrstu sankciju.³⁶

³³ Ćirić, J., Đordjević, Đ., Sepi, R., *Kaznena politika sudova u Srbiji*, Centar za mir i razvoj demokratije, Beograd, 2006, str. 168.

³⁴ Najbolji primer sporosti rada sudova i predugog trajanja krivičnih postupaka predstavlja postupak koji se još uvek vodi protiv okrivljenog Ivana Bogdanova, kome se optužnicom stavlja na teret da je 2006. godine u masovnoj tuči navijača isperd hale „Pionir“ u Beogradu motkom udario policajca. Iako je od tog događaja prošlo više od pet godina, još uvek nije doneta ni prвostepena presuda.

³⁵ Đurić, V., *Efikasnost krivičnog postupka i prevencija kriminaliteta*, u: Kazneno zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008, str. 207–224.

³⁶ U prvobitnoj verziji Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama koji je donesen 2003. godine bilo je propisano da se zaštitna mera zabrane prisustovanja određenim sportskim priredbama izriče fakultativno uz kaznu zatvora. Takva zaštitna mera u to vreme nije bila propisana Zakonom o prekršajima. Tek je novi Zakon o prekršajima, koji je izglasан u Narodnoj skupštini Republike Srbije krajem 2005. godine, članom 46, stavom 1, tačkom 7, propisao zaštitnu mjeru zabrane pristupa oštećenom, objektima ili mestu izvršenja prekršaja.

6. Zaključak

U Srbiji ima izuzetno mnogo uzroka socijalne, ekonomске i političke prirode koji utiču na pojavu i intenziviranje nasilničkog i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, a najvećim delom ti uzroci predstavljaju nasleđe iz devedesetih godina XX veka kada su ratno okruženje, ekonomска kriza i politička nestabilnost doprineli urušavanju zdravog sistema društvenih vrednosti i ohrabrvanju nasilničkog ponašanja. Osim toga, pravna nesigurnost koja je dobrom delom plod nedovršene i do nepreglednosti produžene tranzicije, takođe doprinosi bojazni da država primenom mnogobrojnih propisa neće moći da se izbori sa problemima protivpravnog ponašanja u sportu – pa i nasiljem u sportu. Opisana situacija, zajedno sa iskustvima ostalih evropskih država govori da je paralelno sa donošenjem propisa neophodna stručna specijalizacija zaposlenih u policiji i tužilaštvu, pošto su oni osnovni nosioci funkcije otkrivanja i gonjenja krivičnih dela i prekršaja u Republici Srbiji. Specijalizacija znanja zaposlenih preko je potrebna i u sudovima kako bi otkriveni slučajevi nasilničkog i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama bili pravilno, pravično i efikasno presuđeni. Bez dobro obučenih kadrova u organima pravosuđa, primena postojećih, ali i nekih budućih – izmenjenih i dopunjenih propisa namenjenih borbi protiv nasilničkog ponašanja na sportskim priredbama neće biti moguća. Istovremeno, pravilna i dosledna primena propisa koji čine pravni mehanizam za borbu protiv nasilničkog ponašanja na sportskim priredbama i ujednačena, znatno stroža, a istovremeno odmerena kaznena politika sudova pri sankcionisanju deliktnog ponašanja navijača, neophodni su preduslovi za stvaranje pozitivne društvene klime koja treba da doprinese da primena mera represije kao dela mehanizma pravne zaštite sporta bude prihvaćena od celokupnog društva. Ako se umesto toga u Srbiji nastavi sa kampanjskom, sporadičnom i selektivnom primenom propisa i praksom neujednačenog sankcionisanja istovrsnih deliktnih ponašanja izvršenih od različitih učinilaca, biće mnogo neželjenih reakcija javnosti koje su se do sada manifestovale, ne samo u stvaranju „heroja“ i „antiheroja“ koji promovišu protivpravno, tj. nasilničko i odmetničko ponašanje na stadionima, već i u osporavanju potrebe za postojanjem posebnih propisa namenjenih borbi protiv nasilja na sportskim priredbama.

Kako bi se opisani problemi što pre umanjili neophodno je u najkraćem roku početi sa primenom zaštitne mere zabrane prisustovanja sportskim priredbama osuđenim nasilnicima, a za šta je preduslov donošenje podzakonskog akta kojim bi se uredilo sprovođenje te mere u praksi. Paralelno sa tim, treba izvršiti izmene i dopune Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama kako bi se precizirale obaveze i pravna (prekršajna i krivična) odgovornost organizatora sportskih priredbi u oblasti preduzimanja mera i radnji za sprečavanje nasilja i nedoličnog ponašanja; uvesti prekršajne ili krivične sankcije za uprave sportskih klubova koje održavaju institucionalne veze sa ekstremnim navijačkim grupama, ili koje finansiraju, ili na bilo koji drugi način pomažu delovanje navijačkih grupa koje vrše akte nasilja ili se zalažu za nasilje (iskoristiti primer iz italijanskog zakonodavstva).

7. Literatura

1. Ćirić, J., Đorđević, Đ., Sepi, R., *Kaznena politika sudova u Srbiji*, Centar za mir i razvoj demokratije, Beograd, 2006.
2. Đurđević, N., *Javne vlasti i sport*, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2007.
3. Đurić, V., Efikasnost krivičnog postupka i prevencija kriminaliteta, u: *Kazneni zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008.
4. Primorac, D., Sport i protupravna ponašanja, u: *Uvod u Sportsko pravo*, Inženjerski biro, Zagreb, 2009.
5. Savković, M., Đorđević, A., *Na putu prevencije nasilja na sportskim priredbama-predlog regionalnog okvira saradnje*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2010.
6. Šuput, D., *Kaznenopravna zaštita sporta*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2011.
7. Šuput, D., Pravni okvir koji uređuje borbu protiv nasilja na sportskim priredbama u evropskim državama, u: *Strani pravni život*, br. 1/2010, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2010.
8. Šuput, D., Sportsko pravo u Republici Hrvatskoj, u: *Pravo zemalja u regionu*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2010.

PROBLEMS IN APPLICATION OF REGULATIONS AIMED AT FIGHT AGAINST SPORTS HOOLIGANISM

Summary

Both on international and national level, there is a large number of laws regulating measures and methods for counteraction of sports hooliganism (violence and unbecoming behavior at sports events). During the past few years, due to serious escalation of violence at sports events, relevant laws and regulations regulating fight against sports violence were frequently amended. On the other hand, frequent enactment of amendments to relevant laws, that in the most cases prescribed new sanctions or increased existing ones have not achieved satisfactory results in everyday practice. Such situation is not surprising due to the fact that it was well known fact that it is much easier to enact the regulation rather than to consistently apply it. Within this article author identified the main causes that lead to problems of application of regulations aimed at fight against sports hooliganism. He also analyzed the practice of certain European states and linked it with the problems currently existing in Serbia. Special attention was devoted to presentation of, not only legislative practice, but also the practice of application of relevant laws in the Great Britain, Italy and Croatia. Besides that, within this paper, concrete measures for improvement of existing legal framework were formulated and proposed and it has been point out to an urgent need to establish effective performance of Serbian judiciary system and to harmonize penal policy of Serbian Criminal Courts.

DETEKTIVSKA DELATNOST U SRBIJI U SUSRET NOVIM ZAKONSKIM REŠENJIMA

Ivan Joksić*

Privredna akademija, Novi Sad

Sažetak: Svedoci smo da je u sklopu ukupnog procesa privatizacije u Srbiji došlo i do privatizovanja u pružanju detektivskih usluga. Podsećanja radi, zakonski akti koji su regulisali oblast bezbednosti, poput Zakona o društvenoj samozaštiti, odavno su prestali da postoje. Pri tome, počev od 1993. godine u Srbiji, još uvek, nije donet poseban i celovit zakonski akt kojim bi se regulisala oblast privatne bezbednosti i detektivskih usluga. Zapravo, detektivska delatnost u Srbiji predstavlja područje koje nije pravno regulisano, u smislu donošenja zakona i pratećih podzakonskih akata. Krajem 2011. godine, Vlada Republike Srbije je usvojila i u dalju skupštinsku proceduru prosledila Predlog Zakona o detektivskoj delatnosti sa odgovarajućim obrazloženjem.

Zapravo, na društvenoj sceni u Srbiji je prisutan svojevrstan paradoks, jer umesto da zakoni prethode uređenju određenih društvenih odnosa, u ovom slučaju zakoni kasne više od jedne decenije, a delatnost koju treba da regulišu se „redovno“ obavlja. Iako je, prema rečima akademika Radomira Lukića, život inventivniji od prava, čini se da navedeni slučajevi pokazuju u kojoj meri je to dobilo zabrinjavajuće razmere.

Autor će, u skladu sa aktuelnom situacijom u Srbiji, izložiti osnovne odredbe sačinjenog Predloga Zakona o detektivskoj delatnosti uvažavajući, pri tome, kritike stručnog dela javnosti. U centralnom delu rada razmatraće se zakonski uslovi, procedura za dobijanje licence i način obavljanja detektivske delatnosti. Tokom izlaganja ukazivaće se na sličnosti i razlike sa zakonskim rešenjima država u neposrednom okruženju (Republika Srpska i Crna Gora).

Ključne reči: predlog zakona, detektivska delatnost, detektiv, licenca, stranka, ugovor.

1. Uvod

Proteklu deceniju u Srbiji možemo označiti kao posebno značajnu u sferi političkih, a naročito društveno-ekonomskih odnosa. Petooktobarske promene su u

* E-mail: ijoksic@hotmail.rs.

državi ostvarile značajan, ili bolje rečeno, presudan uticaj na sve aspekte društvenog života. Podsećanja radi, najveći uticaj navedenih promena ostvaren je u sferi ekonomije. To su, između ostalog, pratili zahtevi za reformom bezbednosnog sistema u državi. Došlo je do reformisanja policije, izdvajanjem Resora državne bezbednosti u novoformiranu Bezbednosno-informativnu agenciju.

Interesantno je da detektivska delatnost ne počinje sa tokovima privatizacije u državama, niti se može posmatrati samo u sadašnjem vremenu. Naprotiv, detektivi se javljaju praktično sa nastankom i razvojem policije, s tim što su to bili policijski detektivi, koji su svoj posao obavljali u policijskim okvirima. Međutim, istorijski razvoj policije nam je ukazao na prisustvo privatnih interesa građana ili pravnih lica kojima policija ne pruža pravu i potpunu zaštitu (Aleksić, 1996). S tim u vezi, potrebe građana i pravnih lica prevazilaze mogućnosti, a ponekad i želje i interes policije i drugih službi.

U sklopu sprovodenja reformi u sistemu bezbednosti u Srbiji dolazi do redefinisanja bezbednosnih struktura koje prati izdvajanje privatne bezbednosti. Pri tome, privatna bezbednost u Srbiji predstavlja samo jedan segment privatizacije u našem društvu. Tu pre svega mislimo na pojavu savremenih tendencija u organizovanju sistema bezbednosti ljudi i imovine. Međutim, osim pojave pravnih i fizičkih lica koja obavljaju poslove fizičko-tehničke zaštite ljudi, imovine i drugih dobara, zapažena je pojava detektivske delatnosti. Ta delatnost se, zbog postojanja pravnog vakuma u našem zakonodavstvu, u praksi tretirala kao jedan oblik ili vid privatne bezbednosti. U tom smislu, sa izradom prvobitnog Nacrta zakona o privatnoj bezbednosti (2002. godine), detektivska delatnost je obuhvatala poslove prikupljanja i pružanja informacija u oblasti privatnog obezbeđenja. Shodno tome, u kategorije detektivske delatnosti spadaju:

- traženje izgubljenih lica,
- aktivnosti privatnih istražitelja,
- aktivnosti detektiva u trgovinskim radnjama, i
- aktivnosti agenata osiguranja.

Pravna lica, odnosno agencije za obavljanje privatne fizičko-tehničke zaštite, počela su da pružaju različite vrste detektivskih usluga. Preciznije, ove agencije su pružale naručene usluge: praćenja, nadzora, davanja saveta, pronalaženja nestalih lica i sl. Međutim, do danas nisu doneti posebni zakoni o privatnom obezbeđenju i detektivskoj delatnosti, tako da detektivske usluge obavljaju pomenute agencije registrovane za pružanje usluga fizičko-tehničke zaštite ljudi i imovine.

Problematika zakonskog regulisanja detektivske delatnosti proističe iz, još uvek, nedefinisanog odnosa ove delatnosti sa operativnom delatnošću policije. Naime, potrebno je povući granicu između tzv. detektivskih poslova i delatnosti policije, koji se u praksi često podudaraju. Preciznije, postoje brojne operativne radnje i mere koje primenjuju službena lica policije u redovnom obavljanju dužnosti a koje bi, po prirodi posla, trebalo da primenjuje i samostalni (privatni) detektiv u svom svakodnevnom radu.

Privatni detektivske poslovi se razlikuju od poslova koje vrši policija, u delu koji se odnosi na sistem odgovornosti i kontrole nad radom privatnog detektiva. Ipak, detektivske poslove, u širem smislu, treba posmatrati kao deo sistema bezbednosti u

državi koji mora biti u skladu sa važećom zakonskom regulativom. Shodno tome, poslove privatnog sektora bezbednosti u Republici Srbiji možemo podeliti u dve grupe (Plačkov, 2009):

- poslove fizičko-tehničkog obezbeđenja, u koje ubrajamo obezbeđenje objekata, lica i transportnih novčanih sredstava i drugih dragocenosti, obezbeđenje javnih skupova, planiranje, projektovanje i ugradnju sistema tehničke zaštite, i
- detektivske poslove.

2. Detektivska delatnost u Srbiji

2.1. Uslovi za obavljanje detektivskih poslova

U Srbiji je krajem 2011. godine Vlada Republike Srbije usvojila i prosledila na dalju skupštinsku proceduru Predlog Zakona o detektivskoj delatnosti (u daljem tekstu: Predlog zakona). Predlog zakona predviđa da detektivsku delatnost može obavljati pravno lice za detektivsku delatnost i preduzetnik za detektivsku delatnost, a detektivske poslove može obavljati detektiv, ako imaju licencu za obavljanje detektivske delatnosti, odnosno detektivskih poslova izdatu od strane Ministarstva unutrašnjih poslova (član 4).¹

U skladu sa Predlogom zakona, propisani su sledeći uslovi za dobijanje licence za pravno lice i preduzetnika (član 5):

1. koje ima akt o sistematizaciji radnih mesta, sa opisom poslova i ovlašćenjima zaposlenih za svako radno mesto,
2. koje ima najmanje dva zaposlena detektiva, ako delatnost obavlja kao pravno lice za detektivsku delatnost, odnosno najmanje jedno lice sa licencom za vršenje detektivskih poslova, ako delatnost obavlja kao preduzetnik za detektivsku delatnost.

Pored navedenih uslova, licenca za obavljanje detektivske delatnosti može se izdati pravnom licu za detektivsku delatnost koje je za odgovorno lice, ako to lice nije detektiv, odredilo lice:

1. koje je državljanin Republike Srbije,
2. koje je punoletno,
3. koje ima visoko obrazovanje.

Uslovi za dobijanje licence za vršenje detektivskih poslova, kod fizičkih lica, su sledeći (član 6):

1. da je državljanin Republike Srbije,
2. da ima najmanje višu stručnu spremu,
3. da ispunjava uslove predviđene za izdavanje odobrenja za nabavljanje oružja, saglasno zakonu kojim je regulisano nabavljanje, držanje, nošenje i promet oružja i municije,
4. da je psihofizički sposoban, što dokazuje lekarskim uverenjem,

¹ Interesantno je zapaziti da je ranije sačinjenim Nacrtom Zakona o detektivskim poslovima iz 2010. godine bilo predviđeno osnivanje Agencije, od strane MUP Srbije, koja vrši poverene poslove. Agencija izdaje licence pravnim licima za obavljanje detektivske delatnosti, dok fizičkim licima izdaje odobrenje za rad. Međutim, pre dobijanja licence, odnosno odobrenja, pravno ili fizičko lice koje podnosi zahtev moralno je pružiti valjane dokaze o ispunjenju svih propisanih uslova za obavljanje delatnosti.

5. da je savladao program obuke i osposobljavanja za obavljanje detektivskih poslova,
6. da je položio stručni ispit za privatnog detektiva, pred komisijom ministarstva unutrašnjih poslova.

Izuzetno, lice koje ima pet godina radnog iskustva na poslovima ovlašćenog policijskog službenika, bezbednosno-obaveštajnim, sudijskim i tužilačkim poslovima, ne mora ispunjavati uslove iz stava 1, tačka 5 tog člana. Predlogom zakona je propušteno sprečavanje sukoba interesa između detektiva i nekadašnjih pripadnika policije, bezbednosnih službi, sudova i tužilaštva, koji žele da se bave detektivskim poslovima. Praksa u nekim zemljama je da ovim licima nije dozvoljeno pet godina, po naruštanju službe u kojoj su radili, da se bave detektivskim poslovima kako ne bi došlo do odavanja službenih tajni i zloupotrebe prethodnih kontakata (Milošević, 2010).

U Crnoj Gori su precizno propisani uslovi za izdavanje odobrenja za obavljanje detektivske delatnosti (član 7, stav 1 Zakona). Međutim, ukoliko podnositelj zahteva za izdavanje odobrenja ima dve godine radnog iskustva na policijskim poslovima, bezbednosno-operativnim poslovima u Vojsci, bezbednosno-informativnim i obaveštajnim agencijama, poslovima izvršenja krivičnih sankcija ili advokatskim poslovima, smatra se da ima položen stručni ispit za detektiva.

Interesantno je zapaziti da u Republici Srpskoj postoje precizno usvojeni standardi u pogledu poslovnih prostorija u kojima se obavlja detektivska delatnost. Shodno tome, poslovni prostor mora ispunjavati propisane uslove u pogledu uređenja unutrašnjeg enterijera, rasporeda i funkcionalnosti prostorija, sve do tehničkih karakteristika i zatvorenih prostora, tj. kasa i ormana (Lugonjić, 2008). Pored toga, u Republici Srpskoj su sveobuhvatnije i preciznije propisani uslovi koji trebaju biti ispunjeni da bi Centar javne bezbednosti pozitivno odgovorio na podneti zahtev za registraciju (Bošković & Bošković, 2007).

2.2. Postupak za davanje licence

Prema Predlogu zakona, u Srbiji postupak za davanje licence počinje podnošenjem zahteva za izdavanje ministarstvu. Uz zahtev se podnose dokazi o ispunjenosti traženih uslova (član 9, stav 2). Odobrenje se izdaje za vremenski period od pet godina, s tim što lice kome istekne važeњe licence može podneti zahtev za izdavanje nove pod istim uslovima. Zahtev za izdavanje licence se može podneti najranije 30 dana, pre isteka važeće licence. Dakle, u pitanju je upravni postupak za izdavanje tražene licence, uz određena odstupanja uslovljena posebnim odnosom države prema detektivskoj delatnosti.

Poseban način izdavanja licence predviđen je za pravna lica koja obavljaju detektivsku delatnost, odnosno preduzetnika za detektivsku delatnost i detektiva. Navedenim subjektima, kojima je prethodno izdato rešenje o dozvoli za obavljanje detektivske delatnosti, ministarstvo izdaje licencu u obliku posebnog akta, odnosno u svečanoj formi. Međutim, Predlogom zakona je samo u načelu regulisan postupak dobijanja licence, kao i nadležnost ministarstva u pogledu njenog izdavanja. U svemu ostalom, propisana je nadležnost ministra unutrašnjih poslova koji bi, u

saradnji sa svojim stručnim službama, sa donošenjem posebnog podzakonskog akta (Pravilnika) detaljnije regulisao ovu oblast. Međutim, još uvek, nije usvojen Predlog zakona o detektivskoj delatnosti u Srbiji, pa samim tim nadležno ministarstvo nije otpočelo sa izradom nacrta Pravilnika. Sledstveno tome, u ovom momentu nismo u mogućnosti da se detaljnije upoznamo sa načinom regulisanja postupka za izdavanje i opozivanje licence za obavljanje detektivske delatnosti u Srbiji.

U Republici Srpskoj je propisana posebna procedura za dobijanje odobrenja za rad privatnog detektiva. Tako, privatni detektiv može početi sa radom na osnovu odobrenja Centra javne bezbednosti, nadležnog prema sedištu privatnog detektiva. Zahtev mora sadržati sledeće priloge: akt o upisu u registar samostalnih privrednika ili sudsko rešenje, kao i dokaze o ispunjenosti drugih uslova propisanih zakonom. Centar javne bezbednosti meritorno odlučuje o podnetom zahtevu. Međutim, dobijeno odobrenje za obavljanje privatne detektivske delatnosti nije uvek konačno. Ukoliko privatni detektiv ne otpočne sa radom u vremenskom roku od šest meseci dobijeno odobrenje prestaje da važi. Zakon je predvideo mogućnost osnivanja detektivske kancelarije (pravno lice) od strane dva ili više fizičkih lica. Međutim, članovi pravnog lica ne mogu biti pravna ili fizička lica koja ne poseduju ovlašćenja za obavljanje detektivske delatnosti. U pogledu procedure za registraciju detektivske kancelarije nema značajnijih razlika u odnosu na registraciju fizičkog lica.

U Crnoj Gori je, na sličan način kao u Republici Srpskoj, propisana posebna procedura za dobijanje odobrenja (detektivska kancelarija), odnosno dozvole (fizičko lice) za vršenje detektivskih poslova. Međutim, dobijeno odobrenje/dozvola gubi važnost ako detektivska kancelarija/detektiv ne počne sa radom u roku od jedne godine od dana njenog izdavanja.

2.3. Ovlašćenja u obavljanju detektivske delatnosti

Prema odredbi člana 10 Predloga zakona, pravno lice za detektivsku delatnost, odnosno detektiv može prikupljati podatke i obaveštenja. U tom smislu, detektiv može obrađivati podatke o:

- nestalim licima ili licima koja se kriju,
- licima koja su korisniku usluge prouzrokovala štetu,
- licima koja anonimno postupaju prema korisniku usluge, narušavajući njegovu privatnost,
- predmetima koji su izgubljeni ili ukradeni,
- uspešnosti poslovanja pravnih lica i samostalnih preduzetnika, i
- radi zaštite intelektualne i industrijske svojine.

Prilikom prikupljanja podataka detektivu je zabranjeno da ometa obavljanje poslova koji su u nadležnosti državnih organa. Međutim, bliže uslove o načinu vršenja detektivskih poslova propisaće ministarstvo odgovarajućim podzakonskim aktima.

Pravno lice za detektivsku delatnost, odnosno detektiv može da se upusti u rešavanje konkretnog slučaja, odnosno da počne sa radom, samo ukoliko prethodno sklopi ugovor sa korisnikom usluga (strankom), kao naručiocem posla. Ovaj ugovor je neophodan pravni osnov ili pravni okvir buduće saradnje detektiva i stranke. Ugovorom se precizno definišu međusobni odnosi obe ugovorne strane,

tačnije, njihova međusobna prava i obaveze. Prema Predlogu zakona (član 12), detektiv može obavljati detektivske poslove, u skladu sa svojim nadležnostima, samo na osnovu ugovora sa strankom, odnosno samo na osnovu i u okviru zaključenog pisanog ugovora sa pravnim ili fizičkim licem, za koje obavlja detektivske poslove ili sa licem koje je ovlašćeno da zaključi takav ugovor. U praksi, to bi značilo da stranka može izdati sudski overeno punomoćje, nekom drugom licu da u njeno ime zaključi ugovor sa detektivom (pravnim ili fizičkim licem). Međutim, detektiv je dužan odbiti zahtev stranke za njegovim angažovanjem kada ti poslovi nisu u njegovoj nadležnosti, kada se traži prikupljanje podataka koji se ne smeju prikupljati i kada je obavljanje traženog posla suprotno interesima stranke za koju već obavlja detektivske poslove.

Ugovor koji zaključuju detektiv i stranka ima svoju vrednost izraženu kroz naknadu za usluge koje stranka plaća detektivu. Osim toga, ugovorom se mora precizirati način nadoknade troškova, mada se u praksi detektiv u ugovoru poziva na shodnu primenu podzakonskih akata i pravila detektivske etike. U odnosu na ranije sačinjen Nacrt zakona o detektivskoj delatnosti iz 2010. godine, Predlogom zakona su preciznije uredeni elementi koje svaki ugovor, između ostalog, mora sadržati i to (član 12):

- jasno određenu svrhu obrade podataka,
- izvore prikupljanja podataka od lica na koje se odnose, od organa uprave koji su zakonom ovlašćeni za njihovo prikupljanje i/ili od drugih lica,
- način korišćenja podataka,
- vrstu i stepen tajnosti podataka,
- rok čuvanja i upotrebe podataka,
- mere zaštite podataka.

Sa druge strane, Predlogom zakona nije detaljnije propisana forma ugovora, te se na zaključeni ugovor primenjuju relevantne odredbe Zakona o obligacionim odnosima Srbije. Ukoliko je u toku primene osnovnog ugovora došlo do nekih promena, u smislu dodatnog zahteva stranke ili detektiva, odnosno nekih drugih nepredviđenih okolnosti, sačiniće se aneks ugovora. Pored toga, na zaključeni ugovor se, osim Zakona o obligacionim odnosima, primenjuju relevantne odredbe drugih zakona koji regulišu oblast koja je predmet ugovora.

Interesantno je zapaziti da u Crnoj Gori detektiv, osim zaključenog pisanog ugovora, mora posedovati posebno punomoćje izdato od stranke. Međutim, u Republici Srpskoj nije predviđena obaveza izdavanja odnosno korišćenja posebnog punomoćja koje stranka izdaje privatnom detektivu.²

U Predlogu zakona su veoma šturo propisani uslovi za dobijanje detektivske legitimacije. Tako, detektiv prilikom obavljanja detektivskih poslova mora nositi legitimaciju i dati je na uvid ovlašćenim policijskim službenicima na njihov zahtev. Detektivsku legitimaciju izdaje ministarstvo na zahtev pravnog lica za detektivske poslove ili preduzetnika za detektiva koji je položio stručni ispit i okončao

² Zakonodavstvo Republike Srpske koristi termin „privatni detektiv“, što nije slučaj sa državama iz neposrednog okruženja koje u svojim zakonima koriste termin „detektiv“. Osim toga, u Bosni i Hercegovini se koristi združeni termin PSK (privatne sigurnosne kompanije) za subjekte koji obavljaju poslove privatnog obezbeđenja lica i imovine (Kržalić, 2009).

pripravnički staž u trajanju od šest meseci. Detektiv kome prestane radni odnos odmah vraća legitimaciju pravnom licu kod kojeg je bio zaposlen, koje je u roku od pet dana dostavlja ministarstvu. Sa druge strane, preduzetnik koji prestane sa obavljanjem detektivskih poslova dužan je dostaviti legitimaciju ministarstvu u roku od pet dana od momenta brisanja iz registra. Međutim, bliže uslove o izgledu i načinu upotrebe i ostalim detaljima vezanim za detektivsku legitimaciju propisuje ministar (član 14 Predloga zakona).

U Crnoj Gori je postupak izdavanja, izgled i oduzimanje detektivske legitimacije regulisan važećim Zakonom o detektivskoj djelatnosti i podzakonskim aktima. S tim u vezi, Pravilnik o obrascu i sadržini detektivske legitimacije sadrži odredbe o izgledu legitimacije. Tako, detektivska legitimacija mora biti pravougaonog oblika, veličine 57x80 mm, plavoljubičaste boje, na prednjoj strani se nalazi fotografija dimenzije 25x20 mm. Na donjem desnom uglu fotografije se stavlja pečat detektiva, odnosno detektivske kancelarije, i mesto na koje se upisuju identifikacioni podaci detektiva, odnosno detektivske kancelarije, jedinstveni matični broj građana, serijski broj i datum izdavanja legitimacije. Na drugoj strani legitimacije se nalazi tekst o ovlašćenjima imaoča legitimacije, datum izdavanja iste, mesto za potpis i pečat ovlašćenog lica.

U Republici Srpskoj se pitanje izdavanja, izgleda, kao i drugih okolnosti vezanih za detektivsku legitimaciju reguliše važećim Zakonom o zaštiti ljudi i imovine i djelatnosti privatnog detektiva, kao i Pravilnikom o legitimaciji pripadnika obezbeđenja i detektivskoj legitimaciji. Legitimacija je pravougaonog oblika, dimenzije 55 x 85 mm, izrađena na kartonskoj podlozi, svetlo smeđe boje, na kojoj je utisnut grb Republike Srpske u svetlijoj boji, presvučena providnim plastičnim materijalom.

2.4. Način prikupljanja i obrade podataka

Detektiv isključivo može prikupljati podatke i obaveštenja koje stranka od njega zatraži, odnosno koji su precizirani zaključenim ugovorom između njega i stranke. Pri tome, detektiv ima pravo da prikuplja podatke i informacije od subjekata (pravnih i fizičkih lica), na koje se tražene informacije odnose, pod uslovom da su oni spremni da mu te podatke dobrovoljno daju ili ustupe. S tim u vezi, postoji znatna razlika u načinu rada i ovlašćenjima prilikom prikupljanja podataka od strane policije i pravosudnih organa, u odnosu na detektivska ovlašćenja u istom poslu (šire o ovlašćenjima policije u pretkrivičnom i prethodnom krivičnom postupku: Banović, 2005).

Punovažan pristanak za obradu podataka lice može dati usmenim i pismenim putem. Ukoliko jednom dat pristanak bude opozvan, obrada podataka više nije dozvoljena. Međutim, predloženim zakonom je predviđena mogućnost prikupljanja i obrade podataka i bez dobijenog pristanka u sledećim slučajevima:

- da bi se ostvarili ili zaštitili životno važni interesi lica na koga se odnosi podatak ili drugog lica, a posebno život, zdravlje i fizički integritet,
- u svrhu izvršenja obaveza određenih zakonom, aktom donetim u skladu sa zakonom, ili ugovorom zaključenim između korisnika i pravnog lica za

detektivsku delatnost, odnosno preduzetnika za detektivsku delatnost, kao i radi pripreme zaključenja tog ugovora,

- u drugim slučajevima određenim zakonom ili drugim propisom donetim u skladu sa zakonom, radi ostvarenja pretežnog opravdanog interesa lica na koga se obrada odnosi, pravnog lica za detektivsku delatnost i preduzetnika za detektivsku delatnost ili korisnika.

Organj državne uprave, pravna lica koja na osnovu javnih ovlašćenja vode određene evidencije ili druga pravna lica mogu detektivu, na obrazloženi pismeni zahtev, dati podatke o:

- boravištima i prebivalištima lica,
- vlasnicima motornih vozila i plovila,
- polisama osiguranja,
- vlasnicima nepokretnosti,
- penzijskom i invalidskom osiguranju,
- podatke iz sudskih spisa u slučajevima kada na to pravo ima korisnik usluga,
- podatke iz državnih arhiva.

Međutim, organ ili pravna lica mogu da odbiju davanje ovih podataka koji su na osnovu propisa o tajnosti podataka određeni kao tajni. Detektiv mora postupati krajnje obazrivo u radu sa građanima, jer ne raspolaže zakonskim sredstvima kojima raspolažu državni organi. Preciznije, detektiv ne sme da koristi prinudu u kontaktu sa građanima, osim u izričitim slučajevima predviđenim zakonom koji reguliše detektivske poslove. Prema odredbi člana 21 Predloga zakona, dozvoljena je mogućnost raspisivanja, odnosno nudjenja nagrade građanima koji poseduju informacije vezane za prikupljanje podataka u konkretnom slučaju. Pored toga, predviđeno je da detektiv može, putem sredstava javnog informisanja, objavljivati fotografije nestalih lica i predmeta.

Poznato je da postoji obaveza svih državnih organa, pravnih lica i građana da prijave krivično delo koje se goni po službenoj dužnosti. Neprijavljinjanje saznanja o učinjenom krivičnom delu, takođe, predstavlja krivično delo koje je sankcionisano u Krivičnom zakoniku Srbije. Pitanje neprijavljinjanja učinjenog krivičnog dela na sličan način je regulisano i u krivičnom zakonodavstvu država u neposrednom okruženju. Shodno tome, postoji zakonska obaveza detektiva da prijavi učinjeno krivično delo za koje je saznao tokom vršenja svojih poslova za stranku. Međutim, uporedno zakonodavstvo propisuje obavezu prijavljivanja krivičnog dela od strane detektiva, uz određene izuzetke koje treba usko tumačiti. No, prema Predlogu zakona, detektiv koji je u toku obavljanja posla saznao za krivično delo, za koje se goni po službenoj dužnosti, dužan je da o saznanju odmah obavesti policiju ili nadležnog javnog tužioca (član 18). U tom pogledu, Predlogom zakona nisu predviđeni nikakvi izuzeci. Prema striktnom tumačenju navedenog člana, detektiv je u zakonskoj obavezi da prijavi policiji, odnosno javnom tužilaštvu saznanje o krivičnom delu koje je učinila njegova stranka.

Interesantan je primer Crne Gore gde je predviđena obaveza detektiva da, bez odlaganja, prijavi krivično delo koje se goni po službenoj dužnosti, a za koje je saznao u toku vršenja detektivskih poslova. Ipak, postoji izuzetak po kome detektiv nije dužan da prijavi učinjeno krivično delo ako je prilikom vršenja ugovorenog posla saznao da je

izvršilac tog krivičnog dela njegova stranka. Međutim, ako je stranka izvršilac krivičnog dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Republike Crne Gore ili krivičnog dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom ili krivičnog dela protiv polne slobode ili krivičnog dela sa elementima organizovanog kriminala, detektiv je dužan da prijavi takva krivična dela (član 22 Zakona).

Detektiv je u obavljanju svojih poslova suočen sa brojnim izazovima što, samo po sebi, može ugroziti njegov fizički integritet, a u krajnjem slučaju i njegov život. Nadalje, detektivske poslove su po mnogo čemu slični sa operativno-polijskim poslovima i zahtevaju posebnu obazrivost u preduzimanju određenih mera iz svoje nadležnosti. Ipak, pripadnici policije imaju mnogo šira zakonska ovlašćenja u pogledu upotrebe sredstava prinude što, u krajnjem slučaju, uključuje i upotrebu vatrene oružja. Detektiv, u odnosu na policiju, ima prilično sužena zakonska ovlašćenja, odnosno detektiv može koristiti sredstva prinude isključivo u samoodbrani.

Predlogom zakona je propisano da detektiv može dobiti dozvolu samo za nošenje ličnog (vatrene) oružja za samoodbranu, na vremenski period od pet godina, koji se može produžiti, u skladu sa relevantnim odredbama Zakona o oružju i municiji Srbije. Pravno lice koje ima licencu za obavljanje detektivskih poslova ne može posedovati oružje. Međutim, ima i suprotnih mišljenja po kojima detektiv nema nikakvu profesionalnu potrebu da nosi vatreno oružje u vršenju svojih poslova za stranku. U tom smislu, u komentaru ranijeg Nacrta zakona stoji: „ova je odredba problematična ako se uzme u obzir definisana detektivska delatnost (član 3, stav 1, tačka 1) i postupanje sa podacima i saznanjima (član 17). Naime, detektivi prikupljaju i obraduju podatke i to samo od lica koja na to dobrovoljno pristaju uz dužno pokazivanje legitimacije. U ovako definisanom obavljanju posla nije jasno zbog čega bi se detektivima omogućilo nošenje oružja njihova delatnost se ne razlikuje bitno od novinarske, koji, iako često napadani, nemaju pravo oružje“ (Milošević, 2010). Ipak, prema našem mišljenju, treba predvideti zakonsku mogućnost da detektiv, ukoliko želi, može da nosi oružje uz određena ograničenja koja se tiču njegove eventualne upotrebe. S tim u vezi, detektiv ne može imati ovlašćenja onog obima i sadržaja koja imaju službena lica policije.

Detektiv se tokom rada na konkretnom slučaju za stranku, kao korisnika usluga, suočava sa opasnostima po sopstvenu bezbednost. Stoga je predviđena mogućnost da detektiv može, prilikom vršenja poslova, da upotrebi vatreno oružje kada štiti vlastiti život i telesni integritet. Detektivu je zabranjeno da ograničava slobodu kretanja građana, kao i da upotrebljava sredstva i uređaje potrebne za tajna elektronska, audio i video snimanja lica. Shodno tome, licu koje je povređeno usled upotrebe oružja ili fizičke snage od strane detektiva, isti je dužan da pruži prvu pomoći i odmah o tome obavesti lekarsku službu.

Ukoliko je prilikom upotrebe oružja ili fizičke snage nekom licu naneta teška telesna povreda, detektiv ili pravno lice za detektivsku delatnost ili preduzetnik dužan je da odmah obavesti nadležnu policijsku upravu. S tim u vezi, izveštaj o upotrebi vatrene oružja i fizičke snage detektiv treba da dostavi, u roku od 12 časova, odgovornom licu u pravnom licu za obavljanje detektivskih poslova. Nakon toga, odgovorno lice je dužno da, u roku od 12 časova, sačini i dostavi izveštaj nadležnoj policijskoj upravi.

U pogledu potrebe detektiva za nošenjem vatrene oružja, u prethodno citiranom komentaru Nacrtu zakona iz 2010. godine, stoji: „u pogledu vatrene oružja, prenebregne li se postojanje potrebe za nošenjem vatrene oružja, zakon u članovima 15 i 16 reguliše prava i obaveze u vezi sa vatemim oružjem. Ono što jeste zanimljivo je da se detektivima, kao fizičkim licima (pravnim licima u skladu sa ovim nacrtom nije dozvoljeno posedovanje oružja) izdaje dozvola za nošenje oružja na 5 godina... Na ovaj način se vodi evidencija o broju izdatog oružja (evidenciju vodi Agencija), te se posredno vrši i nadzor nad ovim sektorom. Podsećanja radi, do sada MUP nije imao centralni registar u kome bi postojali podaci o količini oružja u posedu privatnih firmi za obezbeđenje i detektiva. Značajnije, od prethodno rečenog, je pitanje da li je detektivima neophodno oružje za obavljanje delatnosti. Podsećanja radi, veliki broj državnih obaveštajnih službi nema pravo nošenja oružja“ (Milošević, 2010).

Osim vatrene oružja, detektiv nema pravo upotrebe ni drugih sredstava prinude, kao što su: električna palica, gumena palica, fizička snaga, vezivanje lica i sl. U tom smislu, pojedini autori su mišljenja da detektiv mora posedovati osim teorijskih saznanja, vezanih za oblast kojom se bavi, i odgovarajući fizičku spremu, u smislu vladanja određenim borilačkim veštinama (Gužvica, 2008).

Predlog zakona sadrži poseban deo kojim se reguliše nadzor prilikom vršenja detektivskih poslova. U uvodnom članu 22 propisano je da nadzor nad primenom zakona vrši ministarstvo. Shodno tome, ovlašćeni pripadnici ministarstva mogu pravnom licu za detektivsku delatnost, odnosno preduzetniku da privremeno zabrane obavljanje delatnosti, a detektivu da privremeno zabrane vršenje detektivskih poslova ako delatnost i poslove obavlja ili vrši:

- bez licence ili ovlašćenja,
- bez zaključenog ugovora,
- na nestručan i neprofesionalan način koji može prouzrokovati štetu ili opasnost za korisnika, detektiva ili treće lice,
- suprotno nalogu da obavljanje delatnosti, odnosno vršenje poslova uskladi sa ovim zakonom.

Ovlašćeni pripadnici ministarstva mogu preuzimati i druge radnje u cilju provere poslovanja pravnih i fizičkih lica koja se bave detektivskim poslovima. Nakon obavljenog nadzora sačinjava se poseban zapisnik. Međutim, ako se prilikom vršenja nadzora utvrde određene nepravilnosti, ovlašćeno lice iz ministarstva određuje rok za njihovo otklanjanje koji ne može biti duži od 60 dana.

Iskorak u pravcu unapređenja kvaliteta i profesionalnosti u oblasti detektivske delatnosti predstavlja formiranje stručnog saveta. U skladu sa ovlašćenjima iz člana 26 Predloga zakona, ministar radi praćenja i unapređenja detektivske delatnosti rešenjem osniva posebnu radnu grupu Stručni savet za unapređenje detektivske delatnosti.

Rezimirajući izneto, možemo konstatovati da je na gotovo istovetan način rešeno pitanje nadzora, odnosno upravnog nadzora nad detektivskim poslovima. Pri tome, procedura vršenja nadzora, kao i ovlašćenja organa koja nadzor vrše, ima sva obeležja upravnog postupka. Međutim, ne želeći da premašimo obim i dubinu planiranih izlaganja, sa sigurnošću možemo konstatovati da je neophodno, u Predlogu zakona, precizirati način i proceduru vršenja nadzora. Preciznije, potrebno je propisati ko i na

koji način vrši nadzor nad prikupljenim podacima, njihovim čuvanjem i pristupom, te nadzor, odnosno kontrolu nad uništavanjem prikupljenih podataka. U tom smislu, potrebno je detaljnije definisati postupak vršenja nadzora, kao i prava i obaveze detektiva (fizičkih i pravnih lica) prema kojima se vrši nadzor, odnosno koji su predmet vršenja nadzora. Na kraju, smatramo da se tokom vršenja nadzora mora voditi računa i o interesima stranke koja lako može pretrpeti štetu, s obzirom da nadzor uključuje pristup nad celokupnom dokumentacijom koju posede detektivska kancelarija.

3. Zaključak

Detektivska delatnost u Srbiji još uvek nije zakonski regulisana. Međutim, sačinjen je Predlog zakona kojim se detaljnije regulišu pitanja vezana za osnivanje, rad, nadzor i funkcionisanje detektivske delatnosti u Srbiji. Na prvi pogled, predloženi zakonski tekst sadrži čitav niz manjkavosti koje mogu uticati na uspešnost u obavljanju detektivske delatnosti. Ipak, u nedostatku važećeg zakonskog akta u Srbiji, prinudeni smo da detektivsku delatnost posmatramo kroz prizmu Predloga zakona.

Države iz neposrednog okruženja su donele zakone kojima se, samostalno (Crna Gora, Slovenija itd.), ili u sklopu zakona kojima se reguliše oblast privatnog obezbeđenja i detektivske delatnosti (Republika Srpska), uređuje oblast detektivske delatnosti. Sledstveno tome, navedene državečlanice bivše Jugoslavije predstavljaju putokaz pokazuju u kom pravcu Srbija treba da se kreće u zakonskom regulisanju privatne bezbednosti, odnosno detektivske delatnosti.

Često se previđa da donošenje zakonskog akta kojim se reguliše oblast detektivske delatnosti ne predstavlja završetak posla. Naprotiv, potrebno je doneti relevantnu podzakonsku regulativu kojom bi se preciznije regulisali pojedini aspekti detektivske delatnosti (detektivska legitimacija, izgled i funkcionalnost poslovnih prostorija, uniforma, evidencije itd.).

Najzad, ne treba zaboraviti da važan segment u funkcionisanju detektivske delatnosti predstavlja osnivanje posebne detektivske komore (formiranje organa, usvajanje statuta, edukaciju detektiva, pružanje pravne pomoći itd.). U tom smislu, Slovenija predstavlja najbolji primer visokog nivoa uspešnosti u funkcionisanju detektivske komore u odnosu na druge države iz neposrednog okruženja.

4. Literatura

1. Aleksić, Ž. (1996). Kriminalistika u Srbiji (Kovčesić za istoriju 1793–1914). Odabrana dela, knj. 8, Beograd.
2. Banović, B. (2005). Pretpostavke za novu ulogu policije u pretkrivičnom i prethodnom krivičnom postupku. Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
3. Bošković, M., Bošković, A. (2007). Osnovi detektivske delatnosti. Fakultet za poslovni menadžment, Bar.
4. Gužvica, M. (2008). Karate u funkciji detektivske djelatnosti, Defendologija, br. 23–24, str. 83–90.
5. Kržalić, A. (2009). Stanje privatne sigurnosti u Bosni i Hercegovini. Centar za sigurnosne studije BiH, Sarajevo.

6. Lugonjić, R. (2008). Privatna detektivska djelatnost u Republici Srpskoj i problemi u njenom funkcionisanju. *Defendologija*, br. 23–24, str. 54–66.
7. Milošević, M. (2010). Nacrt zakona o detektivskim poslovima. Komentari na nacrt zakona o detektivskim poslovima, str. 13–17.
8. Nacrt Zakona o detektivskim poslovima Republike Srbije. (2010). From <http://www.absolutsecurity.rs>.
9. Plačkov, R. (2009). Policija i privatni sektor bezbednosti sa posebnim osvrtom na detektivsku delatnost. *Bezbednost*, br. 3, str. 76–92.
10. Pravilnik o legitimaciji pripadnika obezbjeđenja i detektivskoj legitimaciji Republike Srpske. *Službeni glasnik RS*, br. 19/03.
11. Pravilnik o obrascima, sadržaju i načinu vođenja evidencija iz oblasti detektivske djelatnosti Crne Gore. *Službeni list RCG*, br. 14/06.
12. Predlog Zakona o detektivskoj delatnosti Republike Srbije. (2011). www.mup.gov.rs.
13. Zakon o detektivskoj djelatnosti Republike Crne Gore. *Službeni list RCG*, br. 29/05.
14. Zakon o oružju i municiji Republike Srbije. *Službeni glasnik RS*, br. 9/92–85/05.
15. Zakon o tajnosti podataka Republike Srbije. *Službeni glasnik RS*, br. 104/09.
16. Zakon o zaštiti ljudi i imovine i djelatnosti privatnog detektiva u RS, *Službene novine RS*, br. 50/02, 92/05, 91/06.

TECTIVE BUSINESS IN SERBIA TOWARDS A NEW LEGAL SOLUTIONS

Summary

We see that as part of the overall privatization process in Serbia and has been a privatization of the provision of detective services. As a reminder, the legal acts that regulate the areas of security, such as the Law on social self-protection, have long since ceased to exist. In addition, starting from 1993. in Serbia, are still not adopted a specific and comprehensive piece of legislation regulating the field of private security and detective services. In fact, the detective business in Serbia is an area that is not legally regulated in terms of passing laws and related regulations. In late 2011. the Government of the Republic of Serbia adopted the parliamentary procedure in further forwarded the draft Law on Detective Activity with appropriate explanation.

In fact, the social scene in Serbia there is a kind of paradox, because instead of laws prior to the arrangement of certain social relations, in this case, laws are late more than a decade, a business that should govern the “regular” holds. Although, according to academics Radomir Lukic, inventive life of law, it seems that these cases show the extent to which it is received alarming proportions.

The author will, in accordance with the current situation in Serbia, made up to present basic provisions of the Draft Law on Detective Activity respecting, at the same time, criticism of the professional public. In the central part of the paper will discuss the legal requirements, procedures for obtaining licenses and the manner of the detective business. During the presentation will point to the similarities and differences with the state legal solutions in the immediate environment (the Republic of Serbian and Montenegro).

FINANSIJSKE INSTITUCIJE I FINANSIRANJE TERORIZMA PUTEM PRANJA NOVCA¹

Kosta Sandić*

*Komercijalna banka a.d., Beograd
Udruženja pravnika u privredi Republike Srbije*

Sažetak: Tema ovog rada je multidisciplinarni aspekt metoda i tehnika prevencije i suzbijanja finansiranja terorizma putem pranja novca u okviru zvaničnih finansijskih institucija. Rad se zasniva na primeni savremenih metodoloških saznanja u okviru kriminoloških, pravnih, političkih, ekonomskih, socioloških i istorijskih nauka. U njemu je dat i osvrt na mogućnosti daljeg ospozobljavanja društva i političkih subjekata u uspešnom organizovanju percepcije, sagledavanja, analiziranja i preduzimanja kontramera.

Problematika o kojoj je reč se sústinski odnosi na oblast znanja o finansiranju terorizma putem pranja novca, i to na postojeće znanje: o terorizmu i pranju novca, o međusobnim odnosima ta dva društvena fenomena i njihovim posledicama, o metodama i tehnikama koje se primenjuju u finansiranju terorizma putem pranja novca, metodama implementacije kontramera međunarodne zajednice i lokalnih zajednica za suzbijanje tih fenomena, kao i o bezbednosti kao društvenoj pojavi.

Osnov sveobuhvatnog sagledavanja ovog fenomena predstavlja precizno naučno definisanje: 1) pojma samog fenomena; 2) metodologije i tehnika njegovog ispoljavanja; 3) društvenog značaja i posledica ovog fenomena; 4) metodologije praćenja i merenja njegovih efekata; 5) metodologije i implementacije i praćenja efekata kontramera društvene i međunarodne zajednice.

Finansiranje terorizma putem pranja novca je definisano kao veoma složen proces koji raznih odnosa koji se ostvaruju radi pokušaja, ili pak uspešnog obezbeđivanja ili prikupljanja sredstava ili imovine, u nameri da se ona koristi ili sa znanjem da može biti korišćena, u celosti ili delimično, za izvršenje terorističkog akta, od strane terorista ili od strane terorističkih organizacija. Predmet izučavanja je, prema tome, odnos činilaca finansiranja terorizma putem pranja novca na osnovu savremenog politikološko-metodološkog saznanja.

¹ Ovaj rad je rezultat naučnog istraživanja autora, sprovedenog radi izrade doktorske disertacije pod nazivom Finansiranje terorizma putem pranja novca.

* E-mail: sandickosta@yahoo.com.

Ključne reči: terorizam, pranje novca, finansiranje terorizma, mehanizmi finansiranja, poreski rai, Hawala, finansijske institucije, panevropski odgovor, finansijske institucije, ljudska prava.

1. Uvod

Da bi terorističke aktivnosti mogle da zažive u praksi, neophodna je i finansijska podloga. Finansijska podrška, novac, neophodna je pokretačka snaga i osnova svake terorističke organizacije, ma kako se ona nazivala, ma gde se nalazila i ma kakve ciljeve ona imala u izvođenju svojih akcija. Novac za terorizam znači isto što i sunce predstavlja za život na planeti Zemlji. Novac je kiseonik za terorizam. Teroristi ne mogu da funkcionišu bez sredstava koja će podizati i koristiti širom sveta. Kao što važi i za druge interesne grupe i terorističke grupe i organizacije moraju da obezbede neophodna finansijska sredstva za finansiranje svojih poduhvata. Uspešna teroristička organizacija ili grupa je ona koja je stvorila takve mehanizme da može na osnovu njih da ostvari i održi efikasnu finansijsku infrastrukturu. Iz navedenih razloga ona mora da osmisli i uspostavi izvore finansiranja, načine pranja tih sredstava i način da osigura da će ona biti korišćena za pribavljanje materijalnih i drugih logističkih stvari neophodnih za izvršavanje terorističkih akcija.

2. Značaj i obim finansiranja terorizma

Pojam terorizma je vremenom, zbog svoje aktuelnosti i značaja, u praksi i teoriji određen u mnogim definicijama. Prema jednoj od obuhvatnijih definicija „terorizam je složeni oblik organizovanog, individualnog i rede institucionalnog političkog nasilja, obeleženog zastrašujućim brahijalno-fizičkim i psihološkim metodama političke borbe kojima se obično u vreme političkih i ekonomskih kriza, a retko i u uslovima ostvarene ekonomске i političke stabilnosti jednog društva, sistematski pokušavaju ostvariti ‘veliki ciljevi’ na način potpuno neprimeren datim uslovima, pre svega društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju“ (Simeunović, 2002).

Za praktično sprovođenje terorističkih aktivnosti, pored terorističkih organizacija, ideologije i planova, neophodna je i finansijska podloga. Aktuelni događaji i njihove analize pokazali su da je novac je u ovom kontekstu veoma značajan činilac. Značaj novca potencira posebno njegova primarna uloge da predstavlja opšte sredstvo za razmenu. „Ostale dve uloge novca su da bude sredstvo za štednju – za čuvanje kupovne moći, i sredstvo za izračunavanje ‘vrednosti’ svih materijalnih i duhovnih stvari. Neki ekonomisti govore i o četvrtoj ulozi novca – da je on i platežno sredstvo, odnosno kreditni novac“ (Veselinov, 2008). O značaju novca u svakom, pa i ovom kontekstu, najbolje svedoči stav rimskog imperatora Vespasiana – *Pecunia non olet* (Concise Oxford Dictionary of Quotations), što znači – novac ne smrđi.

Pranje novca presudno utiče na uspešno delovanje uglavnom svih oblika organizovanog kriminala, a pogotovo transnacionalnog.

Negativan uticaj pranja novca na ekonomski razvoj i funkcionisanje finansijskog sektora je evidentan. Međutim, pri tome ne treba nikako izgubiti iz vida ni uticaj koji pranje novca ima i na razvoj drugih vrsta kriminala, kao i na razvoj terorizma.

Samo od interesa države i njenog političkog establišmenta zavisi u kojoj vrsti relacije će ona biti sa svetom organizovanog kriminala, a pogotovo kada se radi o pranju novca. Budući da se organizovane kriminalne grupe brzo kreću u pravcu internacionalizacije svojih aktivnosti, države moraju pripremiti odgovarajuća rešenja u nacionalnom zakonodavstvu i međusobno sarađivati da bi obeshrabrike njihove aktivnosti (Ignjatović, 1998).

Može se, na osnovu u praksi potvrđenih iskustava, sa sigurnošću reći da pranje novca ima presudan uticaj na uspešno delovanje gotovo svakog oblika organizovanog kriminala, pogotovo transnacionalnog. Ova tvrdnja se ujedno zasigurno odnosi i na terorističko delovanje. Pri tome ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je upravo zbog navedenog uticaja „jasno shvatanje procesa pranja novca zahteva i jasno razumevanje činjenice šta je to novac i kako on funkcioniše“ (Madinger, 2006).

Proučavajući fenomen finansiranja terorizma u literaturi uglavnom možemo naći stanovište, zasnovano na mnogobrojnim istraživanjima, da savremeni terorizam može biti jeftin za finansiranje. U prilog tome navode se egzaktni podaci da je na primer cena eksploziva na tržištu niska, odnosno da je isti dostupan širem krugu potencijalnih kupaca. Takođe, pojedini autori i stručnjaci za ovu oblast iznose stavove da je samoubilački terorizam jako jeftin, naravno, ukoliko se pri tome ne uzimaju u obzir životi sa jedne strane teroriste samoubice, a sa druge strane žrtve, koja je po pravilu civil. Kao najbolji primer tvrdnji o niskim troškovima terorističkih akcija, koje su u praksi izazvale teška materijalna razaranja i velike civilne žrtve, može nam svakako poslužiti poznata teroristička operacija izvedena u Madridu, koja je za posledicu imala preko dve stotine ljudskih žrtava. Na osnovu sprovedenih istražnih radnji, od strane španskih državnih organa, ustanovljeno je da su direktni troškovi celokupne operacije iznosili ne više od 10.000 evra. Na taj teroristički napad se osvrnuo i bivši predsednik Kolumbije, Andreas Pastrana, prema čijem mišljenju „za finansiranje, recimo, terorističkog napada u Madridu potrebno je bilo prodati dva kilograma hašiša“ (Pastrena, 2007).

Jedan od zastupnika ove teze je svakako i direktor odeljenja za odbrambena pitanja i stručnjak za terorizam u vašingtonskom institutu „Kejto“, dr Ajvan Ivand, koji smatra da su u Evropi, a posebno u BiH, teroristi spremni na preduzimanje raznovrsnih vidova terorističkih aktivnosti. Za to nije potrebno mnogo novca. Sve što je potrebno je pažljivo i detaljno planiranje sa pojedincima koji su obučeni i spremni za takve akcije.

Tezi o takozvanom jeftinom terorizmu u praksi je suprotstavljena druga teza, ona koja zastupa stanovište da u današnje vreme ne postoji ni jeftin ni skup terorizam. Prema zagovornicima te teze, terorizam ima svoju stvarnu cenu, koja u svom finansijskom znaku u praksi predstavlja značajne iznose novca, čak i u međunarodnim razmerama. Usled činjenice da je terorizam u neku ruku jedinstven fenomen, moglo bi se slobodno reći teško uporediv sa bilo kojim drugim fenomenom, pri razmatranju dve navedene teze treba poći od činjenice da je vidljivi teroristički akt samo vrh ledenog brega. On je, u stvari, krajnji proizvod ideja o terorizmu, koje svoje osnove imaju u mnogo širim društveno političkim i socijalno ekonomskim prilikama na nivou svetske zajednice, a ne samo terorističkih

organizacija koje ga u praksi pripremaju i izvršavaju. Da bi se kao krajnji produkt ostvario sam teroristički akt, neophodno je obezbediti i investirati značajna finansijska sredstva. Ona su neophodna kako bi mogli da se stvore pogodni preduslovi za nastajanje samog terorizma. Terorizam kao pojava nastaje neposredno iz ekstremizma koji se može ispoljavati u svojim specifičnim oblicima. Kao najочigledniji i današnjici najpoznatiji oblik ekstremizma naveli bismo za primer verski ekstremizam, koji svakako predstavlja idealno plodno tlo za nastanak i razvoj verskog terorizma.

Iz navedenog jasno proizilazi da nema presudnog značaja razmatranje samo cene koštanja pojedinih segmenata terorističkog akta, kao što je, na primer, cena upotrebljenog eksploziva. Pri razmatranju i utvrđivanju cene izvedenog terorističkog akta, iza čije realizacije стоји teroristička organizacija, treba svakako uzeti i sve druge finansijske izdatke. Pre svega, treba imati u vidu troškove neophodne da se poseje seme iz kojeg se razvija klica terorizma kao sama ideja, a iz koje u praksi nastaju i same terorističke organizacije i njihove akcije, za čije krajnje sprovođenje u delo ponekad zaista nisu potrebna značajna finansijska sredstva.

U praksi je moguće da se terorizam ispoljava u vidu i pojedinačnih terorističkih akata, iza kojih ne стоји nikakva teroristička organizacija, odnosno njena finansijska podrška. Međutim, i u ovakvim slučajevima iza svakog pojedinačnog terorističkog akta zasigurno стојi ideja o terorizmu. Već smo napomenuli da su za nastajanje i pothranjivanje takvih ideja sukcesivno nesporno potrebna značajna finansijska sredstva.

Tako shvaćena i prezentovana dimenzija savremenog terorizma ima izuzetan značaj na polju potpunog i, što je jako važno, pravilnog sagledavanja fenomena terorizma, odnosno na polju što uspešnijeg suprotstavljanja istom.

Najznačajnija do sada teroristička operacija dvadeset prvog veka, koja je izvedena 11. septembra 2001. godine u SAD, prema zvaničnim procenama FBI samo za pripremu i izvođenje koštala je organizatoru 250.000 američkih dolara. Finansijska sredstva su bila potrebna, kako za organizaciju i izvođenje brojnih putovanja, tako i za pokrivanje troškova letačke obuke, odnosno i za pokrivanje samih životnih troškova terorista u toku dugotrajne pripremne faze. Svi ti troškovi svakako nisu mogli da budu pokriveni samo na osnovu ličnih prihoda samih terorista. (Kersten, 2003). U okviru sprovođenja finansijske istrage u vezi sa terorističkim aktom u SAD obuhvaćeno je 448 fizičkih lica, 19 pravnih lica i šest različitih udruženja. Takođe je izvršena temeljna analiza korišćenja 452 računa u poslovnim bankama, 42 računa kreditnih kartica. Pored navedenog, izvršene su i sveobuhvatne temeljne analize drugih relevantnih tragova i indicija, prikupljenih na osnovu prijava banaka i drugih finansijskih institucija, koje su ukazivale da se radi o pranju novca, odnosno finansiranju terorističke akcije putem pranja novca.

Da li su u pravu zastupnici jedne ili pak zastupnici druge teze? Koliko je finansijskih sredstava u praksi zaista neophodno potrebno da bi se stvorila realna osnova za iniciranje, organizovanje i izvođenje terorističkih akcija od strane pripadnika terorističkih organizacija? Na to se odgovor gotovo sam nameće ukoliko se u obzir uzmu činjenice da je za uspostavljanje i održavanje terorističke infrastrukture neophodno obezbediti značajna sredstva za instaliranje i održavanje razgranate mreže pristalica organizovanih u terorističke célije širom sveta, za

iznajmljivanje ili kupovinu stanova, kao i za druge logističke aktivnosti. Zasigurno se radi o iznosima za koje se ne bi moglo tvrditi da su beznačajni. Neke procene se kreću oko iznosa od nekoliko milijardi dolara, na globalnom planu. Podaci o imovini Al Kaide ukazuju da ta teroristička organizacija na raspolaganju ima imovinu čija se vrednost procenjuje na preko pet milijardi dolara. Samo godišnji prihodi Al Kaide se, od strane analitičara, procenjuju na sumu između dvadeset i pedeset miliona dolara.

Iz navedenog jasno proizilazi da, ako terorizam posmatramo kao pojavu, proces koji ima svoje osmišljeno a ne spontano iniciranje i nastajanje, svoj razvoj, što na kraju neminovno rezultira u preduzimanju konkretnih terorističkih aktivnosti, nema govora o jeftinom terorizmu u današnjem svetu. Skromna finansijska sredstva mogu biti dovoljna samo za finansiranje pojedinih segmenta celokupne terorističke infrastrukture ili konkretnih akcija. Međutim, to sve predstavlja samo kap u evidentno naraslot moru već uveliko razvijene terorističke ideologije, odnosno uspostavljene infrastrukture, koji se na naše oči nezaustavljivo razvijaju i transformišu iz jednog u drugi oblik, u zavisnosti od raznih socijalnih, verskih, savremenih ili, pak, tradicionalnih civilizacijskih uticaja.

3. Finansiranje terorizma putem zvaničnih finansijskih institucija

Za uspešno obavljanje terorističkih aktivnosti neophodna je, između ostalog, i stabilna finansijska podrška. Novac je neophodna pokretačka snaga i osnova kriminalnih i terorističkih organizacija, ma koje ime one sebi davale, ma gde delovale i ma kakve ciljeve ispred sebe postavljale. Novac za delovanje terorističkih organizacija ima, možemo slobodno reći, značaj koji za opstanak živog sveta na Zemlji imaju sunce i kiseonik. Navedeno svakako ukazuje na povezanost terorizma, kako sa organizovanim kriminalom, sa kojim se prožima i čiji je i sam jedan od pojavnih oblika, tako i sa transnacionalnim organizovanim kriminalom, radi ostvarivanja finansijske osnove za uspešno organizovanje i izvođenje terorističkih akcija. Jednostavno rečeno, postoje dva osnovna izvora finansiranja terorističkih aktivnosti:

1. obezbeđivanje finansijske podrške pojedinih država ili organizacija; pribavljanjem neophodnih finansijskih sredstava omogućava se stvaranje preduslova za osnivanje, organizovanje i delovanje terorističkih organizacija, grupa i pojedinaca; taj vid finansiranja se popularno naziva „sponsorsko“ finansiranje terorizma;
2. direktno, neposredno, obezbeđivanje sredstava raznim legalnim i nelegalnim aktivnostima sprovedenim od strane samih pripadnika terorističkih organizacija.

Danas se terorističke aktivnosti finansiraju na različite načine, kroz razne oblike i uz pomoć raznih metoda kako legalnog tako i ilegalnog poslovanja. To se odvija i vršenjem raznih krivičnih dela iz oblasti klasičnog, političkog i privrednog kriminala.

U pogledu odnosa finansiranja terorizma i pranja novca, u praksi je uočeno da njih nerazdvojivo povezuje pitanje obezbeđivanja sredstava neophodnih za finansiranje terorističkih organizacija i njihovih akcija.

Novac stečen kriminalom, kao i novac koji služi za organizovanje i izvođenje nezakonitih aktivnosti, stvara potrebu da se legalizuje i kasnije neometano koristi. Putem pranja novca, kao uz pomoć katalizatora kod hemijskih reakcija, sa jedne strane se direktno iniciraju i povećavaju kriminalne aktivnosti u finansijskom i realnom sektoru, a sa druge strane daje neophodna životna finansijska transfuzija terorističkim aktivnostima.

„Novac je krvotok kriminalnih aktivnosti, proces pranja novca može biti pri tome smatran srcem samog procesa pošto omogućava novcu da bude pročišćen i upumpan kroz organizam kako bi mu osigurao opstanak“ (Graham, Bel & Elliot, 2003).

Teroristi se danas, radi neometanog, blagovremenog i sigurnog finansiranja svojih aktivnosti, sve više odlučuju da koriste i sasvim legalne novčane kanale za transfere svojih sredstava. U te svrhe koriste usluge legalnih finansijskih institucija, kao što su poslovne banke, *offshore* banke i druge finansijske institucije poput štedionica, kreditnih organizacija, lizing kompanija, organizacija specijalizovanih za elektronske transfere novca, osiguravajućih kompanija, brokerskih kompanija, investicionih fondova, ili pak aukcionih kuća.

Koristeći njihove usluge vrše i prikrivaju pranje novca namenjenog ispunjavanju svojih ciljeva. U teoriji i praksi se smatra da se „pod pranje novca najneposrednije daju podvesti raznovrsne finansijske transakcije novcem stečenim organizovanom kriminalnom delatnošću, u veoma visokom ukupnom iznosu, radi sakrivanja njegovog kriminalnog porekla, ali i omogućavanja njegovog daljeg korišćenja u legalnim poslovnim odnosima“ (Simeunović, 1995). „Pranje novca odnosi se, dakle, na delatnost kriminalaca koji teže da očiste novac stečen kriminalnim aktivnostima, prljavi novac, kako bi se izgubio trag o njegovom poreklu. Tome pribegavaju mnogobrojni akteri iz sveta kriminala, od sitnih dilera droge do velikih kriminalnih sindikata koji brojnim ilegalnim aktivnostima pribavljaju ogromne sume novca“ (Ignjatović, 1998)

Međutim, neizostavno treba imati u vidu da se za svrhe finansiranja terorističkih organizacija i njihovih akcija ne koriste samo nelegalno stečena sredstva, već i ona legalno stečena, koja se procesom i kanalima pranja novca stavljaju na raspolaganje njihovim krajnjim korisnicima, organizatorima terorističkih aktivnostima i samim teroristima.

Posebnu pogodnost im pri tome svakako pruža poslovanje putem korišćenja usluga međunarodnih finansijskih centara (*IFC*), poput Londona, Njujorka ili Tokija. Ti finansijski centri pružaju klijentima svestran sistem usluga, kao i napredan sistem platnog prometa, koje podržavaju jake domaće ekonomije sa razvijenim i likvidnim tržištima. Laičkoj javnosti je malo poznata uloga Londona u *offshore* poslovanju. Međutim, oni malo bolje upućeni u tu problematiku znaju da je London ne tako davno bio opsednut finansijskim skandalima svake vrste. Kolaps *Bank of Credit and Commerce International*, koja je vršila transfere fondova trgovaca drogom i terorista kroz londonsku filijalu, bio je razoran i imao je globalne posledice po ugled londonskih finansijskih krugova. Ti događaji su London prikazali u pravom svetlu, sa jedne strane kao *offshore* finansijski centar koji služi interesima problematičnih klijenata, a u isto vreme i kao centar koji ističe da ima propise i regulative koji ga svrstavaju u sam svetski vrh *onshore* jurisdikciju. Njegov

status *offshore* finansijskog centra je naglašen velikim brojem stranih banaka i njihovih filijala koje su svoja sedišta smestile u londonski *City*.

Ranjivost Londona u odnosu na pranje novca nije u nedostatku zakonske regulative, niti pak u njenoj slabosti, već u njenom neprimenjivanju. Vlasti nisu na vreme investirale u postavljenje i obuku stručnih lica zaduženih za implementaciju propisa. To se nije dogodilo usled pomanjkanja sredstava, već iz pragmatičnih razloga. Tačnije, UK ekonomija nije želela da se preko noći odrekne svojih značajnih prihoda od nevidljivog finansijskog sektora. Međutim, niz finansijskih skandala je promenio odnos vlasti, usled čega je usvojen niz propisa i mera iz oblasti sprečavanja pranja novca, u namjeri da se finansijski sistem uskladi sa internacionalnim standardima iz ove oblasti. „Aktuelan je mit da u UK postoji jedno finansijsko regulatorno telo (*FSA*) i jedno zakonodavstvo (*Financial Services and Markets Act 2000*)“ (Mills, 2008). Usklađivanju finansijskog sistema sa internacionalnim standardima iz ove oblasti u mnogo čemu je doprineo pomenuti Zakon o finansijskim servisima i tržištima, koji je usvojen 2000. godine, a stupio na snagu 30. 11. 2001. godine. Na osnovu njega je obezbeđena legalna osnova za osnivanje *FSA* (*Financial Services Authority*). Ona je počela sa radom 2001. godine. Zakon o prihodima od kriminala, (*Proceeds of Crime Act POCA*) iz 2002. godine radikalno je povećao zahteve u odnosu na finansijski sektor da podnosi izveštaje o sumnjivim transakcijama“ (Gough, 2005). Taj zakon se smatra drugim stubom u borbi protiv pranja novca u UK. „Pravila o postupanju u slučajevima postojanja sumnjivih transakcija i pravila o prijavljivanju istih su sadržana u *FSA Money Laundering Sourcebook*“ (Bazley & Foster, 2004).

London i njegov finansijski sektor su, kao i sve ostale jurisdikcije, implementirali odredbe tih zakona. Zakon o finansijskim servisima i tržištima je nametnuo osećaj straha i slutnje u domaće bankarstvo, u odnosu na pređašnja iskustva poslovanja sa klijentima loše reputacije. Omogućio je kontrolu poslovanja banka od strane regulatornog tela, radi provere primene njihovih procedura. Podozrenju je u značajnoj meri doprinela izvesnost da će se banka, u slučaju da bude uhvaćena u nesprovodenju propisa, obavezno suočiti sa sankcijama, poput novčane kazne, odnosno gubitka poslovnog ugleda. Prva među bankama koja je osetila oštricu novih propisa je bila *The Royal Bank of Scotland*, koja je kažnjena sa 750.000 britanskih funti. Usled navedenog, banke su se opredelile za monitoring svojih klijenata i njihovog poslovanja, kao i za podnošenje izveštaja o sumnjivim transakcijama i aktivnostima (SAR) policijskoj agenciji *National Criminal Intelligence Service (NCIS)*.

Pored navedenih finansijskih centara, organizatorima terorističkih aktivnosti su interesantni i regionalni finansijski centri, koji imaju razvijeno finansijsko tržište, infrastrukturu, posredničke fondove unutar i izvan regiona, uz manje razvijeno domaće privredno okruženje.

Najpoznatije zemlje ili područja poreskog raja u svetu jesu:

- u Evropi – Andora, Kipar, Gibraltar, ostrvo Man, Džersi, Madeira i Švajcarska,
- na Srednjem istoku – Bahrein, Izrael i Liban,
- u Africi – Džibuti, Liberija, Mauricijus i Sejšeli,

- u Aziji i na Pacifiku – ostrvo Kuk, Makao, Maršalska ostrva, Zapadna Samoa, Tajland i Singapur,
- na zapadnoj hemisferi – Antigua, Aruba, Barbados, Belize, Holandski Antili, Urugvaj i Portoriko.

U tu grupu finansijskih centara svrstavaju se i Hong Kong, sa preko 450 poslovnih banaka, Singapur, sa preko 200 poslovnih banaka, i Luksemburg, sa preko 200 poslovnih banaka. U široj javnosti je manje poznato da se ta važna finansijska tržišta iz privredno razvijenih država svrstavaju, na osnovu pogodnosti i usluga koje nude klijentima, u *offshore* finansijske centre. Tačnije, nasuprot stereotipu prema kom su *offshore* finansijski centri locirani na sunčanim ostrvima, poput Kariba i Južnog Pacifika, osnovni status klijenta nerezidenta da ne podležu poreskim obavezama, a da, ukoliko im i podležu, one za njih predstavljaju skromno opterećenje, kao i to da im je tajnost računa zagarantovana svrstavaju ta finansijska tržišta u red *offshore* finansijskih centara. Tako, na primer, retko ko u nestručnom delu javnosti zna da su SAD poreski raj za vanevropske investicione fondove, pogotovo država Montana, koja predstavlja depozitni *offshore* (Nestmann, 1999).

4. Offshore finansijski centri, poreski rajevi

Posebnu pažnju prilikom proučavanja terorizma, kao i prilikom preduzimanja aktivnosti na suzbijanju finansiranja terorizma, treba obratiti na takozvane poreske rajeve. Danas je uobičajeno da se poreskim rajem, poreskim utočištem ili skrovištem, nazivaju mesta gde su porezi, odnosno sve javne dažbine niske ili ih uopšte i nema, a procedure krajne jednostavne, uz izraženu zaštitu finansijske privatnosti.

Ne postoji jedinstvena definicija za zemlje poreskog raja koje su ujedno poznate i kao *offshore* finansijski centri (*Offshore Financial Centers OFC*) (OECD, 1998). Prema definiciji OUN, „zemlja poreskog raja ili *offshore* institucija je bilo koja zemlja u svetu u kojoj banka prima depozite i upravlja imovinom izraženom u stranoj valuti u korist lica čije je stalno mesto boravka u drugoj zemlji“ (United Nations, 1998). Prilikom utvrđivanja definicije, pošlo se od kriterijuma pružanja usluga i beneficia nerezidentima, imajući pri tome u vidu da je u većini država sveta status rezidenta primarni element za određivanje statusa obveznika.

Forum za finansijsku stabilnost (*The Financial Stability Forum FSF*), definisao je da su „zemlje poreskog raja one koje imaju zakonodavstvo sa niskim porezima da bi privukle određene aktivnosti nerezidenata“ (Financial Stability Forum, 2000).

U vezi sa tim, *OECD* (*The organisation for Economic Co-operation and Development*) identifikovao je tri ključna faktora koja se uzimaju u obzir da bi se neka zemlja, područje ili mesto, smatralo poreskim rajem.

1. Potrebno je da konkretna zemlja uopšte nema uvedene, ili pak ima uvedene nominalne poreze samo za specifične slučajeve. Takođe, potrebno je da se ona nudi kao mesto koja nerezidenti koriste za izbegavanje plaćanja poreza u njihovim državama. Shodno tome, veći broj zemalja poreskog raja ili nema uvedene poreze na dohodak ili ako ih i ima ti porezi su vrlo niski. Pri tome, karakteristično je da nijedan *offshore* centar nema uvedenu obavezu plaćanja poreza na kapitalnu dobit, kao i poreza na nasleđe. U tim zemljama su prisutne i pogodbe o visini poreske stope, kao i druga praksa kada se do-

sledno ne primenjuju pravila, vrši neodgovarajući nadzor, a prisutna je i nemogućnost legalnog pristupa finansijskim podacima od strane poreskih i drugih nadležnih organa. To su sve uobičajena obeležja zemalja poreskog raja.

2. Potrebno je da postoji nedostatak transparentnosti i razmene podataka sa drugim državama.
3. Potrebno je da zemlja ima tipičnu zakonodavnu regulativu i administrativnu praksu prema kojoj su poslovni i imovinski podaci zaštićeni striktnim pravilima tajnosti, uključujući i zaštitu od uvida i vršenja poreskih istraživanja od strane poreskih organa, čime se sprečava bilo kakav uvid u podatke o poreskim obveznicima.

4.1. Nastanak zemalja poreskog raja

Korišćenje različitih poreskih zakonodavstava država radi izbegavanja ili smanjenja poreske obaveze staro je koliko i samo oporezivanje. „Nastanka zemalja poreskog raja uglavnom se u teoriji i praksi vezuje za razvoj koncepta poreske konkurenциje, sa početka XII veka, iako je po nekim mišljenjima taj poreski status imao Vatikan kao prvi primer poreskog raja još u osmom veku“ (Hrustić, 2008).

Presudan značaj na ubrzan razvoj zemalja poreskog raja u novijoj istoriji imali su Prvi i Drugi svetski rat. Posle oba ratna perioda bio je prisutan dramatičan rast poreskog opterećenja, usled potrebe za rekonstrukcijom razrušene privrede i društvenog razvoja. Švajcarska, koja je kao neutralna zemlja izbegla te troškove, bila je u prilici da održi nizak nivo poreskog opterećenja privrede i stanovništva. Time je postala lider u privlačenju kapitala. „Koincidencija je da je Švajcarska jačajući zakonodavstvo o bankarskoj tajni u ranim tridesetim godinama dvadesetog veka, više sa ciljem da pomogne ljudima da sakriju novac u strahu od nacističkog režima, a kasnije i iz drugih razloga, zapala u oči ljudima koji su hteli da sakriju novac iz legalnih i nelegalnih razloga“ (Muller, Kalin & Goldsworth, 2007). Početkom XX veka švajcarske banke su dugo bile utočište kapitala za ljude koji su bežali pred revolucionarnim i ratnim pretnjama, poput Rusije, Nemačke i Južne Amerike.

Današnje moderne zemlje poreskog raja prošle su, u periodu posle dva svetska rata, nekoliko faza razvoja.

U prvoj fazi, od 1920. do 1950. godine, za te zemlje se najviše vezivalo izbegavanje plaćanja poreza na dohodak građana, uglavnom bogatih pojedinaca.

U drugoj fazi, međutim, od 1950. godine i nadalje, broj zemalja poreskog raja beleži porast zahvaljujući korporativnim grupama i njihovim interesima. One su poslovanjem sa tim zemljama značajno umanjivale svoje poreske obaveze. Njihova strategija se uglavnom zasnivala na izbegavanju dvostrukog oporezivanja između zakonodavstava sa visokom i zakonodavstava sa niskom stopom poreskog opterećenja. Usled ekspanzije takve prakse, veliki broj zemalja je ukinuo ili ograničio primenu ugovora o izbegavanju dvostrukog oporezivanja sa malim zemljama, štiteći tako svoje javne prihode koji se ubiraju na osnovu plaćanja poreza na dobit korporacija.

U trećoj fazi, sredinom osamdesetih godina prošlog veka, većina zemalja poreskog raja izmenila je fokus svoje legislative. To su učinile putem ukidanja lokalnog oporezivanja i stvaranjem povoljnih uslova za nerezidente i nerezidentne poslovne korporacije.

Prilagođavajući se situaciji na svetskoj političkoj, ekonomskoj i zakonodavnoj sceni, te zemlje su uspevale i uspevaju i dan danas da dođu do sredstava neophodnih za njihov sopstveni razvoj. O kojoj količini finansijskih sredstava se radi najbolje svedoče zvanični podaci renomiranih međunarodnih institucija. Tako MMF iznosi procenu, baziranu na podacima BIS², prema kojoj je promet najvećih *offshore* centara krajem 1999. godine premašio sumu od 4,6 triliona američkih dolara, što je tada predstavljalo blizu polovine ukupnog ostvarenog međunarodnog prometa.

4.2. Oblici poslovanja u poreskim rajevima

Ekonomski aktivnosti u *offshore* centrima u svetu se sastoje od pružanja celog spektra profesionalnih usluga nerezidentima. U te usluge spadaju (Financial Stability Forum, 2000):

- pružanje profesionalnih finansijskih usluga,
- vođenje investicionih fondova,
- pružanje bankarskih usluga,
- poslovi osiguranja,
- poslovi u vezi penzionih fondova,
- trgovinski poslovi,
- usluge agenata,
- usluge poreskog planiranja.

Prilikom korišćenja usluga finansijskih posrednika, vlasnici slobodnih sredstava ista deponuju u *offshore* centre, a ona se kasnije preko posrednika plasiraju u vidu pozajmica ili investicija, uz pomoć kojih kasnije uglavnom završavaju u državama iz kojih su inicijalno i transferisana. Iako na taj način nije izbegnuto oporezivanje u državi principalu, vlasniku sredstava je omogućeno da, koristeći se zakonodavstvom matične i *offshore* zemlje, ne bude predmet dodatnog oporezivanja. Što se tiče kriminalaca i terorista, oni na taj način uspešno prikrivaju samo poreklo sredstava, stavljajući ih u legalne finansijske kanale širom sveta i omogućavaju buduće finansiranje svojih nelegalnih aktivnosti.

Što se tiče korišćenja usluga *offshore* centara od strane holding korporacija, njima se u tim zemljama pružaju značajne prednosti u odnosu na matične zemlje. Vlasnik kompanije, koji je nerezident, kapitalom koji potiče iz druge zemlje osniva kompaniju u *offshore* centru. Istom kompanijom kasnije upravlja iz drugog *offshore* centra u kojem je rezident kompanija majka. Holding kompanija pri tome finansira transakcije kompanije kćerke, a na razne načine se na kraju dobit transferiše u matičnu zemlju.

² Banka za međunarodno poravnjanje (*The Bank for International Settlements*) ima nadležnost za uspostavljanje normi i pravila, koja opredeljuju da li je zajam rizičan ili ne. BIS ima ulogu centralne banke za poravnanje dugova. Oformljena je 1947. godine, u skladu sa Bretonvudskim sporazumom iz 1944. godine (*The Bretton Woods Agreements*). Od tog perioda se američki dolar koristi kao univerzalni novac u međunarodnim plaćanjima i u svrhe globalnih rezervi.

Čest metod prilikom poslovanja tako osnovanih kompanija jeste kreiranje fiktivnih troškova, odnosno prenošenje profita iz zemlje sa visokim poreskim teretom u zemlju sa malim poreskim teretom. To se postiže fakturisanjem fiktivnih troškova, po osnovu navodno pruženih usluga konsaltinga ili osiguranja, čime se umanjuje ostvarena dobit u matičnoj zemlji.

Jedan od popularnih metoda *offshore* poslovanja jeste i metod transfernih cena. U ovim slučajevima *offshore* kompanije služe za svrhe refakturisanja. One jednostavno vrše nabavku raznih dobara ili ugovaranje usluga u jednoj državi, a iste potom prodaju u drugoj državi. Prilikom postupka nabavke vrši se sa njihove strane fakturisanje roba i usluga bez iskazane razlike u ceni, bez profita. Ostvaruje se takozvana transferna cena. Kasnije, prilikom prodaje robe krajnjem kupcu vrši se fakturisanje sa iskazanim profitom. Time profit ostaje u kompaniji osnovanoj u *offshore* zemlji. Skriveni profit, ostvaren i integrisan zahvaljujući zaokruženom ciklusu pranja novca, kasnije se koristi za dalje poslovanje kompanije, a od strane kriminalaca i terorista, odnosno od strane njihovih finansijera, se može koristiti za pružanje podrške njihovim nelegalnim aktivnostima.

Tako ostvareni prihodi se lako mogu transferisati dalje i koristiti za eventualno finansiranje nelegalnih aktivnosti, kao i samog terorizma.

Kao primer vrhunskog organizovanja prilikom poslovanja u *offshore* centrima mogu nam poslužiti *offshore* korporacije, odnosno internacionalne biznis korporacije (*International Business Corporations IBC*). One obavljaju svoje poslovanje, emituju akcije, obveznice, čime povećavaju svoj kapital, u uslovima nepostojanja javnog centralnog registra akcionara. Iste danas uglavnom upravljaju raznim investicionim fondovima. Najčešće se u praksi susrećemo sa primerom da multinacionalne korporacije osnivaju *offshore* banke, preko kojih upravljaju deviznim operacijama, kao i vrše internacionalna ulaganja. Matična banka (*onshore bank*) osniva svoje filijale u *offshore* centrima, čime se stvara čitav lanac paralelnih banaka sestara. Banke sestre po svom osnivanju vrše usluge administriranja *offshore* fondova, praktično vrše nadzor, vođenje računovodstva, obavljaju transfer sredstava. U *offshore* centrima nema poreza na kapital, poreza po odbitku na dividende i kamate, poreza na finansijske transakcije, poreza na dobit korporacija, poreza na kapitalnu dobit, ne postoji poreska kontrola. Pri tome svemu se traži i mali broj izveštaja regulatornim telima. U okviru ovakvog lanca lako se zameće trag sredstava, ostvarena dobit transferiše u razne druge vidove imovine, a kasnije može da se legalno širom zemljine kugle koristi u razne svrhe.

Imućni pojedinci i multinacionalne kompanije drže svoj kapital u zemljama poreskog raja između ostalog i zbog želje da se zaštite od potencijalne kontrole porekla sredstava kao i njihove namene. Uz to, otvaranje računa u *offshore* finansijskoj instituciji predstavlja za njih sredstvo izbora, ukoliko se radi o poverljivosti informacija, kako o njima samima, tako i o njihovim sredstvima. Jedan od opredeljujućih faktora za korišćenje usluga poreskih rajeva predstavlja svakako i strah od zaplene i konfiskacije imovine i sredstava, odnosno zaštita koja im je u tom pogledu u ovim sredinama pružena.

Kakve razmere je u današnje vreme *offshore* poslovanje poprimilo najbolje nam mogu posvedočiti sledeći podaci:

- Kajmanska ostrva su postala peti najveći bankarski centar u svetu posle Njujorka, Londona, Tokija i Hong Konga, sa 40.000 stanovnika i 580 banaka, sa više od 500 milijardi američkih dolara na depozitima, 2.238 investicionih fondova, 499 osiguravajućih društava i 40.000 *offshore* kompanija;
- Nye, na kojima je nastanjeno samo 2.000 stanovnika, pri tome ima registrovanih 3.000 međunarodnih biznis korporacija (U.S. Department of Treasury, 2000);
- Bahami imaju 580 osnovanih investicionih fondova, 60 osiguravajućih društava i 100.000 međunarodnih biznis korporacija; pri tome, vrednost njihove poslovne imovine se procenjuje na preko 350 milijardi američkih dolara; tu je prisutno i 418 poslovnih i investicionih banaka iz 36 država (William, 1999);
- Britanska Devičanska Ostrva, prema izveštajima KPMG iz 2000. godine, predstavljaju najveće *offshore* zagonodavstvo u svetu po veličini kapitala korporacija osnovanih bez obaveze fizičkog prisustva prilikom obavljanja poslovanja;
- Austrija ima 24 miliona nerezidentskih bezimenih računa sa preko 100 milijardi američkih dolara depozita;
- Luksemburg ima jedan od najrazvijenijih finansijskih sektora u kojem 90% svih računa predstavljaju računi nerezidenata;
- Monako, koji ima 70 finansijskih institucija, koje vode 350 hiljada otvorenih računa, sa samo 30.000 rezidenata ima 44 milijarde američkih dolara na depozitima.

Ako se uz sve navedeno uzme u obzir i netransparentno radno okruženje, koje uključuje visok nivo zagarantovane anonimnosti, odnosno eliminisanje pružanja bilo kakvih obaveštenja organima za krivično gonjenje i procesuiranje zemlje prebivališta nerezidenta, postaje jasno zašto su ih, pored vlasnika kapitala, za svoje potrebe odabrali i finansijeri terorističkih organizacija. Odgovor je jednostavan, i jednima i drugima zemlje poreskog raja pružaju neograničene mogućnosti za obavljanje sumnjivih poslova, poput vršenja poreskih utaja, pranja novca, odnosno finansiranja terorizma.

Pri tome, evidentno je da u današnje vreme takozvani poreski rajevi imaju višestruku i veoma značajnu ulogu u svim vidovima i oblicima vršenja nezakonitih delatnosti, a posebno u procesima pranja novca kao jednom od najznačajnijih vidova finansiranja terorizma i organizovanog kriminala. Terorističke organizacije aktivno i višestruko koriste za finansiranje svojih aktivnosti navedene mogućnosti, kako bi raspolagale svojim fondovima i sredstvima, bez prisustva nekog ozbiljnijeg straha da će biti otkrivene i sprečene, odnosno da će njihova sredstva biti oduzeta i konfiskovana, čime bi iste bile onemogućene ili pak značajno ugrožene.

5. Značaj i uloga Srbije i zemalja jugoistočne Evrope u borbi za suzbijanje i eliminisanje uticaja pranja novca i finansiranja terorizma

Vremenom su se problemi pranja novca i finansiranja terorizma u mnogo čemu nametnuli kao jedno od prioritetsnih pitanja u okvirima međunarodne zajednice.

Činjenice neumitno svedoče da su pranje novca i finansiranje terorizma globalni problemi, koji imaju širok spektar povratnih efekata na ekonomске, političke, bezbednosne i socijalne strukture svake zemlje. U savremenoj teoriji i praksi su kao najznačajnije posledice pranja novca i finansiranja terorizma navedeni: podrivanje stabilnosti, transparentnosti i efikasnosti finansijskog sistema zemlje, ekonomski poremećaji i nestabilnost, ugrožavanje programa reformi, smanjenje investicija, opadanje reputacije zemlje, kao i ugrožavanje nacionalne bezbednosti.

Sve to je uslovilo da se, radi što uspešnijeg suprotstavljanja tim fenomenima, sve demokratske države i društvene zajednice bore na različite načine da bi zaštitile svoje vitalne interese, oličene pre svega u zaštiti svoje nacionalne bezbednosti. Iz značaja borbe protiv finansiranja terorizma i pranja novca, čiji se akteri koriste svim mogućim dozvoljenim i nedozvoljenim sredstvima da bi isti ponovo stavili u legalne finansijske tokove, nameće se potreba za uspostavljanjem organizovanog načina borbe protiv ovog rasprostranjenog savremenog zla. U procesu formulisanja i kreiranja konzistentne, fleksibilne, moderne i efikasne strategije nacionalne bezbednosti jedan od značajnih i po svemu sudeći centralnih stubova je i formulisanje nacionalne strategije zemalja za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, odnosno suprotstavljanje pranju novca i finansiranju terorizma. Od uspeha na tom frontu zavisi konačan uspeh celokupne strategije nacionalne i regionalne bezbednosti.

Suprotstavljanje pranju novca i finansiranju terorizma u svojoj suštini predstavlja skup mera, radnji, aktivnosti, kao i postupaka koje preduzimaju nadležni državni organi radi ostvarivanja funkcije države u domenu suzbijanja mehanizama pranja novca, odnosno zaštite njenih vitalnih vrednosti i nacionalne bezbednosti u oba aspekta, pranja novca i terorizma. Zaštita ne predstavlja bilo kakvu posebnu organizaciju koja bi izvršavala zadatke iz oblasti javne i državne bezbednosti, već naprotiv, delatnošću nadležnih državnih i društvenih organa ostvaruje se funkcija integralne zaštite nacionalnih interesa od negativnih efekata pranja novca i terorizma, koji se finansira putem pranje novca.

6. Uspostavljanje sistema suprotstavljanja pranju novca i finansiranju terorizma

Sistem suprotstavljanja pranju novca i finansiranju terorizma predstavlja jedan od najnovijih podsistema u okviru integralnog sistema bezbednosti, javne i nacionalne. Obuhvata niz radnji i mera u sklopu organizacije fizičke i tehničke zaštite i bezbednosne zaštite, aktivne i pasivne, radi sprečavanja raznih kriminalnih i drugih oblika ugrožavanja nacionalne bezbednosti u sferi pranja novca i borbi protiv terorizma na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu. Cilj je otkrivanje njihovih učinilaca, kao i efikasnija zaštita države od mehanizama pranja novca i terorizma, što je nesumnjivo od centralnog značaja za bezbednost zemlje, nacionalne privrede i građana. Naša zemlja kao deo Balkana, a samim time i savremene međunarodne zajednice, ima svakako svoju ulogu u uspostavljanju sistema kontramera u odnosu na ova dva fenomena. „Balkan je deo Evrope. Mi smo zapravo svi u istom sosu. Naša prošlost i naše budućnosti blisko su povezane. Naši narodi žele iste stvari, mir, stabilnost, visok standard i pristojnost u javnom životu,

slobodu, prosperitet i mogućnosti. Svi mi imamo zajednički interes u tome da radimo na borbi protiv organizovanog kriminala, na borbi da obezbedimo poštovanje manjina, i na borbi da se izgrade jake države u ovom regionu, države koje će biti sposobne da zaštite interes svih svojih građana, i koje će biti dobri susedi na koje se čovek može osloniti“ (Patten, 2001).

Samim time, u okviru uspostavljanja fronta nacionalne, ali i regionalne i globalne borbe, usmerene ka iskorenjivanju organizovanog kriminala i povećanja stepena bezbednosti, veliki značaj nesumnjivo imaju do sada relativno neistražene mogućnosti suzbijanja pranja novca. Ono što je jako bitno jeste spoznaja da suzbijanje pranja novca i nelegalnih aktivnosti, iz kojih se finansira savremeni terorizam, jesu u funkciji borbe protiv samih osnova terorizma. U svemu tome su primarno značajne aktivnosti nacionalnih vlada, uz veoma rastući značaj regionalne i multilateralne saradnje različitih tela i organizacija, što je trajna spoljno-politička i bezbednosna orijentacija naše zemlje, vlade i demokratskih institucija.

Donošenje Zakona o sprečavanju pranja novca je samo prvi korak, formalne prirode. To za sobom povlači veoma značajne unutrašnje i spoljne obaveze koje će biti sve oštije izražene u formi novih implicitnih zahteva i obaveza, koje će morati da ispuni naša zemљa u procesu stabilizacije i pridruživanja Evropskoj uniji, kao i reintegracije u međunarodne finansijske institucije, Međunarodni monetarni fond, Svetsku banku, Svetsku trgovinsku organizaciju.

Zbog toga je bilo veoma značajno blagovremeno odrediti implikacije mehanizama i instrumenata suzbijanja pranja novca na sektore:

- banaka,
- finansijskih institucija,
- privrede.

Uz rastuću saradnju na međunarodnom planu u ovoj sferi, kao preduslova za ostvarenje nacionalne strategije, bilo je veoma bitno u nju uvrstiti i aktivnosti na unapređenju nacionalne bezbednosti i zaštite nacionalnih interesa, kao trajni strateški interes demokratskog društva i civilnih institucija. U zavisnosti od ozbiljnosti i jačine suprotstavljanja pranju novca, koje se koristi za finansiranje terorizma, presudno će zavisiti uspeh borbe protiv međunarodnog terorizma na svim nivoima.

Izražena nestabilnost savremenog sveta u ekonomskom, političkom i društvenom pogledu, uz unipolarni svetski poredak koji je potisnuo blokovske tradicionalne podele i hladni rat ali ga nije eliminisao, donela je nove izazove.

Uloga nacionalnih vlada u suzbijanju pranja novca je nezamenjiva. Snažan nacionalni finansijski, bankarski i regulatorni sistem i državne institucije su zaloga efikasne borbe u suprotstavljanju pranju novca. Savremena borba protiv pranja novca se odvija na više frontova:

- nacionalnom,
- regionalnom,
- međunarodnom.

Kreiranje nacionalne strategije borbe u suprotstavljanju pranju novca i finansiranju terorizma pri tome podrazumeva i izgradnju i očuvanje ljudskih prava i sloboda, institucija demokratskog društva.

7. Ciljevi i okviri uspostavljeni Nacionalnom strategijom

Na osnovu kreirane nacionalne strategije naša zemlja se opredelila za sprovođenje aktivne međunarodne saradnje na ovom planu, radi što uspešnije njene realizacije u praksi. Saradnja zemalja jugoistočne Evrope se ogleda u aktivnom učešću nacionalnih vlada, regionalnih i multilateralnih tela i organizacija, poput *OUN, EU, OSCE*, Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, u aktivnostima suprotstavljanja pranju novca i finansiranja terorizma. Prvenstveno svaka od zemalja jugoistočne Evrope, a time i Srbija, morala je da izvrši neophodne pripreme u sferi zakonodavne aktivnosti, regulatornih mera javnih finansijskih institucija i tela, u funkciji suprotstavljanja pranju novca i finansiranju terorizma.

U tom smislu je bilo neophodno nacionalnom strategijom inicirati preduzimanje sledećih aktivnosti:

- sprovođenje revizije i harmonizacije zakonodavstva,
- uspostavljanje novih i ojačati postojeće institucije,
- edukaciju svih činioца odbrane.

Nacionalnom strategijom je bilo neophodno, radi vođenja uspešne borbe protiv pranja novca i finansiranja terorizma, inicirati uspostavljanje međuinsticionalnog sistema za prevenciju i kontrolu pranja novca. Formiranjem institucije za prikupljanje relevantnih finansijskih informacija, koja prikuplja i razmenjuje finansijske informacije na domaćem i međunarodnom nivou, u svrhe kontrolisanja i prevencije pranja novca, postignuti su kod nas značajni rezultati. Međutim, bilo je potrebno inicirati i osnovati međuresornu radnu grupu koja bi okupljala sve agencije i institucije uključene u suzbijanje pranja novca i finansiranja terorizma, kako bi se redovno testirao i ocenjivao njihov rad.

Pri tome se nametnula i neophodnost programske harmonizacije rada banaka i drugih finansijskih ustanova i institucija, koja se mora poštovati kako bi standardi za identifikaciju finansijskih transakcija delovali i omogućili praćenje stvarnih korisnika računa.

Iz prethodno navedenog se jasno sagledava da je ključna uloga u ovoj borbi dodeljena bankama. Najveća odgovornost banaka u suprotstavljanju pranju novca je u sprečavanju, kako samog pranja nelegalno stičenog novca, tako i u sprečavanju njegovog naknadnog uvođenja u legalne tokove. Vrlo je značajna elaboracija veoma obuhvatnih i kompleksnih procedura sticanja saznanja o stvarnim aktivnostima klijenata, sticanja jasnog i nedvosmislenog saznanja i uvida za koje namene se koriste novčana sredstva, investira kapital, sa fokusom na procedurama interne kontrole i interne revizije i eksterne komercijalne revizije, prema međunarodnim i nacionalnim standardima revizije i računovodstvenim standardima, kao i nacionalnim regulativama i merama vezanim za platni promet, unutrašnji i međunarodni.

Da se ovom problemu ozbiljno pristupilo u našoj zemlji, a i u okruženju, svedoči činjenica da su zemlje članice Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope 1999. godine usvojile tekst sporazuma, radnog naziva: „Sporazum i plan aktivnosti”.

Neophodnost saradnje zemalja jugoistočne Evrope na polju suprotstavljanja pranju novca i finansiranju terorizma se u početku prvenstveno ogledala kroz aspekte rane detekcije, suzbijanja i prevencije pranja novca u bankama i u sistemu platnog prometa.

Kontinuirano suprotstavljanje pranju novca značajno je doprinelo onemogućavanju na preventivnoj osnovi finansiranja svih vidova kriminala, uključujući pri tome i finansiranje terorizma. Prvi značajniji korak u zajedničkoj saradnji zemalja ove regije, kojem je doprinela i naša zemlja, je bio sastanak ministara finansija održan 26. marta 2002. godine u Beogradu. Tom prilikom je dogovoren formiranje tri zajednička tela: za suzbijanje šverca, pranja novca i finansijskog kriminala. Jedan od primera saradnje je svakako i sastanak održan u Beogradu 9. aprila 2003. godine, VI samit šefova država i vlada procesa saradnje u jugoistočnoj Evropi. Na kraju samita o procesu saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEECP), šefovi država i vlada devet zemalja regiona usvojili su zajedničku deklaraciju, u kojoj стоји да је циљ свих zemalja regiona da postanu članice Evropske unije i da учествују у обликовању Evrope. Lideri regiona су se залоžili за континуирану saradnju, нарочито на пољу борбе против тероризма и организованог кriminala.

8. Uspostavljanje delotvornog sistema mera

Usled navedenog je zauzeto zajedničko стajалиште да је, за предузimanje континуiranih i delotvornih aktivnosti u борби protiv pranja novca i finansiranja тероризма, neophodno pre svega uspostavljanje delotvornog sistema mera, kao i identifikacija samih učesnika u тој борби. Kao основне komponente tako uspostavljenog sistema navode сe:

- adekvatno zakonodavstvo,
- finansijsko obaveštajna služba,
- regulatorna tela i nadzorni органи,
- међunarodna saradnja,
- механизми за отkrivanje и процесуирање krivičnih dela pranja novca i
- finansiranja тероризма.

Shodno међunarodним standardima, uspostavljenim u okviru одредаба међunarodних уговора и директива, и наша земља се определила да се у оквиру законских решења, односно одредаба приставака из њих, мора obezбедiti криминализација прanja novca i finansiranja тероризма. Такође, усаглашено је и да се пропишу preventivne mere u privatnom sektoru, као и obezbedi efikasan i sveobuhvatan sistem privremenog i trajnog одузимања imovinske koristi стечене на основу кримinalnih aktivnosti. Pored navedених, другим zakonima су уредене области као што су регистрација привредних društava, регистар nepokretnosti, bankarski sistem, devizно poslovanje, platni promet, igre na sreću, prevencija korupcije i druge komplementарне области, sve radi razumnog smanjivanja potencijalnih realnih rizika od ова два феномена.

U okviru Nacionalne strategije banke i druge finansijske institucije су идентификоване као најважнији извор информација о пранju novca, finansiranju тероризма i другим обlicima finansijskog kriminala. Veliki značaj je при tome дајат прикупљану и координисану размену ових информација између надлеžnih državnih органа. Oni представљају крсцијални елемент у борби против ових облика кriminala.

Usled тога, Republika Srbija je образовала специјализовани орган који се бави наведеним пословима, Управу за спречавање пранја новца. Слични органи, који су образовани и у преко 100 другим државама, се у међunarodним конвенцијама i

drugim međunarodnim standardima nazivaju finansijsko obaveštajna služba. Finansijsko obaveštajna služba je „centralna agencija nadležna za prikupljanje i analizu podataka dobijenih od finansijskih institucija i prosleđivanje drugim nadležnim organima podataka do kojih je došla“ (Nacionalna strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma). Poseban značaj je dat i članstvu Uprave za sprečavanje pranja novca u EGMONT grupi, koja predstavlja međunarodno udruženje finansijsko obaveštajnih službi, posvećeno unapređivanju njihove međusobne međunarodne saradnje. U okviru zemalja međunarodne zajednice, u praksi, su se izdiferencirala četiri osnovna modela organizovanja finansijskih obaveštajnih službi, administrativni, policijski, sudska tužilački i mešoviti model. Republika Srbija se opredelila za prihvatanje i implementaciju administrativnog modela finansijsko obaveštajne službe. Kao članica tog udruženja naša zemlja je prihvatala i ispunjavanje obaveze da u toku 2008. godine donese zakon kojim se uvode i uređuju preventivne mere i međunarodna saradnja u oblasti borbe protiv finansiranja terorizma. U suprotnom, kao sankcija za neispunjavanje iste u izgled je bila stavljena mera isključenja iz EGMONT grupe.

9. Zaključak

Nameće se nakon izučavanja fenomena pranja novca i finansiranja terorizma zaključak da je u praksi, zahvaljujući preovlađujućoj birokratskoj samodovoljnosti, uglavnom na nivou međunarodne zajednice, po pitanju implementacije standarda i mera za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma, donekle promašena sama poenta.

Naime, iznad svega, postavlja se pitanje zašto vlade zemalja ne obezbede veća sredstva svojim kriminalističkim, antiterorističkim i poreskim policijama i pravosudnim organima, neophodna za borbu protiv terorizma i kriminaliteta, umesto što postavljaju obaveze pred pojedince i industriju finansijskih usluga, kao i druge zakonske obveznike, da urade u suštini njihov deo posla, za koji pak njihovi zaposleni nisu dovoljno obučeni niti pak adekvatno opremljeni i pripremljeni?

Takođe, postavlja se i ključno pitanje nije li se ovakvim stavom i zakonodavno-formalnom postavkom nedvosmisleno, mada uvijeno u zakonodavnu i političku formu, priznalo da su vladine institucije izgubile ovu važnu bitku, odnosno da su svoj teret prebacile na građane, finansijski i druge sektore?

Ono što je još gore, mnogi se rukovodeći se moralnim i etičkim principima, opravdano pitaju – da li se na ovaj način generalno podstiče sveopšte denunciranje na osnovu sumnje u etiku, moral i profesionalizam raznih stručnih profila?

U poslednje vreme nisu retka pitanja, ali i ozbiljni protesti, u vezi sa ograničavanjem ljudskih prava i sloboda, proisteklih iz ispunjavanja obaveza nametnutih nacionalnim zakonodavstvima, koja regulišu ovu materiju.

Istovremeno, nameće se neumitno i zaključak da današnje ekonomije egzistiraju u svetu bez morala. Njihovi planeri i nosioci mirne savesti dovode trgovinu ljudima u istu ravan profitabilnosti kao krijumčarenje oružjem, narkoticima ili dijamantima.

Ako se ima u vidu značaj problema o kojima smo govorili, iz postojećeg stanja proizilazi da su vlade zemalja na Zapadu i njihove obaveštajne službe dosta pasivno posmatrale kako su kriminalne i terorističke grupe širile svoja izvorišta moći. Zemlje

u Južnoj Americi, Africi i Aziji doživele su potpuni kolaps ostavljajući mafiji i teroristima da daju odgovor na razumljivo pitanje gde će usmeriti svoju pažnju i aktivnosti? Nesumnjivo je da bi jedan deo pažnje međunarodne i lokalnih zajednica trebalo što pre usmeriti u pravcu labavo regulisanog sveta *offshore* biznisa, koji zaslužuje mnogo veću pažnju.

Iz predloženog se jasno nameće zaključak da su po ovom pitanju ljudi i njihov sistem vrednosti ti koji će doneti suštinsku promenu, a ne isključivo sistemi ili zakoni u njihovoj strogo birokratskoj primeni. Ako zaista želimo da efikasno i trajno, u značajnom i prihvatljivom obimu, odstranimo prljavi novac prvenstveno iz sektora finansijskih usluga, mnogih uključenih profesija, kao i drugih oblasti privrednog života i društvene nadgradnje, odnosno predupredimo finansiranje terorizma po tom osnovu, moramo shvatiti da je pri tome potrebno ispuniti mnoge preduslove.

Kao prvo, moramo biti svesni da nije dovoljno samo na lokalnom i globalnom nivou osmisliti, kao i pod pretnjom zakonskih sankcija implementirati u okviru finansijskog, kao i drugih sektora međunarodne standarde i pravne regulative, u vezi sa sprečavanjem pranja novca i finansiranja terorizma. Naprotiv, uz svu dobru volju, kvalitetnu regulativu, savremene standarde i tehnike, najpotrebniji su nam na ovom planu ljudi. Kakvi ljudi? Takvi koji će borbu protiv ovih pošasti savremenog društva i čovečanstva smatrati lično svojom, kako moralnom, tako i građanskom obavezom. Iste u ovom kontekstu nije moguće posmatrati isključivo kao pojedince već naprotiv kao pripadnike poslovnih celina, odnosno društvenih zajednica u kojima iste obavljaju svoje poslovanje.

U suprotnom, ukoliko osnovne vrednosti tog vida borbe pojedinci kao jedinke, a istovremeno i kao deo društvene zajednice, ne bi prihvatali kao svoje, implementaciju međunarodnih i lokalnih normi bi bilo zasigurno moguće sprovesti tehnički i to na osnovu autoriteta društva, kao i na osnovu pretnje sankcijama. Međutim, ovako sprovedena implementacija bi bila uskraćena za svoju osnovnu vrednost, koja bi se ogledala u prisustvu voljnog elementa kod onih koji su zvanično zaduženi da je sprovode.

10. Literatura

1. Bazley, S., Foster, C., *Money Laundering: Business Compliance*, Butterworth-Heinemann, Croydon UK, July 2004.
2. *Concise Oxford Dictionary of Quotations*, Oxford, 1986.
3. Department of Treasury, *Financial Crimes Enforcement Network*, FinCEN Advisory, Washington, July 14. 2000.
4. Financial Action Task Force on Money Laundering, FATF, *Report on Money Laundering Typologies*, Paris 2002.
5. Financial Stability Forum, *Report of The Working Group on Offshore Centres*, 5. April 2000.
6. Gough, T., *Anti Money Laundering: A Guide for Financial Services Firms*, Risk Books, London, November 2005.
7. Graham, T., Evan Bell, Nicholas Elliot, *Money Laundering*, Butterworth-Heinemann, London, March 2003.
8. Hrustić, H., Oblici poslovanja u zemljama poreskog raja, *Pravo i privreda*, Udruženje pravnika u privredi Srbije, Dosije, Beograd, 2008.
9. Ignjatović, Đ., *Kriminologija*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
10. Ignjatović, Đ., *Organizovani kriminalitet – drugi deo*, Policijska akademija, Beograd, 1998.

11. Kersten, U., Međunarodni terorizam, doprinos policije u suzbijanju globalnog fenomena, *Pogledi*, 2/2003.
12. Madinger, J., *Money Laundering: A Guide for Criminal Investigators*, CRC Press, Florida, 2006.
13. Mills, A., *Essential Strategies for Financial Services Compliance*, John Wiley & Sons, West Sussex, England, 2008.
14. Muller, H. W., Kalin, H. C., Goldsworth, G. J., *Anti-Money Laundering: International Law and Practice*, John Wiley & Sons, West Sussex, England, 2007.
15. Nacionalna strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 89/08.
16. Nestmann, M., When is Tax Competition Harmful? A-Letter, *The Societ*, Vol. 1, No. 8, 1999.
17. OECD, *Harmful Tax Competition: An Emerging Global Issue*, Paris, 1998.
18. Pastrana, A., U bankama 500 milijardi dolara od trgovine narkoticima, *Bankar*, br. 7-8, Beograd, jul-avgust, 2007, <http://www.emg.rs/zines/bankar/447.html>, 17/06/2008.
19. Patten, C., *Strategija Evropske unije na Balkanu*, Međunarodna krizna grupa, Brisel, jul 2001. godine, www.b92news.com/doc/s01338.sr.doc, 20. 7. 2002.
20. Simenunović, D., Opšta problematika pranja novca (Uporedna iskustva), *Konferencija na temu „Finansijski delikti i aktuelna pitanja organizacije i rada finansijske policije“*, Budva, 1995.
21. Simeunović, D., *Političko nasilje*, NIRO Radnička štampa, Beograd, 1989.
22. Simeunović, D., *Teorija politike I deo*, Nauka i društvo, Beograd, 2002.
23. Sporazum i plan aktivnosti, Pakt za stabilnost jugoistočne Evrope, Oslo, avgust 1999, www.srbija.sr.gov.yu/video/antik-inic.doc, 7. 10. 2008.
24. U.S. Department of Treasury, *Financial Crimes Enforcement Network*, FinCEN Advisory, Washington, July 14. 2000.
25. United Nations, *Financial Havens, Banking Secrecy and Money Laundering*, 1998.
26. United Nations, *Financial Havens, Banking Secrecy and Money Laundering*, 1999.
27. Veselinov, D., *Politička ekonomija*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2008.
28. William, C. A., *Statement by the Bahamas to the OECD Forum on Harmful Tax Practices*, Paris, August 30, 1999.

FINANCIAL INSTITUTIONS AND TERRORISM FINANCING THROUGH MONEY LAUNDERING

Summary

The subject of this paper is the multi disciplinary aspect of the methods and techniques of preventing and combating terrorist financing through money laundering in official financial institutions, based on the application of modern achievements in the methodology of political, criminological, legal, economic, sociological and history sciences, as well as the possibility of further capacity building of the society and political subjects in the successful organisation of detecting, understanding, analysing and undertaking countermeasures.

The issue essentially refers to the area of insight in terrorist financing through money laundering, as follows: the existing knowledge on terrorism, the existing knowledge on money laundering, the existing knowledge on interrelations between these two social phenomena, the existing knowledge on the consequences of these phenomena, the existing knowledge on the methods and techniques applied in the processes of terrorist financing through money laundering, the existing knowledge on the policies and methods of implementation of the countermeasures of the international community and

local communities aimed at combating these phenomena, security as a social phenomenon.

The basis for comprehensive understanding of this phenomenon is a precise scientific definition of the following: first, the phenomenon itself; second, the methodologies and techniques of its presentation, third, social significance and consequences of this phenomenon, fourth, methodologies of monitoring and measuring its effects, fifth, methodology, implementation and monitoring of the effects of countermeasures of the social and international community.

Terrorist financing through money laundering has been defined as a very complex process of various relations established for the purpose of attempting or successfully obtaining or raising funds or assets, aimed at their use or with the awareness that they may be used fully or partially in the performance of a terrorist act, by terrorists or terrorist organisations. The subject of study are, therefore, the relations between the elements of the process of terrorist financing through money laundering based on modern politicological and methodological knowledge.

NASILJE KAO KRIMINOLOŠKI FENOMEN¹ (TEORIJSKI OKVIR)

Danijela Spasić*

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Ivana Radovanović

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Sažetak: Rastući trend nasilničkog i agresivnog ponašanja u svetu ne poznaje prostorne granice ili druge karakteristike (pol, rasu, versku pripadnost). Nasilje koje se javlja u kontekstu političkih zbivanja, u institucionalnom okruženju ili u porodici i partnerskim odnosima, ima svoje kompleksne uzroke i faktore koji doprinose njegovom ispoljavanju. Ovaj rad se bavi teorijskom analizom uzroka i faktora nasilja. Poseban istraživački napor usmeren je na oblike i faktore interpersonalnog nasilja, kao najčešćeg oblika ispoljavanja agresivnog ponašanja. U okviru tih razmatranja, teorijski konstrukt treba da doprinesu razumevanju i nasilja u porodici kao opasne povrede ljudskih prava i načina ispoljavanja dominacije i moći u porodičnom okruženju.

Ključne reči: nasilje, interpersonalno nasilje, nasilje u porodici, uzroci, faktori.

1. Uvod

Kriminalitet nasilja, odnosno „nasilni zločini“, kako ih definiše Izveštaj UNDP iz 1994. godine, usmrti godišnje u svetu više od 1,6 miliona ljudi (Rosenberg, et al., 2006: 186). Indirektno, nasilje proizvodi negativan ekonomski efekat na nacionalnom i lokalnom nivou koji se iskazuje kroz usporen ekonomski razvoj, povećanje

¹ Ovaj rad je nastao kao rezultat realizovanja naučnoistraživačkog projekta pod nazivom Bezbednost i zaštita organizovanja i funkcionisanja vaspitno-obrazovnog sistema u Republici Srbiji (osnovna načela, principi, protokoli, procedure i sredstva). Projekat finansira Ministarstvo nauke i prosvete Republike Srbije (br. 47017), a realizuje Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu (2011–2014). Rukovodilac projekta je prof. dr Želimir Kešetović.

Ovaj rad je rezultat realizovanja i naučnoistraživačkog projekta pod nazivom Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprostavljanje organizovanom kriminalu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija. Projekat finansira Ministarstvo nauke i prosvete Republike Srbije (br. 179045), a realizuje Kriminalističko-policijska akademija u Beogradu (2011–2014). Rukovodilac projekta je prof. dr Saša Mijalković.

* E-mail: danijela.spasic@kpa.edu.rs

ekonomski nejednakosti, opadanje ljudskog i socijalnog kapitala, kao i kroz povećanje troškova za sprovođenje zakona (Waters et al., 2004).

Tradicionalno, nasilje se u kriminologiji određuje kao „upotreba prinudnih sredstava i metoda prema nekome, a protiv njegove volje i prava ili primena fizičke sile prema objektima i materijalnim sredstvima“ (Bošković, 1999: 202). Osim te i sličnih definicija, u literaturi se sreće čitav niz drugih, užih ili širih određenja nasilja, koja uglavnom neposredno zavise od kriminološke orientacije istraživača i odnosa prema određenju i relevantnosti pojmova „prinude“, „volje“ i „prava“.

Svetska zdravstvena organizacija (WHO, Globalne konsultacije o nasilju i zdravlju 1996: 23) definiše nasilje na sledeći način: „Nasilje je namerno korišćenje fizičke sile ili moći, protiv sebe, drugog lica, ili prema grupi ili zajednici, što za posledicu može imati povrede, psihičke povrede, lišavanje, zanemarivanje ili smrt“. Definicija naglašava da, za čin koji se klasifikuje kao nasilje, lice ili grupa mora imati namjeru da koristi silu ili moć protiv drugog lica ili grupe. Dakle, nasilje se razlikuje od nemernih incidenata koje dovode do povrede ili proizvode štetu.

Prema prirodi, odnosno obliku ispoljavanja, nasilje može biti fizičko, seksualno, ili psihološko, ili može da podrazumeva lišavanje i različite forme zanemarivanja. Zbog poteškoća u merenju obima lišavanja i zanemarivanja, klasifikacije se uglavnom baziraju na podeli na fizičko, seksualno, i psihološko nasilje.

Svetska zdravstvena organizacija (SZO) je u svojim izveštajima o globalnom nasilju i zdravlju, identifikovala nekoliko kategorija nasilničkih akata, prema njihovom subjektu, odnosno objektu izvršenja:

- nasilje usmereno ka sebi, odnosno, nasilje u kojem je izvršilac žrtva (samoubistvo);
- interpersonalno nasilje ili nasilje naneto od strane drugog pojedinca ili male grupe pojedinaca;
- kolektivno nasilje ili nasilje od strane veće grupe, kao što su država, organizovana politička grupa, militantna grupa ili terorističke organizacije (Dahlberg et al., 2002).

Interpersonalno nasilje nesrazmerno pogđa zemlje sa niskim i srednjim dohotkom. Izveštaj SZO o nasilju i zdravlju procenjuje da se više od 90 odsto svih nasilnih slučajeva sa smrtnim ishodom, javlja u ovim zemljama (Dahlberg and Krug 2002). Procenjuje se da je stopa nasilne smrti u ovim zemljama 32,1 na 100.000 ljudi u 2009. godini, u poređenju sa 14,4 na 100.000 u visoko-razvijenim zemljama.

Razmatranja u ovom radu fokusiraju se na faktore nasilničkog (agresivnog) ponašanja, a posebna analiza odnosiće se na porodično nasilje kao oblik interpersonalnog nasilja, njegove faktore i uzroke.

2. Faktori nasilničkog ponašanja – teorijski okvir

U kriminologiji se za adekvatno teorijsko utemeljenje pojma nasilja u porodici, kao šira teorijska platforma mora koristiti konceptualno zasnivanje pojma nasilja uopšte, njegovih bioloških, psiholoških i sociokulturalnih determinanti, kako bi se, u tako postavljenoj ravni, diferenciralo, razumelo i objasnilo porodično nasilje.

Potpunijem razumevanju ovog kompleksnog i difuznog pojma, kao i preciziranju pojmovno-kategorijalnog aparata u poslužiće kraći prikaz savremenih kriminoloških i socioloških koncepcija o nasilju.

2.1. Biološki i psihološki faktori agresivnog ponašanja

Prema savremenim biološkim i psihološkim koncepcijama, pod agresivnim ispoljavanjem se podrazumevaju sasvim različite manifestacije, kako konstruktivne, tako i hostilne i destruktivne. U literaturi o biološkim i psihološkim faktorima agresivnog ispoljavanja često se potenciraju distinkcija i odnos između agresivnog ispoljavanja i agresivnih osećanja, a emocija koja se najčešće dovodi u neposrednu vezu sa agresivnim ispoljavanjem jeste gnev (bes, ljutnja), koji se smatra osnovnim faktorom ili neophodnim uslovom za agresivni ispad (Simeunović-Patić, 2003). Poreklo agresivnosti kao dosledne osobine ličnosti koja podrazumeva relativno trajnu sklonost agresivnom ispoljavanju, sasvim je u domenu biološkog i psihološkog pristupa, ali se intenzivno razvijaju koncepcije u okviru kojih se agresivnosti pristupa kao dimenziji koja uspešno diferencira osobe fiziološki ili psihološki disponirane za vršenje nasilja, od osoba koje pripadaju normativnoj populaciji (Miljković i sar., 2001). Tako se agresivnost definiše kao „osobina ličnosti da se, manje-više, dosledno, prema svojoj okolini odnosi neprijateljski i razorno“ (Kostić, 1988: 29).

2.2. Instinktivna osnova agresivnog ponašanja

U okviru klasične psihoanalitičke teorije instinkti se smatraju nosiocima energetskog potencijala kojim se održava dinamika u ponašanju (Simeunović-Patić, 2003). Razgrađivanjem i modifikovanjem Frojdove izvorne postavke o egzistenciji „nagona smrti“ (*thanatos*), prema kojoj se taj nagon, koji je autodestruktivno usmeren i koji se, pod uticajem ega i libida, kreće prema spolja u formi agresije, From (Fromm, 1975) pravi razliku između benigne i maligne agresije: dok je benigna u funkciji samoodbrane, malignom agresijom se nanosi povreda ili šteta drugome. Maligna agresija nije instinktivnog porekla, biološki je nesvrishodna i usmerena je isključivo na uživanje u destrukciji. Iako su ljudi nosioci destruktivnih crta, destruktivno ponašanje je rezultat razvoja destruktivnog potencijala u porodičnom i širem socijalnom okruženju. Posebne forme maligne agresije, prema Fromu, jesu spontana destruktivnost i destruktivnost koja je u vezi sa strastima, ukorenjenim u karakteru. Među spoljašnjim okolnostima koje mogu da pokrenu destruktivnu agresiju From ukazuje na različite forme kolektivne destrukcije (ratove, socijalne sukobe), ali i na situacije koje pothranjuju doživljaj neostvarenosti i beznačajnosti: „Osoba koja ne može da živi produktivno, koja uopšte ne može da stvara, ipak ne želi da bude pasivna, kao kocka izbačena iz čaše. I ona želi da transcendira život; da bude čovek, da ostavi trag u svetu. Ako ne može da stvara, svoj status stvorenja može da transcendira razaranjem. Uništavanje života je transcendentno koliko i stvaranje; stvaranje postavlja uslove interesovanja, sposobnosti, itd; razaranje traži samo jedno – pištolj ili snažnu ruku.“ (Evans, 1988: 340, u: Simeunović-Patić, 2003).

Prema Lorencu (Lorenz, 1970), agresivnost je instinkt u funkciji opstanka jedinke i vrste: težnja za održanjem vodi neprestanoj borbi za uspostavljanje i odbranu dominacije, što zahteva agresivno ponašanje kao sastavni deo života. Pravo pitanje, u stvari, nije da li će se ljudi ponašati agresivno i zašto, već na koji način je moguće socijalizovati i kanalizati ispoljavanje agresije. Naglašavajući važnost klasifikacije agresije za njeno izučavanje, Feldman i Kvencer (Feldman, Quenzer, 1984: 24852) razlikuju: predatorsku agresiju; agresiju u vezi sa uspostavljanjem dominacije između mužjaka; agresiju pokrenutu strahom (kao reakcija na napad ili opasnost); agresiju kao posledicu iritacije (tj. izolacije, bola, deprivacije); teritorijal-nu odbrambenu agresiju (kojom se reaguje na pojavu i napad uljeza); materinsku (roditeljsku agresiju) koju reprezentuje odbrana mладунaca od napada predavatora i instrumentalnu agresiju, kao napad na objekte koji asociraju na strah ili povredu. Nešto kasnije, Lorenc je teorijski dopustio mogućnost da porast agresije bude posledica pasivne izloženosti nasilnim sadržajima u posrednom okruženju: „Ako se deca naviknu da na televiziji gledaju ratove, ubistva i tuče, mogu im se oslobođiti inhibicije prema vršenju ovih nasilnih radnji. Nije stvar u povećanju potencijala za agresivno ispoljavanje, već u slabljenju inhibicija, stvaranjem jedne društvene klime koja toleriše agresivne radnje.“ (Evans, 1988: 23).

2.3. Agresija kao posledica fiziološke i neuropsihološke disfunkcije

Prema biopsihološkim teorijskim koncepcijama, izvesni kognitivni deficiti u dimenzijama i sklopu ličnosti smatraju se primarnim faktorima agresije. Provera hipoteza o njihovoj međusobnoj uslovljenoći bila je predmet velikog broja sprovedenih empirijskih istraživanja. Prema Silveru i saradnicima (Silver et al., 1987: 180, u: Simeunović-Patić, 2003), fizičke traume, npr. povreda glave, mogu proizvesti konfuziju, intelektualne promene, afektivnu labilnost, impulsivnost, čak i psihoze. Rajn (Reine, 1994: 365373) smatra da su kod nasilnika emocije većeg intenziteta, što rezultira njihovom težom kontrolom. Pored toga, on ističe i određeni značaj psihosocijalnih faktora za genezu rizika od violentnog ponašanja, među kojima i: rano odbacivanje od majke, nizak stepen motoričkog razvoja u toku prve godine života, nepovoljne socijalne, ekonomski, edukativne i stambene okolnosti, bračne konflikte roditelja, porodičnu nestabilnost i kriminalno ponašanje roditelja. Mnogi teoretičari (Lenard, 1988; Baumeister, Sevin, 1990) dovodili su agresivno ponašanje u vezu sa psihofiziološkim poremećajima, smatrali su ljudi sa sniženim nivoom serotonina u mozgu depresivni, agresivni i impulsivni. Grej (Gray, 1981, 1994) izdvaja anksioznost i impulsivnost kao faktore prvog reda agresije.

U okviru kibernetičkog modela konativnog funkcionisanja (Momirović, Wolf i sar., 1992), bazična agresivnost se smatra ishodom poremećaja sistema za regulaciju i kontrolu reakcija napada (Simeunović-Patić, 2003).

2.4. Agresija i dejstvo psihoaktivnih supstanci

Neki teoretičari su svojim istraživanjima pokušali da ukažu na dejstvo koje psihoaktivne supstance (droge, alkohol, lekovi) mogu imati na ispoljavanje agresivnog ponašanja. Rezultati su pokazali da akutnim dejstvom psihoaktivne

supstance ostvaruju različite neurofiziološke konsekvensije u ponašanju koje variraju od euforije i erupcije impulsivnosti i agresivnosti, u slučaju stimulativa centralnog nervnog sistema, preko deinhibicije kontrole ponašanja (alkohol), pa do persistentne pasivnosti (sedativi, depresanti) (Petrović, 1989). Uopšte, smatra se da stimulativi centralnog nervnog sistema posebno pojačavaju rizik agresivnog ispoljavanja. Međutim, neki autori upućuju na to da je za razumevanje dejstva alkohola i droga na ljudsko ponašanje važno obratiti pažnju i na kulturološko značenje, opštevažeće stavove i očekivanja u vezi sa njihovim konzumiranjem i efektima koje ostvaruju (Marlatt et al., 1975).

2.5. Teorije o učenju agresivnog ponašanja

U okviru teorije o učenju agresivnog ponašanja polazi se od stava da agresivno ponašanje, norme, vrednosti i verovanja u vezi sa agresivnim ispoljavanjem mogu da se uče od roditelja, u školi, među vršnjacima, uslovljavanjem i imitacijom.

Teorije učenja uslovljavanjem zasnovane su na postulatu da je svako učenje proizvod interakcije između draži i odgovora, uz pravilo da je ponašanje variabilna kategorija, zavisna od učestalosti nagradivanja i kažnjavanja (Simeunović-Patić, 2003).

Teorija socijalnog učenja važi za jedan od modela sa pretenzijom paradigmе u objašnjenju fenomena agresivnog ponašanja. Prema Banduri i saradnicima (1963), agresivno ponašanje je naučen, usvojen model reagovanja na određene stimulanse, a ponašanje pojedinca i stanje u spoljašnjem svetu u stalnoj su interakciji. Učenje agresivnog ponašanja odvija se koliko direktnim uslovljavanjem (nagradijanjem i kažnjavanjem), toliko i putem opservacije i imitacije, gde je uzor ponašanje ljudi koji se doživljavaju kao bliski.

Razvijajući koncept o socijalnom učenju, neki teoretičari (Owens, Straus, 1975; Walshe-Brennan, 1977) identifikovali su fenomen intergeneracijske sklonosti agresivnom ispoljavanju. Njegove osnove potkrepljene su konceptom o ciklusu deprivacije i nasilja, kojim je ukazano na to da iskustvo aktivne viktimizacije nasiljem (trpljenje nasilja) u primarnoj porodici traumatizuje dete i umanjuje njegove razvojne kapacitete, istovremeno uvećavajući anksioznost, hostilnost i nisku samoprocenu, što čini jedan od važnih faktora vršenja nasilja u budućnosti: fizički ili emotivno zlostavljava deca u odrasлом dobu ponavljaju ponašanje svojih roditelja, postajući i sami nasilnici zlostavljajući svoju decu. Dakle, ono što se prenosi sa generacije na generaciju nasilnika jeste naučeni agresivni bihevioralni obrazac. Posebno su, prema nekim shvatanjima (Prothro-Wisth, Weissman, 1991), ugroženi dečaci iz porodica sa nasilnim muškim modelom i objektom identifikacije. Koncepti o ciklusu nasilja i vertikalnoj transmisiji nasilničkog bihevioralnog obrasca danas predstavljaju osnovu za objašnjenje različitih oblika porodičnog nasilja.

2.6. Teorijske koncepcije o agresiji kao posledici frustracije

Frustracija predstavlja nemogućnost zadovoljenja neke značajne potrebe. U okviru koncepcije o mehanizmu frustracija-agresija, manifestovanje agresije se objašnjava kao posledica frustracije, dok je agresivnost kao crta ličnosti proizvod permanentnih frustracija u toku razvojnog procesa (Simeunović-Patić, 2003). Reč je

o percepciji sopstvenog položaja kao relativno deprivirajućeg, koji se istovremeno doživljava kao neprihvatljiv. Subjektivni doživljaj frustracije, usled percepcije sopstvene relativne deprivacije, može inicirati agresivno ispoljavanje (Berkowitz, 1972). Fizički i emotivno zlostavljana deca postaju nesigurna i anksiozna, što ih čini manje sposobnim da adekvatno reaguju na osuđenja u budućnosti i sklonijim agresivnom ponašanju (Hurlock, 1971).

2.7. Sociološki pristup nasilju

2.7.1. Nasilje i društvena struktura

Jedna od danas najrazvijenijih socioloških koncepcija o faktorima nasilja jeste koncepcija strukturalnog nasilja, u kojoj se pod nasiljem podrazumeva svako ugrožavanje ljudskih potencijala ekonomskom ili političkom strukturom (Galtung, 1969). Nejednakost u pristupu političkoj i svakoj drugoj moći, zdravstvenoj nezi i pravnoj zaštiti karakteristični su oblici strukturalnog nasilja koje je obično nevidljivo i izvire iz same društvene strukture. Veza između strukturalnog i direktnog (bihevioralnog) nasilja pozitivna je i snažna: oni koji su žrtve strukturalnog nasilja okreću se direktnom nasilju; nasilje je odgovor ljudi koji se osećaju poniženo i odbačeno, inferiorno i neadekvatno, a strukturalno nasilje upravo pojačava takva osećanja. Gil (Gill, 1978) određuje bihevioralno nasilje kao reaktivno, izazvano strukturalnim nasiljem posredstvom stresa i frustracija: porodično nasilje je proizvod tog stresa, budući da je porodica mesto gde se „praznjenje“ može obaviti bez punitivnih sankcija.

2.7.2. Socijalni kapital i nasilje

Pod socijalnim kapitalom se u savremenoj teoriji podrazumeva „skup pravila, normi, obligacija i nivo poverenja u okviru socijalnih relacija, socijalne strukture i društvenih institucija koji omogućavaju članovima društva da postignu svoje individualne i kolektivne ciljeve“ (Narayan, 1997: 50). Osnovne dimenzije socijalnog kapitala čine nivo međusobnog poverenja građana i njihova spremnost da aktivno i organizovano učestvuju u društvenom životu. Empirijski nalazi upućuju na to da je socijalni kapital u značajnoj vezi sa stopom nasilja i kriminaliteta uopšte, ali i sa stepenom heterogenosti populacija s obzirom na ekonomski i socijalni status (Lederman et al., 2000; Knack, Keefer, 1997, u: Simeunović-Patić, 2003).

2.8. Ekološki model nasilja

Ekološki model nasilja promovisao je Mozer (Moser, 2000), istražujući problem nasilja celovito: na strukturalnom, institucionalnom, interpersonalnom i individualnom nivou. Prema ovom modelu, nasilje kao socijalni fenomen predstavlja kontinuum sastavljen od posebnih kategorija koje suštinski definišu njegovu prirodu i svrhovitost: političko/institucionalno nasilje, ekonomski motivisano nasilje od strane kriminalnih organizacija, ulično instrumentalno nasilje i socijalno nasilje (porodično nasilje i dr.) Navedene kategorije su u stalnom međuuticaju: porodično nasilje rezultuje neadekvatnom socijalizacijom mladih, što uvećava rizik od svih kategorija nasilja.

2.9. Kulturološke konцепције nasilja

Koncept „muškosti“ (*masculinity*), u teoriji se intenzivno razvija još od vremena kada su Wolfgang i Ferakuti (Wolfgang, Ferracuti, 1967: 260, u: Simeunović-Patić, 2003) zapazili da „generalno, statistički i klinički izvori mnogih zemalja pokazuju da mladi muškarci ostvaruju najviše stope nasilničkog kriminala, a da je njihovo fizički agresivno ponašanje u vezi sa veličanjem ideala muškosti“. Prema većini istraživača ovog fenomena, veza između „muškosti“ i nasilja rezultat je diskriminacije, patrijarhalnih kulturoloških definicija i rodne socijalizacije. „Pravi muškarac je onaj koji je u stanju da uspostavi kontrolu; njegov status neće biti ugrožen ukoliko se ponaša nasilno, čak naprotiv“ (Edgar, 1991: 154).

U feminističkoj kriminologiji nasilje nad ženama u potpunosti je shvaćeno kao ekspresija (i izvijavanje) muške dominacije i kontrole nad ponašanjem i odlukama žena, utemeljena na tradicionalnoj raspodeli moći i kulturološkim definicijama koje je racionalizuju. U krajnjem ishodištu, „ubistvo partnerke nije željeni ishod niti je cilj po sebi: naprotiv, ono je neželjena (slučajna) posledica pri korišćenju nasilja kao instrumenta kontrole i zastrašivanja“ (Wilson, Daniele, 1995: 287). Muška rodna socijalizacija u patrijarhalnoj strukturi neizbežno je trening za nasilje: patrijarhalna „muškost“ znači legitimnost težnje ka ispoljavanju snage i moći, legitimnost dominacije nad drugima i legitimnost nasilja kao metoda uspostavljanja i održavanja dominacije.

2.10. Interakcionistička stanovišta: ličnost, sredina i prilike

Neki istraživači pristupaju nasilju kao pojavi koja predstavlja rezultat interakcije urođenih i stečenih dispozicija ličnosti i različitih sredinskih (situacionih, kulturoloških i socijalnih) faktora. Goldštajn, na primer (Goldstein, 1986) vidi agresivno ponašanje kao kompleksan akt i posledicu simultanog dejstva velikog broja faktora, među kojima razlikuje dubinske (dugodelujuće) i situacione (Simeunović-Patić, 2003). Dugodelujući ili dubinski faktori su oni koji su relativno trajni i predstavljaju karakteristike ličnosti, kao što su motivi, moralni stavovi, vrednovanja u vezi sa agresivnošću, sklonost da se u interpersonalnim relacijama koristi agresivna ili neagresivna strategija. Od situacionih faktora izdvojeni su oni koji umanjuju moć inhibicije, kao što su: poznato okruženje, alkohol, prisustvo bliskih osoba.

S druge strane, problem nasilničkog ponašanja Toh (Toh, 1978) sagledava kao kompleks motiva nasilnika, njegovog pristupa konfliktu, načina odnošenja prema drugim ljudima i određenih karakteristika samog situacionog konteksta. Nasilju se najčešće pribegava kao strategiji samozaštite, radi održavanja i veličanja ega u sopstvenim i očima drugih ljudi: kompenzacija predstave o sebi najučestaliji je kontekst vršenja nasilja. Ono se relativno često vrši i radi odbrane ugleda, potom i zarad otklanjanja pritiska, dok je često i u funkciji samoodbrane (Toh, 1978, 191193).

2.11. Viktimološki pristup objašnjenju nasilja

Viktimološko izučavanje nasilja, a prevashodno ubistva, razvijano je uglavnom u okviru tradicionalne kriminalne viktimologije i bazirano na tipologijama žrtava, a

praktično je inicirano pretpostavkama o različitoj distribuciji rizika stradanja (vulnerabilnosti) i „različitom doprinosu“ žrtava sopstvenoj viktimizaciji (Simeunović-Patić, 2003). Kao preovladavajuće se izdvojilo zapažanje da su žrtve u mnogim slučajevima zapravo aktivno „umešane u zločin“. Wolfgang (Wolfgang, 1993: 168) uvodi u viktimalogiju pojam „provociranog ubistva“ (*victim precipitated homicide*), pod kojim podrazumeva ona ubistva u kojima je „žrtva direktni izazivač zločina, prva koja u homicidnoj drami koristi fizičku silu od koje kasnije sama strada“.

Savić (Savitz et al, 1993) operacionalizovao je koncept preddeliktne transakcije između aktera ubistva, nazvavši ga homicidnim rivalskim sukobljavanjem, koje počinje upravo tako što žrtva prva upućuje verbalnu ili fizičku provokaciju ubici ili njemu bliskoj osobi. Interaktivna tenzija se može završiti povlačenjem ili srećnim završetkom, ali su ovi autori utvrdili da se oko dve trećine ubistava izvrši u okviru „rivalskog sukobljavanja“, što je za viktimalogiju predstavljalo inspirativno otkriće (Simeunović-Patić, 2003).

Viktimaloška saznanja imaju veliki značaj u sprečavanju viktimizacije koju može činiti i sama potencijalna žrtva, u čemu su posebno značajne informacije o tzv. epidemiološkom riziku. U skladu sa tim, Šeparović očekuje od jednog ambicioznog viktimaloškog istraživanja da traga za svim „biološkim, socijalnim i situacionim faktorima“ koji su u vezi sa pojedincem koji je postao žrtva, „u svetu specifične situacije u kojoj se zbio zločin“ (Šeparović, 1985: 23).

Jedna od tekovina viktimaloškog pristupa nasilju jeste i konceptualizacija sindroma zlostavljanje žene, kojim se objašnjava ubistvo koje žena vrši nad partnerom od koga je u dužem prethodnom periodu trpela permanentno nasilje. Reč je o određenom tipu posttraumatskog stresnog poremećaja koji nastaje kao rezultat višeetapne kulminacije tenzija na relaciji nasilnik-žrtva, praćen hroničnim i progresivnim strahovanjem žrtve za sopstveni fizički i psihički integritet (Thyfault, 1984; Walker, 1989). Taj sindrom je više puta empirijski potvrđen i u okviru domaćih istraživanja porodičnog nasilja koje je okončano ubistvom nasilnog partnera (Konstantinović-Vilić, 1986; Nikolić-Ristanović, Mrvić, 1992; Mrvić, 1993; Nikolić-Ristanović, 2000), a od izuzetne je važnosti i za obradu teme ovog rada.

Pristalice viktimaloškog pristupa objašnjenju nasilja ističu „zaraznu“ prirodu nasilništva, koje se jednostavno može prenositi sa jedne osobe na drugu (sa jednog partnera na drugog, sa roditelja na dete itd.). Osobe koje su bile aktivno ili pasivno izložene nasilju imaju više šansi da se prema ljudima uopšte, a naročito prema onima koji su ih prethodno viktimirali, ponašaju nasilno (McCord, 1991; Cappell, Heiner, 1990; Wisdom, 1989; Feld, Strauss, 1989).

Kada se svi prethodno izneti teorijski koncepti postave u jednu ravan, ne ulazeći u kritičku analizu bilo kojeg od njih, smatramo da je realno i operacionalno prihvatljiva jedna od najširih definicija nasilja u domaćoj literaturi, odnosno određenje M. Milosavljevića, koji pod ovim pojmom podrazumeva „različite akte, postupke i ponašanja pojedinaca, grupe, društvenih institucija, organizacija ili društva u odnosima prema ljudima, koji uključuju primenu fizičke, psihičke, političke ili neke druge sile kojima se ugrožava fizički, psihički ili socijalni integritet čoveka i izazivaju različita fizička i psihička oštećenja i druge nepovoljne posledice“ (Milosavljević, 1998: 33).

3. Interpersonalno nasilje – priroda i oblici

Akti interpersonalnog nasilja su u kriminološkoj teoriji klasifikovani kao nasilje u porodici (*domestic violence*) i nasilje u zajednici (*community violence*). Nasilje u porodici je dalje kategorizovano zavisno od žrtve: nasilje prema detetu (zlostavljanje), prema intimnom partneru ili starijim osobama.

Zlostavljanje deteta, kako je definisano od strane SZO (1999: 15), je „svaki akt fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnog zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja ili komercijalnog ili drugog iskorišćavanja, koji dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja deteta, ugrožava njegov opstanak, razvoj, ili dostojanstvo, u kontekstu odnosa koji uključuju odgovornost, poverenje ili moć“.

Ponašanje u intimnoj vezi, koje izaziva fizičko, psihičko, seksualno nasilje, obično je označeno kao intimno nasilje od strane partnera ili nasilje u porodici.

Zlostavljanje starijih osoba obuhvata različite forme maltretiranja starijih ljudi, uglavnom starijih od 60 godina, ili 65 godina, kod kuće ili u institucionalnom okruženju (Knežić, 2010).

Nasilje u zajednici je oblik agresivnog ponašanja koji je kategorisan sa dve vrste počinilaca: poznanici i stranci. Ono uključuje seksualni napad od strane nepoznatih i nasilje u institucionalnom okruženju, kao što su stambene ustanove, zatvori, radna mesta i škole.

Nasilje mladih, sa počiniocima i žrtvama starosti između 10 i 29 godina, takođe je oblik nasilja u zajednici (Otašević, 2010).

4. Nasilje u porodici – savremene teorijske konцепције o faktorima porodičnog nasilja

Teorijski konstrukt nasilja u porodici nastao je u nauci zaslugom brojnih ženskih pokreta, sedamdesetih godina prošlog veka, sa jasno određenim zahtevom za promenu stava države i društva prema nasilju koje se javlja u porodici. Budući da je reč o pojavi koja zadire u oblast socioloških i kriminoloških nauka, psihologije i prava, savremenim istraživanjima dominiraju tri osnovna teorijska koncepta, određujući njihove polazne teze, strategije, predmete i cilj.

4.1. Psihološke teorije o porodičnom nasilju

Nasilje u porodici, posmatrano sa stanovišta psiholoških teorija, predstavlja, pre svega, individualnu pojavu koja svoje uzroke nalazi u individualnim (psihološkim i psihijatrijskim) osobinama ličnosti učinioца, odnosno žrtve.

Prema teoriji o mazohizmu žena, neke žene su mazohistkinje, jer su svesno i samostalno birale nasilnike za partnere (Mullender, 1996), odnosno, njihov izbor proizašao je iz želje da pate i budu maltretirane. Teoretičari te orijentacije kao najjači argument navode činjenicu da žena ne napušta nasilan odnos, čak i kada nasilje poprими dramatične dimenzije. Modalitet te teorije predstavlja shvatanje da je ponašanje žene naučeno, kulturno i socijalno uslovljeno ponašanje, a ne urođena reakcija, naročito ako je u odnosima u primarnoj porodici postojalo nasilje oca prema majci (Nikolić-Ristanović, 1993). Teorija nikada nije empirijski potvrđena.

Teorija o patologiji nasilnika zastupa stav da su nasilnici bolesne, poremećene osobe, a kao uzroci nasilničkog ponašanja prepoznaju se mentalna zaostalost, psihopatija, neuroza, nizak stepen kontrole. Ta teorija pretrpela je ozbiljne kritike sa metodološkog i empirijskog aspekta, jer činjenice govore da je samo 10% nasilnih događaja izazvano psihičkim poremećajima učinilaca, što znači da je 90% ostalo nerazjašnjeno argumentima psihološke teorije (Gelles, 1993).

Savremene psihološke teorije nasilja u porodici orijentisane su ka konceptu socijalnog učenja, tj. kognitivnog biheviorizma (O'Leary, 1993). Nasilje doživljeno u detinjstvu često je navođeno kao uzrok kasnijeg zlostavljanja supruge. Međutim, podaci o odnosu zlostavljanja u detinjstvu i nasilja prema partnerima veoma su kontradiktorni i ostavljaju dovoljno prostora za oprečna tumačenja. Istraživanja sprovedena u Americi govore da se procenat odraslih nasilnika i odraslih žrtava koji su bili maltretirani kao deca, kreće u rasponu od 12% žena i 13% muškaraca, do maksimalnih 50%, što govori da većina nasilnika potiče iz nenasilnog okruženja (Mullender, 1996).

Jedna od vladajućih teorija tog pravca, teorija naučene bespomoćnosti, pokušava da objasni zašto žene, najčešće žrtve nasilja u porodici, ostaju sa nasilnikom. Prema tom shvatanju, objektivno stanje stvari nije presudno za postojanje bespomoćnosti, već upravo subjektivni doživljaj, odnosno verovanje žrtve da više ne ostvaruje kontrolu nad sopstvenim životom. U procesu socijalizacije žena se uči tradicionalnim ulogama u porodici i društvu i zato pogrešno veruje da ima malo direktnе kontrole nad svojom realnošću. To istovremeno predstavlja odgovor na pitanje zašto žena ostaje u nasilnom odnosu. Zastupnici te teorijske orientacije ukazuju i na psihološke karakteristike žena viktimiziranih delima nasilja izvršenim od strane muževa: nizak stepen samopoštovanja, negativno mišljenje o sebi, pomanjkanje samopouzdanja i depresivnost, prihvatanje stereotipne ženske uloge i naučenost da bude poslušna, podređena, ponižena, zahvalna, zavisna, tiha, nesebična itd. (Nikolić-Ristanović, 1989).

Kao kritika teorije naučene bespomoćnosti javila se teorija preživljavanja. Ona polazi od stava da žena aktivno sve vreme odgovara na nasilje, ulažeći napore ka traženju pomoći. Pomoći, po pravilu, izostaje, ali žena ne odustaje, posebno kada se nasilje intenzivira. Suština je upravo u proporcionalnosti između traženja pomoći i eskalacije nasilja. Da li će, kada i na koje načine žena tražiti pomoći, zavisi od materijalne situacije u kojoj se nalazi, vezanosti (emotivne i ekonomske) za partnera, broja dece i zlostavljanja preživljenog u detinjstvu.

Isključivost psiholoških teorija nasilja u porodici neprihvatljiva je za savremeni koncept društvenih nauka, koji zahteva multidisciplinaran pristup izučavanju ovog sociopatološkog fenomena.

4.2. Sociološke teorije

Sociološke teorije insistiraju na društvenim faktorima kao uzrocima nasilja u porodici, a, sa aspekta socioloških objašnjenja, pretežni uslovi nasilja u porodici leže u društvenim činiocima, društvenim odnosima i društvenoj strukturi u celini (Gelles, 1993). Od društvenih činjenica najznačajnije su pol žrtve i učinioца, kao i

njihov društveni status. Posebno se ističe da je porodica najnasilnija društvena institucija, sa izuzetkom vojske za vreme rata.

U okvirima sociološkog usmerenja razvili su se posebni koncepti sociološkog usmerenja.

Prema opštoj sistemskoj teoriji (Murray Straus, Jean Giles Sims), nasilje u porodici je proizvod opštег (društvenog) sistema čiji je podsistem i porodica. Objasnjavajući odnos opštег sistema prema posebnom na nivou nasilja u porodici, Straus je postavio sledeće principe: 1) nasilje u porodici ima mnogo uzroka, od kojih su samo neki: normativna struktura, crte ličnosti, frustracije i konflikti; 2) tamna brojka neprijavljenog nasilja u porodici je izuzetno velika; 3) većina događaja nasilja u porodici ignorisana je ili poricana; 4) stereotipi nasilja u porodici su naučeni u ranom detinjstvu od roditelja, braće i sestara; 5) ovi stereotipi se stalno reafirmišu kako prema deci, tako i u odnosu na odrasle, kroz uobičajenu društvenu interakciju i mas-medije; 6) agresivno ponašanje može proizvesti neželjene efekte; 7) korišćenje nasilja, kada je u suprotnosti sa porodičnim normama, stvara dodatne konflikte iznad uobičajenog nasilja; 8) osobe etiketirane kao nasilnici mogu biti ohrabrene da i dalje zadrže ulogu nasilnika, bilo zbog očekivanja drugih, bilo zbog ispunjenja sopstvenog koncepta „biti nasilan, biti opasan“ (Gelles, 1993).

Teorija resursa polazi od stava da svi društveni sistemi, pa i porodica, počivaju na sili ili pretnji silom. Ukoliko jedna osoba poseduje mnogobrojne društvene, ekonomski i lične resurse, ona je utoliko više u poziciji da kontroliše i izdaje naređenja, pa i da koristi silu prema drugima, ali ne na otvoren način (Gelles, 1993).

Teorija razmene i socijalne kontrole predstavlja specifičan spoj prethodne dve teorije, čije je osnovno shvatanje da nasilje u porodici predstavlja razmenu agresivnosti nastalu primenom principa troškova i nagrade. Naime, nasilje u porodici se dešava kada je nagrada (korist) veća od troškova (mogućih gubitaka) koje čin nasilja proizvodi. Društvena kontrola delinkvencije u „mreži“ nasilja u porodici znači: poštovanje privatnosti porodice, odbijanje društvenih institucija da intervenišu, smanjeni rizik od drugih vidova intervencije, što za posledicu ima smanjenje troškova (rizika) nasilja u porodici (Gelles, 1993: 38).

Polazište teorije nasilja jeste premla da društvene norme i vrednosti daju značenje i usmeravaju nasilje, a primenjena na situacije nasilja u porodici, ona znači da je upravo ovim vrednostima ono odobreno, i, u izvesnim delovima kulture društva, favorizovano. Kategorijom supkulture objašnjava se različit stepen nasilja u pojedinim delovima društva ili različitim društвima (Gelles, 1993).

Zajedničko za sve predstavljene teorije jeste posmatranje uticaja mnogobrojnih činilaca na nastanak, razvoj i merenje nasilja u porodici kao konglomerata društvenih faktora od kojih nijedan nema značaj nužnog i dovoljnog uslova. Međutim, ono što nedostaje sociološkim teorijama jeste odgovor na pitanje zašto je nasilje u porodici najčešće usmereno prema ženama, kao i zašto se dešava samo u nekim porodicama.

4.3. Feminističke teorije nasilja u porodici

Feministički teorijski koncepti nasilja u porodici razvili su se na kritici postojećih teorijskih objašnjenja, kao i na feminističkoj praksi, šezdesetih i početkom sedam-

destih godina prošlog veka, u vreme kada sociolozi svoj rad počinju da fokusiraju na istraživanje socijalne nejednakosti, konflikata, nasilja i mogućnosti promene.

Za feminističku teoriju može se reći da je mešavina mnogih teorija. Ona svoju autonomiju stiče analizom faktora koji nasilje u porodici podižu na nivo najopštije društvene pojave, prisutne u svim vremenima i u svim kulturama. Ovu univerzalnost objašnjavaju fundamentalne kategorije feminističke teorije: rod (pol), moć, uticaj, kontrola i patrijarhat (Yllo, 1993).

Autorke ove orijentacije vide nasilje kao poslednji resurs (izvor) osiguranja podređenosti žene i njenog pristajanja na dominaciju muškarca. Sukob i nasilje su immanentni porodici, s obzirom na to da ona predstavlja zajednički život više osoba koje imaju različita životna očekivanja i planove. Ali za feministički orijentisane autorke nije reč o sukobu interesa, već o borbi za moć unapred nejednakih, s obzirom da su pozicije muškarca i žene društveno, institucionalno i lično asimetrično postavljene. Drugi teoretičari (Farret, 1990) smatraju da je „moć muškarca u porodici deo šireg sistema moći koja nije ni polno neutralna, ni neizbežna i dešava se na štetu žene“. Uvodeći moć i kontrolu kao suštinske elemente odnosa u porodici, feministički pristup preformulisao je teoriju konflikata u teoriju prinudne kontrole (kontrole putem prinude), koja ide za tim da očuva ili unapredi moći supruga. Taj pristup primenjen je u programu delovanja u slučajevima nasilja u porodici „Projektu za intervenciju u situacijama nasilja u porodici“, poznatijem kao „Dulut projekat“.

Za feminističku teoriju patrijarhat je najširi kontekst dešavanja zloupotreba i diskriminacije žena, ali i njihov najopštije shvaćen uzrok. On proizvodi i održava nasilje nad ženama preko strukturalnog i ideoološkog uticaja. Strukturalni nivo čine društvene institucije koje definišu i zadržavaju podređeni položaj žene. Ideološki se ostvaruje u procesu socijalizacije u kome žena uči da prihvati takav poredak (Nikolić-Ristanović, 1993).

Empirijska istraživanja potvrđila su postojanje veze između subordinacije žena i njihove viktimizacije (Gelles 1993: 58), što ovoj teoriji obezbeđuje dominaciju nad drugim savremenim teorijama nasilja u porodici.

5. Umesto zaključka

Važno je istaći da svaki od navedenih teorijskih pristupa ima uporišta u rezultatima empirijskih istraživanja. Istovremeno, nijedan ne pretenduje da bude univerzalan obrazac koji nudi odgovore na sva pitanja. Upravo stoga, u objašnjenju i razumevanju interpersonalnog i porodičnog nasilja kao kriminoloških fenomena, multidisciplinarni teorijski pristup nameće se kao neophodan i svrshishodan.

6. Literatura

1. Bošković, M. (1999). *Kriminološki leksikon*. Novi Sad: Matica srpska i Univerzitet u Novom Sadu.
2. Buvinic M., Morrison, A. (1999). *Violence as an Obstacle to Development*, 1–8. Washington, DC: Inter-American Development Bank.
3. Dahlberg, L. L., Krug, E. G. (2002). Violence: A Global Public Health Problem. In *World Report on Violence and Health*, 1–21. Geneva: World Health Organization.

4. Dube, S. R., Anda, R. F., Felitti, V. J., Edwards, V. J., Croft, J. B. (2002). Adverse Childhood Experiences and Personal Alcohol Abuse as an Adult. *Addictive Behaviors*, 27, 713–25.
5. *Encyclopedia of juvenile violence* (2007). Westport: Greenwood Press.
6. Farrington, D. P. (2003). Advancing Knowledge about the Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour. In *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*, 1–31. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
7. Gelles, R. (1997). *Intimate violence in Families*. London: SAGE.
8. Heise, L., Garcia-Moreno, C. (2002). Violence by Intimate Partners. In *World Report on Violence and Health*, 87–121. Geneva: World Health Organization.
9. Jewkes, R., Sen, P., Garcia-Moreno, C. (2002). Sexual Violence. In *World Report on Violence and Health*, 147–81. Geneva: World Health Organization.
10. Knežić, B. (2010). Nasilje nad starima – društveno i naučno zapostavljeno područje. *Nauka, bezbednost, policija*, Vol. 15, br. 1, str. 63–78.
11. Mamula, M. (2005). Seksualno nasilje i njegov utjecaj na seksualno zdravlje. *Medicina*. Zagreb.
12. Mathers, C. D., Lopez, A. D., Murray, C. J. L. (2006). The Burden of Disease and Mortality by Condition: Data, Methods, and Results for 2001. In *Global Burden of Disease and Risk Factors*. New York: Oxford University Press.
13. Mercy, J. A., Butchart, A., Farrington, D., Cerda, M. (2002). Youth Violence. In *World Report on Violence and Health*, 25–56. Geneva: World Health Organization.
14. Mercy, J. A., Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Zwi, A. B. (2003). Violence and Health: The United States in a Global Perspective. *American Journal of Public Health*, 93 (2): 256–61.
15. Milosavljević, M. (1998). *Nasilje nad decom*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
16. Nikolić-Ristanović, V. (2000). *Od žrtve do zatvorenice – nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
17. Otašević, B. (2010). Urbano okruženje i nasilje u sportu. *Bezbednost*, Vol. 52, br. 3, str. 267–281.
18. Renzetti, C. M., Edleson, J. L. (ed.) (2008). *Encyclopedia of interpersonal violence*. London: SAGE.
19. Reza, A., Mercy, J. A., Krug, E. G. (2001). The Epidemiology of Violent Deaths in the World. *Injury Prevention*, 7 (2): 104–11.
20. Sethi, D., Marais, S., Seedat, M., Nurse, J., Butchart, A. (2004). Handbook for the Documentation of Interpersonal Violence Prevention Programmes. Geneva: World Health Organization, Department of Injuries and Violence Prevention.
21. Simeunović-Patić, B. (2003). *Ubistva u Beogradu*. Beograd: Vojno-izdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
22. Thornton, T. A., Craft, C. A., Dahlberg, L. L., Lynch, B. S., Baer, K. (2002). Best Practices of Youth Violence Prevention: A Sourcebook for Community Action. Atlanta: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control.
23. Tolan, P. H., Gorman-Smith, D. (1998). Development of Serious and Violent Offending Careers. In *Serious and Violent Juvenile Offenders: Risk Factors and Successful Interventions*, 13–29. Thousand Oaks, CA: Sage.
24. Utting, D. (2003). Prevention through Family and Parenting Programs. In: *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*, 243–64. Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
25. Waters, H., Hyder, A., Rajkotia, Y., Basu, S., Butchart, A. (2004). The Economic Dimensions of Interpersonal Violence. Geneva: World Health Organization, Department of Injuries and Violence Prevention.
26. WHO Global Consultation on Violence and Health. (1996). *Violence: A Public Health Priority*. Geneva: WHO.
27. Zwi, A. B., Garfield, R., Loretti, A. (2002). Collective Violence. In: *World Report on Violence and Health*, 213–39. Geneva: World Health Organization.

VIOLENCE AS A CRIMINOLOGICAL PHENOMENON

Summary

The growing trend of violent and aggressive behavior in a world that knows no boundaries of space or other characteristics (gender, race, religious affiliation) in the context of political developments in the institutional environment and family and emotional relationships, often raising the question of its causes and factors that contribute to its expression. This paper deals with the theoretical analysis of just causes and factors of violence, with a special research effort focuses on interpersonal violence, the most common form of manifestation of aggressive behavior. Under these considerations, the theoretical constructs were selected to contribute to the understanding of domestic violence as dangerous violations of human rights and the manifestation of dominance and power in the family setting.

MIKROEKONOMSKI I MAKROEKONOMSKI EFEKTI LEGALIZACIJE NEZAKONITO STEČENOG PRIHODA

Dragan M. Cvetković*

*Uprava kriminalističke policije
Policijска управа за Град Београд*

Sažetak: Legalizacija nezakonito stečenog prihoda pranje novca, u svim svojim pojavnim oblicima izuzetno je negativna društvena pojava. Za svoj nastanak koristi povoljne društveno-političke i ekonomске uslove u datom društvu, a ima i sposobnost da se stalno razvija, dobija nove forme, da se sve više internacionalizuje i poprima oblike transnacionalnog organizovanog kriminaliteta, prilagođavajući se situaciji ne samo unutar jedne zemlje, nego i na međunarodnom planu. Ta kriminalna aktivnost, pored negativnog uticaja na mikroekonomskom planu, ima veoma negativne efekte i na makroekonomskom planu. U radu je predstavljen koncept pranja novca kao savremenog vira kriminaliteta i daje prikaz makroekonomskih i mikroekonomskih efekata legalizacije kriminalno stečenog prihoda.

Ključne reči: pranje novca, organizovani kriminal, legalizacija, mikroekonomski efekti, makroekonomski efekti.

1. Uvod

Legalizacija nezakonito stečenog prihoda, odnosno pranje novca, nesumnjivo je jedan od aktuelnih problema današnjice. Reč je o kriminalnoj aktivnosti sa visokim stepenom društvene opasnosti. Svrstava se u grupu najopasnijih vidova privrednog kriminaliteta, iako izvori protivpravno stečenog prihoda mogu nastati i u drugim oblastima kriminaliteta, gde isto tako postoje karakteristični vidovi organizovanog kriminaliteta. Ta pojava zajedno sa korupcijom predstavlja „rak-ranu“ svake države, s obzirom na izuzetnu štetnost po značajne vrednosti jednog društva, s jedne strane i globalnu prirodu, izraženu fleksibilnost i adaptibilnost, mogućnost korišćenja najnovijih tehnoloških dostignuća i dostupnost velikog broja resursa, s druge strane. Na svetu gotovo da ne postoji zemlja koja se ne suočava sa problemom pranja novca.

* E-mail: cvetkovicdragan@open.telekom.rs

Pranje novca kao kriminalna delatnost direktno se negativno odražava na finansijski sistem jedne zemlje, na njene ekonomske, političke, bezbednosne i socijalne strukture i može ozbiljno da ugrozi njenu finansijsku stabilnost, proces tranzicije i demokratski razvoj. Jednom rečju, radi se o pojavi koja ugrožava vitalne vrednosti jedne države na domaćem ali i na međunarodnom planu. Oblici njegove organizovane kriminalne delatnosti nisu uvek uočljivi i prepoznatljivi, što svakako otežava blagovremeno preuzimanje efikasnih mera na njegovom otkrivanju, sprečavanju i suzbijanju, kao i prerastanju u složenije oblike. Sa razvojem međunarodnih ekonomske i drugih veza, pranje novca dobija nove pojavnne oblike, uz korišćenje raznih metoda i sredstava.

U radu je predstavljen koncept pranja novca kao savremenog vida kriminaliteta, njegovi pojavnji oblici, metode i sredstva. Nabrajaju se i analiziraju uzroci i posledice tog vida kriminaliteta, sa posebnim naglaskom na mikroekonomske i makroekonomske efekte pranja novca. U prvom delu rada biće predstavljen koncept i pojavnji oblici pranja novca u savremenom društvu. U drugom delu rada biće nabrojani uzroci te negativne kriminalne pojave i posledice koje pranje novca ima po društveni i ekonomski sistem jedne zemlje. Treći deo rada biće posvećen mikroekonomskim, a četvrti deo rada makroekonomskim efektima pranja novca. U zaključku se rezimiraju ti efekti, naglašava veza, odnosno povratna sprega, koja postoji između efekata na mikroekonomskom i makroekonomskom nivou i ukazuje na razmere i značaj tih efekata po ekonomski i društveni sistem zemlje i na međunarodnom planu.

2. Pranje novca – savremeni vid kriminaliteta

Pranje novca¹ može se svrstati u grupu savremenih oblika kriminaliteta, a nastao je kao rezultat napora kriminalaca i kriminalnih organizacija da smanje ili potpuno isključe rizik od zaplene protivpravno stečenih sredstava i kazne za učinjena krivična dela. Naime, u slučajevima kada kriminalci poseduju protivpravno stečena sredstva suočavaju se sa činjenicom kako da protivpravno stečena sredstva nesmetano koriste, a da pri tome ne ostave nikakav trag koji bi mogao da ukaže na njihovu kriminalnu delatnost (Bell, 2002).

Pranje novca u pravnom smislu znači pretvaranje „prljavog“ novca ili druge imovinske koristi pribavljenih kriminalnim aktivnostima (obuhvaćenih pojmom predikatnog krivičnog dela) u „čist“ novac, onaj, koji se može upotrebiti i koristiti kao legalni prihod u bankovnim, trgovačkim, kupoprodajnim, investicionim, preduzetničkim i drugim poslovima ili načinima ulaganja. Time se pokušava ne samo prikriti izvršeno krivično delo i njime ostvarena imovinska korist, nego se njegovom daljom upotreborom stvara konkurenčija sa onima koji nekriminalnom delatnošću ostvaruju prihode od svog poslovanja. U tom smislu, perači novca

¹ Izraz „pranje novca“ je nastao u vreme prohibicije (vreme zabrane točenja i prodaje alkoholnih pića) u SAD u trećoj deceniji XX veka. Tada su kriminalne organizacije (Al Capone, Bugsy Moran i dr.) koristile različite načine da zaradeni novac od ilegalne proizvodnje, krijućemarenja i prometa alkoholnih pića, prostitucije, iznuda i klađenja prikriju i prikažu kao zakonito stečen prihod koji su ostvarili u lancu svojih peronica za pranje veša i automobila. Naime peronice su bile sjajan paravan za pranje novca jer je prihodu ostvarenom u njima dodavan prihod ostvaren pomenutim kriminalnim radnjama i taj zbir je prikazivan kao prihod peronica. U vezi sa tom pojmom, novinari su koristili izraz „pranje novca“ koji je kasnije preuzela i kriminološka nauka.

pribegavaju najraznovrsnijim finansijskim transakcijama kako bi prikrili pravo poreklo prihoda i tako ga učinili legalnim i osigurali njegovo normalno korišćenje u poslovним transakcijama u kojima plasiraju svoj kapital. U ekonomskom smislu sam pojam pranja novca podrazumeva legalizaciju prihoda stečenog kriminalnom delatnošću i obuhvata finansijske transakcije radi prikrivanja stvarnog porekla novca i drugih oblika kapitala na tržištu.

Pranje novca predstavlja niz aktivnosti usmerenih na legalizaciju novca stečenog na ilegalan način kao što su: organizovani kriminal, korupcija, finansijska prevara, šverci i druge ilegalne aktivnosti. To je proces koji podrazumeva postojanje ilegalnih izvora prihoda, koji se korišćenjem velikog broja finansijskih transakcija prikazuju kao da potiču iz legalnih izvora (Schroeder, 2001). Pranje novca gotovo nikada ne predstavlja problem samo jedne države, to je najčešće multinacionalni problem zbog načina na koji se novac pere. Zbog toga je sasvim opravdano uključivanje međunarodne zajednice u borbu protiv te kriminalne pojave na globalnom planu.

Izraz „pranje novca“ se odnosi na promenu oblika nezakonito stečenog novca na način da izgleda legalan. Osim toga, to je prikrivanje nezakonitog izvora prihoda ili njegovo korišćenje. Taj izraz odnosi se na sve vrste postkriminalnih aktivnosti usmerenih na prikrivanje imovinske koristi ili vrednosti stečene na nezakoniti način, ulaganjem u finansijski i nefinansijski sistem, s krajnjim ciljem njegovog ozakonjenja (Klasens, 2006). Perači novca pribegavaju najraznovrsnijim finansijskim transakcijama kako bi prikrili pravo poreklo novca i tako ga učinili legalnim sredstvom plaćanja na tržištu novca i osigurali njegovo normalno korišćenje u poslovnim transakcijama u kojima plasiraju svoj kapital.

Ovaj vid privrednog kriminaliteta ima svoje specifičnosti koje ga izdvajaju od drugih oblika kriminala. Pre svega, pranje novca je oblik kriminaliteta koji je derivativan po svojoj prirodi. Ne može biti pranja novca bez prethodnog izvršenja nekog drugog krivičnog dela. Međutim, pored toga, što predstavlja posledicu prethodno izvršenog krivičnog dela, pranje novca predstavlja i polaznu osnovu za buduće kriminalne aktivnosti. Zato što je osnovna svrha pranja novca prikrivanje izvršenja drugih ozbiljnih krivičnih dela, taj vid kriminaliteta ima mnogo širi negativan uticaj na društvo u celini. Istovremeno se za taj vid kriminaliteta može se reći da predstavlja spoj između opštег i privrednog kriminala. Takođe, karakteriše ga velika prilagodljivost aktuelnim promenama na tržištu. Pranje novca je mnogo prisutnije u onim državama u kojima postoji deficitarnost određenih roba na tržištu ili gde su poreska opterećenja suviše visoka.

Proces pranja novca je vremenski proces kretanja ilegalno stečenih sredstava, koji traje duže ili kraće, kroz ciklus transformacije sa ciljem da se na kraju dobiju prividno legalno stečena sredstva. Budući može da ugrozi finansijsku stabilnost zemlje, taj oblik kriminaliteta smatra se velikom društvenom opasnošću. Ta pojava se u međunarodnim okvirima shvata kao problem koji preti integritetu globalnog finansijskog sistema, a predstavlja ozbiljan problem i za i nacionalnu ekonomiju i finansijski sistem. Posledice legalizacije nezakonito stečenog prihoda se teško otklanjavaju jer se odražavaju na sve sfere kako domaće, tako i međunarodne privredne delatnosti.

3. Uzroci i posledice pranja novca

Pranje novca je u svim svojim pojavnim oblicima izuzetno negativna društvena pojava. Za svoj nastanak koristi povoljne društveno-političke i ekonomске uslove u datom društvu, a ima i sposobnost da se stalno razvija, dobija nove forme, da se sve više internacionalizuje i poprima oblike transnacionalnog organizovanog kriminaliteta, prilagođavajući se situaciji ne samo unutar jedne zemlje, nego i na međunarodnom planu.

Novac se najviše pere u državama u razvoju. Međutim, uz pomoć savremenih tehničkih dostignuća, ali i specifične prirode svetskog finansijskog i kreditnog sistema, pranje novca je infiltrirano u društveni i politički sistem skoro svake države i odvija se na svim meridijanima (Petrović, 2010).

Organizovani kriminalitet može na različite načine da veću sumu „prljavog“ novca ubaci u finansijske institucije i da tako sebe dovede u situaciju da kroz ulaganja kontroliše određene sektore privrednog poslovanja. Ekonomskim i političkim uticajem može da oslabi društveni sistem, odnosno demokratske institucije društva i da utiče na poremećaj etičkih vrednosti. Tako na primer, u procesu privatizacije, u zemljama u tranziciji, prisutna je mogućnost ulaganja „prljavog“ novca u kupovinu privrednih subjekata. To je način da se kroz privatizaciju izvrši pranje novca koji je pribavljen kriminalnom delatnošću.

Pranje novca ima širok spektar negativnih povratnih efekata na ekonomskom, bezbednosnom, socijalnom i političkom planu zemlje i međunarodne zajednice. Uključivanjem nelegalno stečenih prihoda u legalne finansijske tokove organizovani kriminal ugrožava ekonomski sistem i tržišnu konkurenčiju i ostvaruje uticaj na ekonomске, političke i društvene tokove na nacionalnom i međunarodnom planu (Tunnell, 1993).

Kao specifični oblik organizovanog kriminaliteta, pranje novca ugrožava i sve druge značajne vrednosti jednog društva. Ono podstiče narkodilere, teroriste, krijućare oružja, korumpirane javne službenike i druge na primenu i širenje kriminalnih aktivnosti. Posledice pranja novca su mnogobrojne: podrivanje stabilnosti, transparentnosti i efikasnosti finansijskog sistema zemlje; opadanje poslovanja legalnog privatnog sektora; uticaj na devizne kurseve i kamatne stope; ekonomski poremećaji i nestabilnost; smanjenje državnih prihoda i slabljenje kontrole ekonomске politike; ugrožavanje programa reformi i privatizacije; opadanje reputacije zemlje; smanjenje investicija; gubljenje ugleda države i ugrožavanje nacionalne bezbednosti. Od svih posledica izazvanih tim vidom kriminala, *ekonomski su svakako najznačajnije*.

Pranje novca podrazumeva uključivanja ogromne sume novca u odnosu na ukupnu ekonomsku aktivnost. Procene Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, pokazuju da se obim opranog novca u svetu kreće negde 25% svetskog bruto domaćeg proizvoda (BDP), što bi nominalno izraženo bilo više od 600 milijardi USD godišnje (Pedić, 2010). S obzirom na tajnost i specifičnu prirodu te pojave, navedeni podaci su samo indikator veličine problema. Prema procenama stručnjaka, u Srbiji se godišnje opere 35% bruto domaćeg proizvoda (BDP), odnosno između milijardu i dve milijarde evra, stečenih različitim vrstama

kriminala – trgovinom drogom, oružjem, ljudima, zloupotrebom službenog položaja, raznim prevarama i utajom poreza.

Pranje novca ima veoma negativne efekte na mikroekonomskom i makroekonomskom planu. Mikroekonomski aspekt predstavlja sagledavanje pranja novca, odnosno njegovih efekata, sa stanovišta pojedinca i preduzeća i njegovog funkcionisanja u privredi. Makroekonomski aspekt tretira implikacije te pojave na nacionalnu ekonomiju kao celinu. Na makroekonomskom planu, narušava se funkcionisanje finansijskog sektora podrivanjem integriteta finansijskih institucija, ugrožava privatni sektor privrede narušavanjem tržišne konkurenkcije, umanjuju efekti privatizacije i smanjuju direktnе strane investicije. Ukoliko bi tržište postalo objekat kontrole i predmet uticaja organizovanog kriminala, to bi moglo da proizvede nesagleđive posledice po privredni rast i razvoj, naročito zemalja u tranziciji.

Između posledica izazvanim pranjem novca na mikroekonomskom i makroekonomskom nivou postoji uzajamna povratna sprega, koja se, pre svega, ogleda u tome da pojava jednih diktira pojavu onih drugih. Jednom pokrenut zamajac efekata pranja novca vremenom dovodi do njihove uzajamne uslovjenosti. U tom smislu, one koje potiču sa mikroekonomskog nivoa praćene su odgovarajućim na makroekonomskom nivou, i obrnuto. Krajnji efekat uzajamne uslovjenosti povratnih efekata pranja novca ogleda se u stagniranju i padu svih segmenata ekonomije od mikronivoa do makronivoa, privrednog sistema u celini i njemu prilagođene ekonomске politike. Naredni deo rada posvećen je prikazu i analizi mikroekonomskih efekata izazvanim procesom uključivanja nelegalnih sredstava u legalne privredne i finansijske tokove. Zatim će biti analizirani i makroekonomski efekti.

4. Mikroekonomski efekti pranja novca

U vremenu tranzicije, privatizacije i drugih promena koje sa sobom nose promenu vlasništva nad kapitalom, otpuštanje radnika, restrukturiranje upravljačke strukture, stečaj, likvidaciju i druge posledice, važno je obratiti pažnju na opasnost od različitih oblika nepravilnosti i inkriminisanih radnji koji mogu intenzivno da pogode zaposlene, upravljačku strukturu preduzeća, vlasnike, poverioce, pa i odnose vezanih za pojedince i preduzeća kao osnovne subjekte mikroekonomije.

Opstanak i razvoj svake zajednice, organizacije i institucije, počiva na ravnoteži interesa subjekata koji je čine, a koji su u skladu sa opštim i relevantnim pojedinačnim interesom u okruženju. Gubitkom ravnoteže „hod po žici“ začas se pretvara „pad u ambis“. U tom smislu, posmatrajući privredne subjekte može se konstatovati da je stvar identična. Kada su interesi vlasnika kapitala (formalni i neformalni), članovi uprave preduzeća, zaposlenih i drugih nosilaca rizika, u velikoj neravnoteži, kada se ne uvažava interes subjekata izvan preduzeća i najšire društvene zajednice, a pri tom pravni i institucionalni okvir ne garantuje efikasnu zaštitu, stvara se osnovana opasnost, odnosno prostor za pranje novca i druge inkriminisane radnje i napad na materijalne i ljudske resurse preduzeća.

Ilegalne transakcije mogu kontaminirati one legalne, zakonite. Prema Kverku, (Quirk, 1997), izvesne, savršeno legalne transakcije, koje uključuju inostrane učesnike su proglašene manje privlačnim, kao rezultat navodnog udruženja sa

pranjem novca odnosno zbog sumnje da su u vezi sa pranjem novca. Ta tvrdnja se logično zasniva na tome da veza sa pranjem novca, ili čak samo mogućnost takve povezanosti, može smanjiti poverenje privrednih agenata. S druge strane, izgleda da će takve transakcije i preduzeća postati privlačne u krugu perača. Pokazujući spremnost na kooperaciju sa peraćima novca, one bi mogle potencijalno privući ilegalni kapital (Unger, 2006).

Masciandaro (Alldridge, 2002) takođe tvrdi da pranje novca proizvodi efekat zagadivanja legalnog poslovanja. Jednom kada se pojavi, nezadrživo uništava imovinu, posebno ukoliko je uključeno i izbegavanje poreske obaveze i ukoliko se izbegavanje poreske obaveze tretira kao i druge forme „kriminalnog ponašanja“ sa ciljem da se opere novac. Stopa širenja zagađenja može da se posmatra kao indikacija visokog stepena kriminogeneze koja se pripisuje nastojanjima da se reguliše pranje novca, i da se konsekventno obezbedi razlog zašto se ta oblast ne uređuje (Alldridge, 2002).

Kriminal može takođe kontaminirati legalne profesije (advokata, bankara, računovođe, poreskog savetnika). Kriminalizovani novac se delom koristi za korumpiranje službenika finansijskih tržišta uzrokujući time nepopravljivu štetu finansijskim institucijama i tržišnom kreditibilitetu. Tim novcem se uspešno korumpiraju delovi finansijskog sistema i erozira bankarski sistem.

Aktivnosti vezane za pranje novca mogu da korumpiraju delove finansijskog sistema i da potkopaju rad banaka. Kad jednom direktor banke postane korumpiran pozamašnom sumom novca uključenog u pranje, netržišno ponašanje može biti uvedeno u operativne oblasti, osim onih u direktnoj vezi sa pranjem novca, što stvara rizik za bezbednost i stabilnost banaka. I bankarski supervizori mogu da budu korumpirani ili zaplašeni, što umanjuje efikasnost supervizije (Alldridge, 2002). To može veoma negativno da se odrazi na finansijsku instituciju koja je organizovanom kriminalitetu omogućila pranje novca, tako da finansijska institucija postaje uvučena kao saučesnik u organizovanu kriminalnu delatnost, a samim tim i u mrežu organizovanog kriminaliteta.

Korumpirajući efekat nije ograničen samo na finansijski sektor. Pranje novca pokreće korupciju i mito ne samo u finansijskim institucijama, nego i u svim sektorima ekonomije. Ono utiče na finansijske institucije kroz koje kriminalni prihodi bivaju obrađeni. Zatim, za pranje novca su potrebne ne samo finansijske institucije već i advokati i javni beležnici koji sarađuju. Te institucije i profesije postaju podložne korupciji od strana perača novca koji žele da se dalje infiltriraju i steknu uporište na određenom tržištu. Tako i druge tržišne institucije i privredni subjekti bivaju uvučeni u aktivno saučesništvo sa kriminalcima i same postaju deo kriminalne mreže. Time započinje pravi „efekat grudve snega“, a ako uspe, pranje će se proširiti i među korumpirane stručnjake (advokati, bankari, računovođe) i javne službenike odgovorne za regulisanje finansijskog tržišta.

Kada su perači novca infiltrirani u ekonomiju, oni će dalje investirati ili podmititi državne službenike u cilju dobijanja kontrole nad velikim sektorom privrede (Alldridge, 2002). Jednom uspostavljeni, oni će isterati legitimne poslovne konkurenente i uvesti one koji su protiv konkurentskog pristupa poslovanju. Takođe, akumulirani ostatak posle pranja može da dopre do manje atraktivnih tržišta ili manjih ekonomija

tako da se one nađu pod kontrolom od strana interesa kriminalnih organizacija velikih razmera (Quirk, 1997). Zbog pravne nestabilnosti i ojačane korupcije, smanjuje se interes stranih investitora za ulaganje u nacionalnu privredu.

Rastući ekonomski i politički uticaj organizovanog kriminala uticaće ne samo na ekonomiju već i na društvo u celini, erodiranjem društvenih struktura i formiranjem kolektivnih moralnih standarda. Pranje novca se može sagledati kao umnoživač kriminalnih aktivnosti, dajući ekonomsku moć kriminalcima. Kriminalne dobiti mogu dalje ohrabriti kriminalno ponašanje, kao neka vrsta kontaminacija nepoštovanjem zakona, jer kada je jedan aspekt zakona slomljen, druge finansijske povrede je lakše napraviti.

Pranje novca može olakšati kriminalne aktivnosti jer snabdeva kriminalne organizacije sa naizgled legitimnim sredstvima, koja one mogu koristiti da subvencionisu, preinačuju i proširuju svoje poslove. Na taj način, pranje novca je neraskidivo povezano sa kriminalnim aktivnostima koje ga generišu, a omogućava i da se kriminalne aktivnosti nastave.

Važno je pomenuti da to ne važi za zemlje sa slabom regulacijom protiv pranja novca koje namerno privlače sredstva od kriminala. U takvim zemljama negativni efekti od kriminala se primarno stvaraju u inostranstvu. Ungerova (Unger, 2006) ističe da prethodno izneto proizilazi iz analiza troškova i koristi. Kreator politike će izabrati da nastavi sa slabim regulacijama protiv pranja novca ako očekivane nacionalne koristi nadmašuju očekivane nacionalne troškove. Ako bi pranje novca bilo povezano sa iznenadnim porastom krivičnih dela, ako bi troškovi propisa koji favorizuju pranje novca postali suviše visoki, i kreator politike će izabrati da takvu politiku ne nastavlja jer bi to vodilo nezadovoljstvu u javnosti. Zemlje koje ne snose troškove u vezi sa pranjem novca postaju predisponirane za donošenje slabih propisa koji olakšavaju pranje novca. Druga strana medalje je da će kriminalne i terorističke organizacije i one koje se oslanjaju na troškove koji proističu iz pranja novca, „prirodno“ težiti da budu smeštene u zemljama gde regulacije protiv pranja novca nisu usvojene (Unger, 2006).

Tokom poslednjih nekoliko godina, MMF je pružio pomoć nekim zemljama u razvoju ili u procesu tranzicije da uspostave efikasnu kontrolu finansijskog tržišta. Mogućnost kontrole je kod velikog broja ekonomija koje se nalaze u tranziciji na početnom nivou, i takva kontrola može da obezbedi malu pomoć organima za primenu zakona u njihovim naporima da spreče pojavu pranja novca. U razvijenim tržišnim ekonomijama centralne banke predstavljaju najorganizovane i najefikasnije institucije pa iz tog razloga državni organi vrše pritisak na banke u smislu pružanja podrške i vršenja osnovnih funkcija kod sprečavanja pranja novca.

Pojava pranja novca može da redukuje raspoloživi kapital u finansijskom sistemu. Ukoliko se to desi usled slabe ponude kapitala javlja se kreditna kriza čak i kada centralna banka obezbedi infuziju gotovinskih sredstava u finansijski sistem. Zbog toga se povećava cena kapitala, odnosno rastu kamatne stope. Još jedna štetna posledica na mikroekonomskom planu je što se novac koji je opran preko kanala van finansijskih institucija često plasira u područje poznato kao „sterilne“ investicije ili investicije koje ne stvaraju dodatnu produktivnost za šиру ekonomiju (Unger, 2006).

Zemlje u razvoju zahtevaju ogromnu količinu kapitala, a akumualcija kapitala zahteva žrtvovanje tekuće potrošnje tokom mnogo godina. Prilikom pranja novca, kapital se tokom vremena potroši. Novac koji je mogao da se iskoristi za povećanje produktivnosti rada, sada preusmeravaju antisocijalni elementi koji žele da zadovolje svoje sebične interese. Nedostatak kapitala redukuje usavršavanje humanih resursa i tehnologije i ima druge štetne posledice na kvalitet raspoložive radne snage.

Zemlje u razvoju shvataju kao važno pitanje kvalitet raspoložive radne snage. Kvalitet radne snage može da se poboljša kroz bolje zdravstveno stanje i kroz prenošenje umeća i veština putem obrazovanja. Pranje novca indirektno utiče na produktivnost radne snage, na taj način što ostavlja nedovoljno sredstava za usavršavanje veština i poboljšanje zdravstvenog stanja radnika.

Ukoliko nema provere ili izostane efikasna reakcija, pranje novca može da ima ozbiljne društvene i političke posledice. Organizovani kriminal može da se infiltrira u finansijske institucije, da preuzme kontrolu nad velikim sektorima ekonomije kroz investicije ili da ponudi mito javnim funkcionerima i vladama.

Jedna od najozbiljnijih posledica na nivou mikroekonomskog sektora pranja novca oseća se u privatnom sektoru privrede. Kriminalne grupe najčešće osnivaju preduzeća u kojima dolazi do mešanja sredstva koja potiču od nelegalnih aktivnosti sa legitimnim sredstvima, čime prikrivaju nezakonito steceni novac. Naime, perači investiraju nelegalne prihode u pokušaju da prerusu njihovo nezakonito poreklo. Zbog toga, oni su voljni da plate za određene robe više nego što je njihova prava vrednost kao i da kupe imovinu ili preduzeće samo zato što im daje mogućnost da povećaju njihov udio na određenom tržištu i steknu jače uporište u određenoj ekonomiji. To može da dovede do pritiska na cene na nivou privrede i da u konkrentnom slučaju veštački podigne kupovnu cenu određenih dobara i učini ta dobra nedostupnim za poštene kupce. Slično se može desiti sa investicijama na tržištu kapitala gde može doći do veštačkog porasta u cenama akcija (Unger, 2006).

Kriminalci su motivisani da drugačije razmatraju stvari nego konvencionalni poslovni preduzimači, i drugačije reaguju na različite stimulanse. Na primer, kriminalni vlasnik će menjati proizvodnju i formirati cene prema neekonomskim faktorima, na primer, kad oseća pritisak policije, ili će menjati lokaciju za biznis da izbegne strogo zakonodavstvo. To može dovesti do špekulativnog i nekonkurentnog pristupa poslovanju. Kao rezultat toga, legalni privredni subjekti bi mogli biti poremećeni zbog netržišno orijentisanih stimulansa i impulsa. Ako uz to kompanije raspolažu sa velikim iznosima nezakonito stecenog novca, one su u mogućnosti da svoje proizvode i usluge nude po cenama koje su daleko ispod tržišnih. U nekim slučajevima te kompanije utvrđuju cene koje su čak i ispod proizvođačkih i zato su konkurentnije u odnosu na ostale kompanije koje legalno posluju i pribavljaju sredstva na finansijskim tržištima. To otežava, ako ne i potpuno onemogućava, konkurenčnost legitimnog poslovanja. Usled toga dolazi do opadanja legalnih poslovnih aktivnosti privatnog sektora (Dowel, 2001).

Pranje novca, takođe, utiče na konkurenčnost preduzeća i preko efekta na oporezivanje. Naime, oprani novac najčešće nije oporezovan, što znači da ostatak populacije u konačnom obračunu mora da nadoknadi gubitak u prihodu od poreza. Štaviše, legitimni mali biznis ne može da se takmiči sa pranjem novca kroz poslovne

aktivnosti u kojima proizvod može jeftino da se prodaje, jer je primarna namena takvih poslova pranje novca, a ne ostvarivanje dobiti. Nedostatak konkurentnosti ugrožava slobodno, tržišno poslovanje, i stvara subjektima finansijskog i nefinansijskog sektora rizik vezan za stabilnost.

5. Makroekonomski efekti pranja novca

Za razliku od običnog građanina, koji novac koristi za svakodnevne troškove i za štendnu, kriminalci velika sredstva koja zarađuju pranjem novca investiraju u kupovinu dobara kao što su nekretnine, nakit, umetnički i luksuzni predmeti, što sve stimuliše špekulaciju i inflaciju. Kao posledica takvih aktivnosti, mogu da se jave promene u izvozu i uvozu i efekat na spoljnotrgovinski deficit.

Pranje novca može da ima negativan efekat na štendnu i na potrošnju. Negativni efekat pranja novca na štendnu i potrošnju potiče uglavnom iz činjenice da su u investicionim izborima perači novca primarno vođeni željom da izbegnu kontrolu i otkrivanje pre nego da povrate investicije. Takve investicione odluke mogu biti štetne za ekonomiju jer vode preusmeravanju sredstava na novčana sredstva koja daju jako malo ekonomskih aktivnosti i nemaju efekat na rast zaposlenosti (Unger, 2006).

Pranje novca izaziva gubitak resursa na makroekonomskom nivou usled distorzije u odnosu imovine i cena robe upravo po osnovu procesa pranja „prljavog“ novca (Dowel, 2001). Perači novca ne traže najvišu stopu povraćaja novca koji operu, već samo žele obnovu nezakonito stečenog novca. Novac može da se pomera iz zemalja sa dobrim ekonomskim politikama i višom stopom povraćaja u zemlje sa siromašnjom ekonomskom politikom i nižom stopom povraćaja. To podrazumeva da je svetski kapital investiran manje optimalno nego što bi se desilo u odsustvu pranja novca. Pranje novca preusmerava prihod od velikih štediša do malih štediša ili od sigurnih investicija do riskantnih investicija niskog kvaliteta.

Pranje novca takođe smanjuje proizvodnju i zaposlenost preusmeravanjem resursa, iz proizvodnih delatnosti (industrija, poljoprivreda) u takozvane neproizvodne delatnosti i u proizvode koji nisu potekli iz domaće privrede (npr. promet nekretnina, nakita, umetničkih slika). Takvi proizvodi nisu potekli iz domaće ekonomске aktivnosti i zapošljavanja, te mogu da snize domaće cene, reducirajući profitabilnost domaćih preduzeća. To je naročito slučaj u zemljama u razvoju. Posledice tog procesa su pad proizvodnje, prihoda i zapošljavanja, što rezultira u neto gubicima celokupne privrede, bez obzira na to gde bi drugde novac mogao biti potrošen.

Pranje novca povezano sa predikatnim krivičnim delima (npr. pronevera, krađa, droga, utaja poreza), povlači sa sobom da su resursi nezakonito i nepravedno transferisani od kontrole žrtve do prestupnika. Nezakonita priroda prihoda od kriminala čini aktivnost pranja neophodnom da bi se bogatstvo moglo pojavititi kao da je izvedeno od strane legitimnih sredstava. Tako pranje novca doprinosi procesu nepravednog preusmeravanja bogatstva od dobrog ka lošem, čineći njegovo otkrivanje veoma otežanim i omogućavanjem kriminalcima da ubiraju plodove njihovog isplativog kriminala. Kao što Makrel (MacKrell) izlaže: „pranje novca čini kriminal isplativim. Njegovo pomaganje daje legitimnost i čak uglednost nekima od najnečasnijih u društvu. Daje ekonomsku moć kriminalcima i uzima je od poreskih

obaveznika koji se pridržavaju zakona.“ Tako možemo kazati da se kao rezultat pranja novca kriminal isplati (Unger, 2006). Ti direktni efekti pranja novca – gubici žrtava kriminala i dobici počinilaca kriminala – pomenuti su od strane mnogih uglednih finansijskih institucija i međunarodnih organizacija (npr. Međunarodnog monetarnog fonda) kao jedna od najtežih posledica pranja novca.

Jednom kad je novac prebačen od žrtve do prestupnika, ovaj drugi će upotrebiti novac na drugačiji način nego što bi to prvi uradio. Obrasci potrošnje kriminalaca mogu biti drugačiji od onih koji imaju obični građani. Štaviše, samo pranje novca uključuje kupovinu imovine, kao što su nekretnine, nakit, umetnička dela i ostale luksuzne proizvode, jer takva imovina daje peraćima mogućnost da sakriju velike sume nelegalnog novca bez izazivanja sumnje (Bartlett, 2002). Takvi izbori potrošnje se mogu razlikovati od onih koje bi imali žrtve, koji bi mogli da nameravaju da upotrebe svoj novac za svakodnevne troškove, stare dane, „kišne dan“. To izaziva multiplikovane efekte kroz ekonomiju 1) redukovano i različito trošenje oštećenog, to jest žrtve i 2) povećano i različito trošenje kriminalaca.

6. Zaključak

Problemu pranja novca treba prići kao složenom fenomenu, koji predstavlja jednu od važnijih delatnosti pripadnika organizovanih kriminalnih grupa. Ta pojava ugrožava pre svega ekomske, ali i druge, ne manje važne vrednosti jednog društva političke, pravne, kulturne i dr.

Između makroekonomskih i mikroekonomskih posledica izazvanim pranjem novca postoji uzajamna povratna sprega, koja se, pre svega, ogleda u tome da pojавa jednih diktira pojavu onih drugih. Jednom pokrenuti zamajac efekata pranja novca vremenom dovodi do njihove uzajamne uslovljenosti. Tako da one koje potiču sa makroekonomskog nivoa budu praćene odgovarajućim efektima na mikroekonomskom nivou. Krajnji efekat uzajamne uslovljenosti povratnih efekata pranja novca ogleda se u stagniranju i padu svih segmenata privrede od mikronivoa do makronivoa, dakle, celokupnog privrednog sistema i njemu prilagođene ekomske politike.

Pranje novca na mikroekonomskom nivou praćeno je izuzetno teškim posledicama po osnovne subjekte mikroekonomije pojedinca, domaćinstvo i preduzeće. Ta pojava može intenzivno da pogodi zaposlene, upravljačku strukturu preduzeća, vlasnike, poverioce, pa i odnose vezanih za pojedince i preduzeća kao osnovne subjekte mikroekonomije. Krajnja posledica te pojave se vidi kroz pad kvaliteta života i životnog standarda građana. Negativan uticaj pranja novca na mikroekonomskom planu naročito dolazi do izražaja i pojačava se u vremenu tranzicije, privatizacije i drugih promena, koje sa sobom nose promenu vlasništva nad kapitalom, otpuštanje radnika, restrukturiranje upravljačke strukture, stečaj i likvidacija.

Na makroekonomskom planu legalizacija nezakonito stečenog prihoda praćeno je podrivanjem stabilnosti, transparentnosti i efikasnosti finansijskog sistema zemlje; opadanjem poslovanja legalnog privatnog sektora; uticajem na devizne kurseve i kamatne stope; ekonomskim poremećajima; slabljenjem kontrole ekomske politike; ugrožavanjem programa reformi i privatizacije; opadanjem reputacije i ugrožavanjem nacionalne bezbednosti.

Prema tome, može se zaključiti da ulazak „prljavog novca“ u zemlju povlači neželjene posledice i na makroekonomskom i na mikroekonomskom planu. Opran novac je višestruko opasan za državu u kojoj se pojavljuje. On ugrožava ekonomske vrednosti u jednoj državi, podriva slobodno tržište, ukazuje na loše funkcionisanje institucija sistema i snižava životni standard građana. Uključivanjem nelegalno stečenih prihoda u legalne finansijske tokove ne samo što se podriva privredni i monetarni sistem, nego se narušava politička stabilnost i bezbednost zemlje, i vrši uticaj na društvene odnose na nacionalnom i međunarodnom planu. Jednom rečju, pranje novca ima širok spektar negativnih povratnih efekata na ekonomskom, bezbednosnom, socijalnom i političkom planu zemlje i međunarodne zajednice.

7. Literatura

1. Alldridge, P., The Moral Limits of the Crime of Money Laundering, *Buffalo Criminal Law Review*, vol. 5.
2. Baker, R. W. (1999). The Biggest Loophole in the Free-Market System. *Washington Quarterly*, vol. 22, No. 4.
3. Bartlett, L. B. (2002). *The Negative Effects of Money Laundering on Economic*, Development International Economics Group, Dewey Ballantine LLP For The Asian Development Bank Regional Technical Assistance Project No. 5967, The Asian and Pacific Region.
4. Begović, B., Mijatović, B. (2001). *Korupcija u Srbiji*. Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
5. Bell, R. E. (2002). An introductory whos who for money laundering investigators, *Journal of Money Laundering Control*, London, Spring, vol. 5.
6. Bilač, A. (1994). Pranje novca, *Pravnik*, Zagreb, br. 1-2/1994.
7. Bošković, G. (2005). *Pranje novca*, Beosing, Beograd.
8. Dowell, J., Novis, G. (2001). The consequences of money laundering and financial crime, Money Laundering-Economic Perspectives – Program Analyst, Bureau of International Narcotics and Law Enforcement Affairs, U.S. Department of State, Volume 6, Number 2.
9. Jelenski, M. (1991). Pranje novca – suvremeni svjetski trend, *Priručnik*, Zagreb, br. 3/1991.
10. Klasens, R. (2006). *Sprečavanje pranja novca*, Udrženje banaka Srbije, Beograd.
11. Kuljača, R. (2007). Pranje novca kao oblik prikrivanja nezaonito stečenih prihoda, *Nauka, bezbednost, policija*, Kriminalističko policijska akademija, Beograd.
12. Masciandaro, D. (2007). *Economics of Money Laundering: A Primer*. Paolo Baffi Centre Bocconi University Working Paper No. 171.
13. Pedić, Ž. (2010). Nefinansijski sektor i samostalne profesije u kontekstu sprečavanja pranja novca, *Zbornik Pravnog fakulteta*, Rijeka, br. 1.
14. Petrović, B. (2009). Pranje novca kao savremeni bezbednosni izazov, *Teme*, br. 3/09, Niš.
15. Petrović, D. (2010). O proučavanju savremenih formi privrednog kriminaliteta – pranje novca, *Strani pravni život*, 3/2010.
16. Quirk, P. J. (1997). *Money Laundering: Muddying the Macroeconomy*. Finance & Development.
17. Schneider, F. (2008). Money laundering and financial means of organised crime: some preliminary empirical findings, *Global Business and Economics Review*, vol. 10, No. 3.
18. Schroeder, R. W. (2001). Money laundering: A global threat and the international community's response, *FBI Law Enforcement Bulletin*, vol. 70, Washington.
19. Stajić, Lj., Jovašević, D. (2003). Bezbednosni i pravni aspekti pranja novca, *Nauka, bezbednost, policija*, Beograd, br. 1/2003.
20. Teofilović, N., Radović, N. (2006) Pranje novca, krivičnopravni aspekti otkrivanja i sprecavanja, *Bezbednost, policija, građani*, MUP Republike Srpske, Banjaluka.

21. Tunnell, K. D. (1993). The Business of Crime: A Documentary Study of Organized Crime in the American Economy, *Criminal Justice Review*, 18(2).
22. Unger, B. (2006). *The Amounts and the Effects of Money Laundering: Report for the Ministry of Finance*, Utrecht School of Economics and Australian National University for the Ministry of Finance, Netherlands.
23. Unger, B. (2007). *The Scale and Impacts of Money Laundering*, Cheltenham, UK, Northampton, Ma, USA.
24. Vesić, D. (2008). Ekonomski i politička komponenta korupcije i pranje novca, MP 4, Beograd.

MICROECONOMIC AND MACROECONOMIC EFFECTS OF LEGALIZATION OF ILLEGALLY ACQUIRED INCOME

Summary

The legalization of illegally acquired income money laundering in all its forms extremely negative social phenomena. For his development of a favorable benefit socio-political and economic conditions in a given society, and has the ability to constantly evolving, taking new forms, to increasingly internationalize and take the forms of transnational organized crime, adapting to the situation, not only within countries but and internationally. This criminal activity, in addition to the negative impact on the macroeconomic level, it has very negative effects on the microeconomic level. This paper presents the concept of money laundering as a modern form of crime and shows the macroeconomic and microeconomic effects of legalization of criminally gained income.

MODELOVANJE PRAVCA ŠIRENJA ŠUMSKOG POŽARA U CILJU PREDIKCIJE

Stanimir Živanović*

*Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije
Sektor za vanredne situacije*

Sažetak: U Srbiji su, kao i u svetu, zabeležene velike štete od šumskih požara. Sve je veća potreba za primenom modela koji daju podatke o opasnosti od pojave požara u šumi. Vatrogasnim službama su potrebni podaci o brzini i pravcu širenja požara sa prognozom pravca i načina lokalizacije. Ovaj rad opisuje i vrednuje novi pristup za predikciju širenja šumskog požara u Srbiji. U radu je prikazan model šumskog požara koji može da proizvede sistem za podršku u odlučivanju za gašenje ovih požara. *FARSITE* (Fire Area Simulator, Finney, 1994) program je dizajniran za korišćenje na Windows računarima sa mogućnošću prikaza simuliranih rezultata u obliku mape. U ovom radu predstavljen je osnovni princip i mehanizam modela *FARSITE*, kako bi se obezbedila referenca za razvoj simulacionog modela požara u Srbiji.

Ključne reči: šumski požar, predikcija, model *FARSITE*.

1. Uvod

Požari su česti uzroci uništenja šuma i dovode do ogromne ekološke i ekonomске štete, kao i gubitka ljudskih života. Sve je veći uticaj čoveka na njihov nastanak, kontrolu i suzbijanje (Živanović, 2010). Poslednjih godina broj šumskih požara u svetu i regionu je u stalnom porastu. Karvalo (Carvalho et al., 2001) navodi da je povećanje uticaja požara na globalnom nivou kao jedan od uticaja klimatskih promena. Danas je većina požara izazvana od strane čoveka, prisutnog u šumi po bilo kom osnovu. Na području Srbije, prirodno izazvani požari su statistički manje izraženi (Živanović, 2011).

Najveće opasnosti od šumskih požara nastaju u letnjim mesecima, kada su temperature vazduha visoke, a sadržaj vlage u vazduhu smanjen. Stoga, Flanigan i Voton (Flannigan et al., 2001) vremenske uslove i klimu smatraju kritičnim činiocima u istraživanju požara. Karakteristike gorivog materijala, klimatski uslovi i uslovi terena, jesu osnovni faktori koji utiču na razvoj požara (Boerner, 1982; Haire et al., 2009).

* E-mail: zivanmn@open.telekom.rs

Istraživači i menadžeri su sve više zainteresovani za prostorno eksplicitne modele požara koji mogu da simuliraju procese (Zhi-wei et al., 2012). Proučavanjem modela koji opisuju požare možemo dobiti odgovore na pitanje kako se oni ponašaju, šta sve utiče na njihovo širenje i, najvažnije, kako ih predvideti. Endrusova (Andrews, 2007) navodi da korišćenje matematičkih modela ima važnu ulogu u menadžmentu gašenja požara.

Modeli koji opisuju širenje požara u šumi se koriste:

- pre požara, za izračunavanje faktora rizika i definisanje stepena ugroženosti šumskog područja, sagledavanje preventivnih mera koje treba da se sprovedu i izradu operativnih karti sa scenarijom za obuku vatrogasnih službi;
- u toku požara, za planiranje strategije postupka i načina gašenja požara u cilju minimiziranja štete od požara i potrebne bezbednosti svih učesnika u akciji gašenja.

2. Ponašanje požara

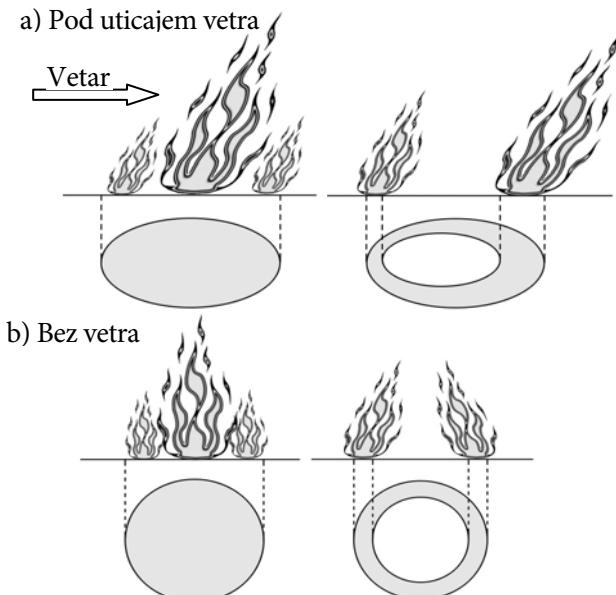
Požari u prirodi su složeni termodinamički procesi uslovljeni nizom ulaznih parametara. Pored gorivog materijala za razvoj i gašenje tih požara, značajno mesto zauzimaju klimatski uslovi i orografska.

Sama kontura požara može da ima složen oblik, nalik na kružni, eliptični i nepravilan. Oblici požara mogu biti različiti, a najčešće zavise od:

- terena (ravan, strm, izlomljen),
- gorivog materijala (homogen, heterogen, liščari, četinari),
- vetra (slab, jak, bez vetra, u jednom pravcu, promenljiv).

Gorenje vegetacije u prirodi se širi na sve strane, ili neravnomerno, usled uticaja vazdušnog strujanja i različite količine zapaljivog materijala i njihove vlažnosti. Požari u prirodi najčešće oblikuju u kružni oblik, kad je teren ravan, vreme bez vetra, a gorivi materijal homogen. Eliptični oblici nastaju kada je teren strm, veter slabiji, a gorivi materijal heterogen. Nepravilni oblici požara nastaju kada je teren izlomljen, veter jači, a gorivi materijal heterogen.

Ruze vetrova i tišine utiču na konture fronta požara, koji će biti kružni ili eliptični. Ukoliko se požar blagovremeno otkrije, zahvaćena površina približno ima oblik kružnice. Nakon 1015 minuta od početka gorenja prisustvo vetra utičaće na formiranje konture nepravilnog oblika (slika 1), sa jasno izraženim glavnim pravcem nekontrolisanog širenja u smeru duvanja vetra (Chandler et al., 1983). Pored glavnog pravca širenja požara, prisutno je i bočno širenje, kao i širenje suprotno od pravca duvanja vetra. Intenzitet i brzina gorenja gorivog materijala zahvaćenog bočnim širenjem i širenjem „unazad“ zavisi od konfiguracije terena, brzine vetra i sl.

Slika 1 - Razvoj požara

Smer vetra i nagib terena su vektorske veličine uticajne na utvrđivanje dominantnog pravca širenja požara, (Ratknić et al., 2006). Nagib terena može smanjiti uticaj vetra ali ga, isto tako, može i povećati. Pravac širenja požara (R) u zavisnosti od dominantnog pravca vetra (V) i nagiba terena (N) prikazan je grafički (slika 2).

3. FARSITE

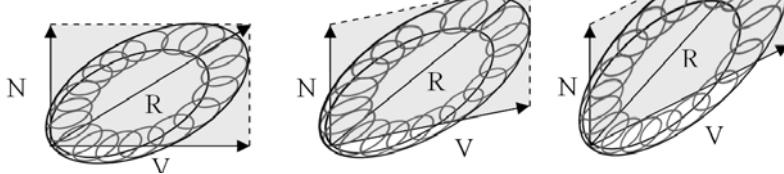
FARSITE (Fire Area Simulator) u širokoj je upotrebi od strane mnogih nacionalnih agencija za simulaciju širenja požara. *FARSITE verzija 4.1.055* od 27. maja 2008. godine dizajnirana je za rad sa *Windows 2000* i više.

FARSITE se zasniva na poluempirijskom modelu predviđanja požara (Pastor, 2003) sa prostornim rastom sa eliptičnom konturom požara. U više radova (Rothermel, 1972, Hal, 1983, Fried, 1996, Keane, 1998, Stratton, 2009, Finney, 2004, Scott, 2007, Heinsch, 2010) stoji da je kontura požara elipsastog oblika i da se model širenja požara određuje na osnovu tog oblika.

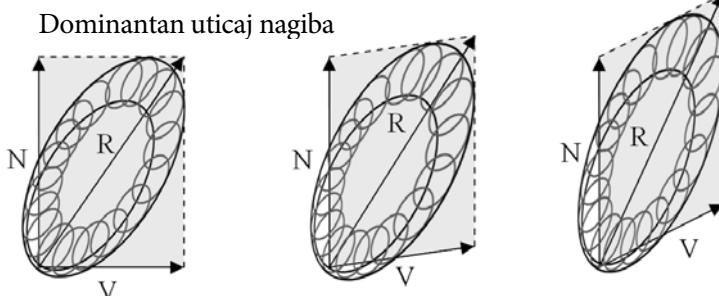
FARSITE simulacije zahtevaju skup prostornih informacija o topografiji, vegetaciji i meteorološkim uslovima (Burgan et al., 1984). Topografski faktor se zasniva na podacima o nadmorskoj visini, nagibu i elevaciji. Faktor goriva daje detaljan opis fizike pejzaža površine vegetacije, pomoću odgovarajućeg standarda ili prilagođenih modela za gorivi materijal. Model goriva daje podatke za živo (zeljasta vegetacija i šume) i neživo gorivo. Meteorološki uslovi se određuju na osnovu temperature i vlažnosti vazduha sa podacima o brzini, pravcu vetra i oblačnosti. *Podaci o vetu koji se koriste u modelu FARSITE su na 6,1m iznad vrha vegetacije.*

a) Vetur duva u pravcu padine

Dominantan uticaj vetra

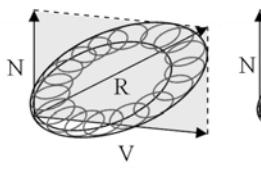

Dominantan uticaj nagiba

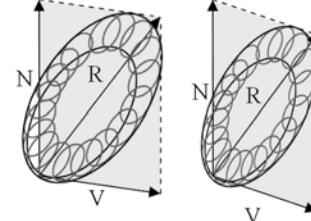

b) Vetur duva niz padinu

Dominantan uticaj vetra

Dominantan uticaj nagiba

Slika 2 - Pravac širenja požara u zavisnosti od uticaja vetra i nagiba terena

Fini (Finney, 2004) navodi da faktori koji utiču na ponašanje požara (goriva materija, meteorološki uslovi, topografija) su prostorno i vremenski konstantni za primenu ovog modela, iako takvi uslovi retko realno postoje u prirodi.

Razvijen model *FARSITE* se koristi za simulaciju kako prizemnog a tako i visokog (krunskog) požara. Ovaj model zahteva podršku GIS (Geografski informacioni sistem) baze podataka za upravljanje.

FARSITE simulacioni model koristi Rotermelovu (*Rotermel*) jednačinu za proračun brzine širenja požara i Huigenove (*Huygens*) principe za modelovanje konture požara. Kod Huigenovih principa svaka tačka na konturi fronta požara postaje izvor novog požara koji se širi pod uticajem vetra, konfiguracije terena i vegetacije. Prema ovom modelu, brzina širenja požara računa se na osnovu brzine prenosa toplote sa materijala koji gori na materijal koji još nije izgoreo. Postavka modela je zasnovana na zakonu o očuvanju energije, prema kom je:

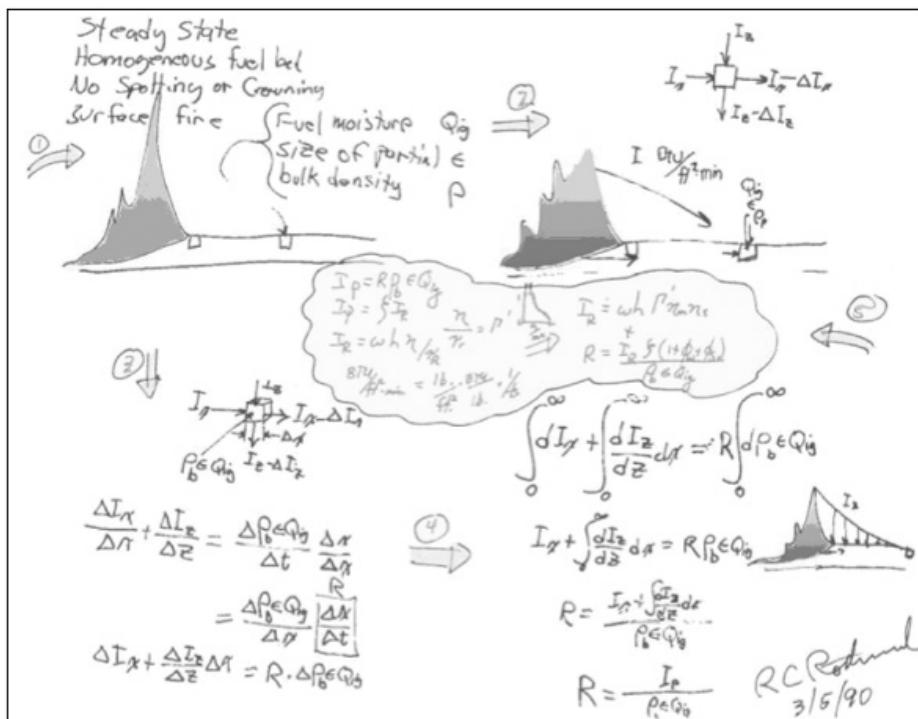
$$\text{brzina akumulacije toplotne energije} = \text{brzina dotoka toplotne energije} - \text{brzina gubljenja toplotne energije}.$$

FARSITE simulator je testiran i proveren na velikom broju požara (Finney, 2004; Bachisio et al., 2007). U osnovi, *FARSITE* je model širenja požara, ali uključuje i proračun intenziteta požara preko visine plamena. Na slici 4 dat je prikaz simulacije širenja požara (Finney et al., 1999).

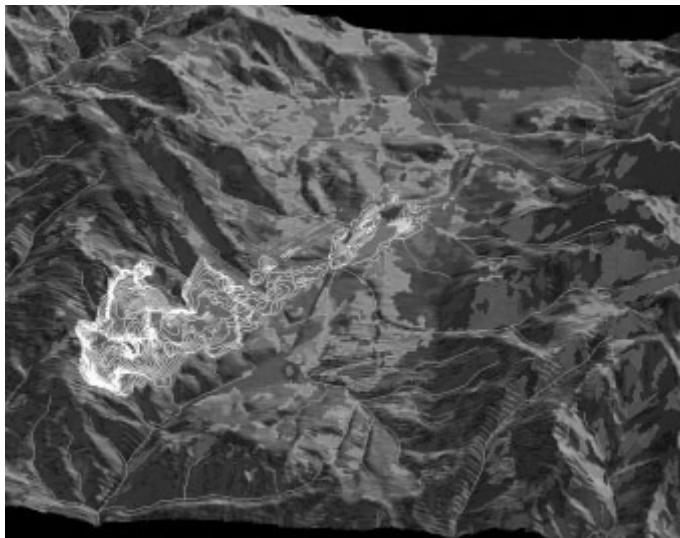
Na tabeli 1 dat je prikaz rezultata Rotermelovog modela (Rotermel, 1972) s osnovnim parametrima širenja požara za različite brzine veta i travnatu podlogu. Dobijeni rezultati prema ovom modelu su za prosečnu količinu travnate gorive materije po jedinici površine od 0,744 kJ/m². Svakako, za neku drugu vegetaciju i drugu brzinu veta Rotermelov model daje drugačije vrednosti.

Srednja brzina veta	Brzina širenja	Toplotna po jedinici površine	Intenzitet fronta požara	Dužina plamena	Intenzitet reakcije	Udaljenost koju bi vatra prešla za jedan sat
km/h	m/min	kJ/m ²	kW/m	m	kW/m	m
6,4	23,9	7963	3168	3,2	518	1432,4
9,6	39,2	7963	5205	4,0	518	2353,1
14,4	65,3	7963	8670	5,0	518	3919,6

Tabela 1 - Brzina širenja čeonog fronta požara za travnatu vegetaciju

Slika 3 - Rothermelov zapis osnovnih jednačina širenja požara korišćenih u njegovom modelu

Slika 4 - Simulacija širenja požara otvorenog prostora proračunata programom FARSITE integrisana u GIS podlogu

4. Zaključak

Mnoga istraživanja vezana uz problematiku modelovanja šumskog požara pokazuju da se radi o kompleksnom problemu. Ti rezultati ukazuju na kompleksnost ponašanja požara čiji pravac širenja zavisi od vegetacionog pokrivača, topografije, mikroklima i drugih faktora. Danas nam je jasno da je za određivanje pravca širenja šumskih požara neophodna primena različitih modela. Zbog složenosti modela, samo korisnici sa adekvatnom obukom i potrebnim iskustvom mogu primeniti *FARSITE* model i predvideti ponašanje požara. Loš odabir parametara modela može dovesti do nerealnih rezultata.

Opravdanost i neophodnost primene tih modela u Srbiji ogleda se u činjenici da u prirodi ima sve više požara i zahvaćenih površina, kao i požara čije je gašenje trajalo nekoliko dana. Izbor taktike i sredstva za gašenje požara u prirodi mora da se izvrši na osnovu adekvatne procene širenja i razvoja požara tokom određenog vremenskog perioda. Za požare površine 5–10 ha prognoza se radi za dva do tri naredna časa, a za veće požare za duži period, u zavisnosti od stvarnih mogućnosti za njihovo likvidiranje.

5. Literatura

1. Anderson, H.: Predicting Wind-Driven Wild Land Fire Size and Shape, United States Department of agriculture Forest Service, February 1983.
2. Andrews, P. L.: BehavePlus fire modeling system: past, present, and future US Forest Service, Rocky Mountain Research Station, Missoula, Montana, 2007.
3. Arca, B., Duce, P., Laconi, M., Pellizzaro, G., Salis, M., Spano, D.: Evaluation of FARSITE simulator in Mediterranean maquis, International Journal of Wildland Fire, 16(5) 2007, pp. 563–572.

4. Burgan, R. E., Rothermel, R. C., Behave: fire behavior prediction and fuel modeling system-fuel subsystem. U.S. Department of Agriculture, Forest Service, Intermountain Forest and Range Experiment Station, 126 p., 1984.
5. Carvalho, A. C., Carvalho, A., Martins, H., Marques, C., Rocha, A., Borrego, C., Viegas, D., X., Miranda, A. I.: Fire weather risk assessment under climate change using a dynamical downscaling approach, *Environmental Modelling & Software*, Vol. 26, Issue 9, September 2011, pp. 1123–1133.
6. Chandler, C., Cheney, P., Thomas, P., Trabaud, L., Williams, D.: *Fire in forestry, vol. I – Forest Fire Behavior and Effects*, USA, 1983.
7. Dasgupta, S., Qu, J. J., Hao, X.: Design of a Fire Susceptibility Index for fire risk monitoring, Eastfire conference, 2005, George Mason University, Fairfax, VA.
8. Finney, M. A., Andrews, P. L.: FARSITE – A Program for Fire Growth Simulation, *Fire Management notes*, Vol. 59, No. 2, 1999, 13–16.
9. Finney, M. A.: FARSITE: Fire Area Simulator – Model Development and Evaluation, United States Department of Agriculture Forest Service Rocky Mountain Research Station, 2004.
10. Flannigan, M. D., Wotton, B. M.: Climate, Weather and Area Burned, Forest Fires, Behavior and Ecological Effects, Academic Press, San Diego, 2001.
11. Fried, J. S., Fried, B. D.: Simulating Wildfire Containment with Realistic Tactics, *Forest Science*, Vol. 42, No. 3, 1996, pp. 267–281.
12. Heinsch, F. A., Andrews, P. L.: BehavePlus fire modeling system, version 5.0: Design and Features, United States Department of Agriculture Forest Service Rocky Mountain Research Station, 11 p., December 2010.
13. Heinsch, F. A., Andrews, P. L.: Fire characteristics charts for fire behavior and U.S. fire danger rating, *Proceedings of 3rd Fire Behavior and Fuels Conference*, October 25–29, Spokane, Washington, USA, 2010.
14. Keane, R. E., Garner, J. L., Schmidt, K. M., Long, D. G., Menakis, J. P., Finney, M. A.: Development of Input Data Layers for the FARSITE Fire Growth Model for the Selway-Bitterroot Wilderness Complex, USA, 1998.
15. Pastor, E., Zarate, L., Planas, E., Arnaldos, J.: Mathematical models and calculation systems for the study of wildland fire behaviour, *Progress in Energy and Combustion Science*, 29 (2003), 139–153.
16. Pyne, J. S., Andrews, L. P., Laven, D. R.: *Introduction to Wildland Fire*, 1996.
17. Ratknić, M., Rakonjac, Lj., Matović, M., Bilibajkić, S., Braunović, S.: Razvoj ekspertnog sistema za zaštitu šuma od požara u nacionalnom parku Tara, Naučna konferencija „Gazdovanje šumskim ekosistemima nacionalnih parkova i drugih zaštićenih područja“, Jahorina NP Sutjeska, 2006, Zbornik radova, str. 381–388.
18. Rothermel, R. C.: A mathematical model for predicting fire spread in wildland fuels, United States Department of Agriculture Forest Service, 40 p., January 1972.
19. Scott, J. H.: Nomographs for Estimating Surface Fire Behavior Characteristics, USDA Forest Service, 2007.
20. Stratton, R. D., Guidebook on landfire fuels data acquisition, critique, modification, maintenance, and model calibration. U.S. Department of Agriculture, Forest Service, Rocky Mountain Research Station, 54 p, 2009.
21. Zhi-wei, W., Hong-shi, H., Yuan-man, H., Yu, C., Yu, L.: Principle, structure, and application of FARSITE fire behavior model, *Chinese Journal of Ecology*, 2012/02.
22. Živanović, S.: Rizik od grmljavinskih nepogoda u Srbiji, *Bezbednost*, 3/2011, str. 159–168.
23. Živanović, S.: Faktori rizika šuma od požara, *Bezbednost*, 2/2010, str. 179–190.

MODELING THE DIRECTION OF THE SPREAD OF FOREST FIRE TO PREDICTION

Summary

In Serbia, as well as in the rest of the world there are the records of damages caused by forest fires. There is a growing need for an application and a model that would provide information about the certainty and probability of fire danger in forests. Fire departments need data about the speed and direction of fire and further spread, speed and direction. This paper describes and evaluates a new approach for predicting the spread and direction of fires in Serbia. *The paper presents models of forest fires that can produce a system for decision support for those fighting the fire. FARSITE (Fire Area Simulator, Finney, 1994) program is designed for use on Windows computers with the ability to view simulated results in map form. This paper has presented the basic principles and mechanisms FARSITE models, to provide a reference for the development of simulation models of fire in Serbia.*

Guidelines for Authors

General notes	NBP - Journal of Criminalistics and Law / NBP - Žurnal za kriminalistiku i pravo publishes original scientific papers in Serbian and English language.
Title of a paper	Title: font size 14 pt, bold
Authors	The full name and surname of the author should be stated (font size 12 pt).
The name and address of the institution	The name and full address of the institution where the author works and a footnote which should state a corresponding author complete with his/her e-mail address.
Abstract	The abstract should contain from 100 to 250 words (font size 10 pt).
Key words	Not more than 10 key words
Text	<p>The papers should be sent as follows:</p> <p>two printed copies in English and one copy in Serbian, as well as in electronic form, just in English language.</p> <p>The papers should not exceed 16 standard computer-printed pages (A4 format).</p> <p>The papers are prepared in MS Word format, Times New Roman font, single spacing, with the following margins:</p> <p>Top 2,5 cm, Bottom 2,5 cm Left 3 cm, Right 2,5 cm</p>
Text structure	<p>Titles of chapters, sections and subsections should be written in font size 13 pt, bold.</p> <p>1 Introduction 2 Chapter 1 2.1 Section 2 2.1.1 Subsection 3 3. Conclusion 4. References</p>
References	The sources should be listed in alphabetical order, according to APA Citation Style.
Where to send	<p>The papers should be sent either on CD or by e-mail to the following address: casopis@kpa.edu.rs,</p> <p>or by post to the following address:</p> <p>Kriminalističko-poličjska akademija 11080 Beograd Zemun Cara Dušana 196 Republika Srbija Academy of Criminalistic and Police Studies 11080 Belgrade-Zemun Cara Dušana 196 The Republic of Serbia</p>
Tables, graphs and pictures	Tables should be made in Word or Excell. Photographs, graphs and figures are submitted in jpg or pdf format. Picture, graph and drawing width is up to 16 cm. The thickness of lines on graphs and drawings should be 0.3 mm or more.
Copyright	The authors sign consent of the assignment of a copyright.
References	Reference sources are quoted in alphabetical order pursuant to APA Citation Style.
Quoting of references	The references should be quoted in original.

Guidelines for Authors

Type of reference	Reference	Quoting in the text
Book single author	Nation, I. S. P. (2001). <i>Learning vocabulary in another language</i> . Cambridge, UK: Cambridge University Press.	(Nation, 2001)
Book two authors	Cohen, L. G., & Spencer, L. J. (1994). <i>Assessment of language proficiency</i> . New York: Longman.	(Cohen & Spencer, 1994)
Book three authors	Pratkins, A. R., Breker, S., & Green, A. (1989). <i>Attitude structure and function</i> . Hillsdale, NJ: Erlbaum.	First citation: (Pratkins, Breker, & Green, 1989) Subsequent citations: (Pratkins et al., 1989)
A group of authors	<i>Oxford essential world atlas</i> (3rd ed.). (1996). Oxford, UK: Oxford University Press.	(Oxford, 1996)
Chapter in a book	Richardson, J., & Riethmuller, P. (1999). Women in the Japanese workplace. In H. C. Roy, C. A. Tisdell, & H. C. Blomqvist (Eds.), <i>Economic development and women in the world community</i> (pp. 79-96). Westport, CT: Praeger Publishers.	(Richardson & Riethmuller, 1999)
Articles in journals (just a volume)	Jenkins, R. (1984). Learning vocabulary through reading. <i>American Educational Research Journal</i> , 21, 767-787.	(Jenkins, 1984)
Articles in journals (a volume and a number)	Anderson, J. E. (1977). A component analysis of recent fertility decline in Singapore. <i>Studies in Family Planning</i> , 8(11), 45-70.	(Anderson, 1977)
Articles in journals 3 to 6 authors	Kneip, R. C., Lee, A., & Ismond, T. (1993). Self-ratings of anger as a predictor of heart disease. <i>Health Psychology</i> , 12, 301-307.	First citation: (Kneip, Lee, & Ismond, 1993) Subsequent: (Kneip et al., 1993)
Encyclopedia	Pittau, J. (1983). Meiji constitution. In <i>Kodansha encyclopedia of Japan</i> (Vol. 2, pp. 1-3). Tokyo: Kodansha.	(Pittau, 1983)
Newspaper article	Stewart, I. (2000, December 18). Book fuels mistrust of meritocracy. <i>South China Morning Post</i> , p. A12.	(Stewart, 2000)
Online sources	Book: Wallace, A. R. (2001). <i>The Malay archipelago</i> (vol. 1). [Electronic version]. Retrieved November 15, 2005, from http://www.gutenberg.org/etext/2530 Articles in online journals: Rickson, B. L. (2001, March 7). Cultivating positive emotions to optimize health and well-being. <i>Prevention & Treatment</i> , 3, Article 0001a. Retrieved November 15, 2005, from http://journals.apa.org/prevention/volume3/pre00300001a.html Documents and reports: Organization for Economic Co-operation and Development. (2001). <i>Trends in international migration: Continuous reporting system on migration</i> (Annual Report, 2001 edition). Retrieved October 24, 2005, from http://www.oecd.org/dataoecd/23/41/2508596.pdf	(Wallace, 2001) (Rickson, 2001) (Organization for Economic Co-operation and Development [OECD], 2001) Subsequent: (OECD, 2001)

You are kindly asked to submit **the summary of your paper in both Serbian and English (up to 15 lines)**, when sending your paper according to these Guidelines.

Uputstvo autorima

Opšte napomene	NBP - Journal of Criminalistics and Law / NBP - Žurnal za kriminalistiku i pravo objavljuje originalne naučne radove na srpskom i engleskom jeziku.
Naslov rada	Naslov rada: veličina fonta 14 pt, bold , Times New Roman
Autori	Navodi se ime i prezime autora (veličina fonta 12 pt).
Naziv i adresa institucije	Naziv i puna adresa institucije u kojoj autor radi, a u fusu noti corresponding author sa e-mail adresom
Apstrakt	Apstrakt sadrži 100-250 reči (veličina fonta 10 pt)
Ključne reči	Ne više od 10 ključnih reči (Key words)
Tekst	<p>Radovi se šalju u štampanoj formi (dve kopije na engleskom, i jedna na srpskom jeziku), kao i u elektronskoj formi, samo na engleskom jeziku.</p> <p>Obim rada je do 16 strana A4 formata.</p> <p>Rad se priprema u <i>MS Word</i> formatu, font <i>Times New Roman</i>, jednostruki prored (single), sa marginama:</p> <p>Top 2,5 cm, Bottom 2,5 cm Left 3 cm, Right 2,5 cm</p>
Struktura teksta	<p>Nazivi podnaslova u radu pišu se fontom veličine 13 pt, bold.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Uvod 2. Podnaslov 1 2.1 Podnaslov 2 2.1.1 Podnaslov 3 3. Zaključak 4. Reference
Gde poslati rad	<p>Radovi se dostavljaju na CD-u ili elektronskom poštom na adresu: caspis@kpa.edu.rs, ili poštom na adresu:</p> <p>Kriminalističko-policajka akademija 11080 Beograd Zemun Cara Dušana 196 Republika Srbija Academy of Criminalistic and Police Studies 11080 Belgrade-Zemun Cara Dušana 196 The Republic of Serbia</p>
Tabele, grafikoni i slike	<p>Tabele uraditi u Wordu ili u Excel-u.</p> <p>Fotografije, grafikoni i slike se dostavljaju u formatu jpg ili pdf. Širina slika, grafikona i crteža treba da bude do 16 cm. Debljina linija na grafikonu i crtežu treba da bude od 0.3 mm i više.</p>
Autorska prava	Autori radova potpisuju saglasnost za prenos autorskih prava.
Referentna literatura	Referentni izvori se navode prema abecednom redu, u skladu sa APA Citation Style.
Citiranje literature	Reference navoditi u originalu

Uputstvo autorima

Vrsta rada	Reference	Citiranje u tekstu
Knjiga 1 autor	Nation, I. S. P. (2001). <i>Learning vocabulary in another language</i> . Cambridge, UK: Cambridge University Press.	(Nation, 2001)
Knjiga 2 autora	Cohen, L. G., & Spencer, L. J. (1994). <i>Assessment of language proficiency</i> . New York: Longman.	(Cohen & Spencer, 1994)
Knjiga 3 autora	Pratkins, A. R., Breker, S., & Green, A. (1989). <i>Attitude structure and function</i> . Hillsdale, NJ: Erlbaum.	First citation: (Pratkins, Breker, & Green, 1989) Subsequent citations: (Pratkins et al., 1989)
Kolektivno autorstvo	<i>Oxford essential world atlas</i> (3rd ed.). (1996). Oxford, UK: Oxford University Press.	(Oxford, 1996)
Poglavlje u knjizi	Richardson, J., & Riethmuller, P. (1999). Women in the Japanese workplace. In H. C. Roy, C. A. Tisdell, & H. C. Blomqvist (Eds.), <i>Economic development and women in the world community</i> (pp. 79-96). Westport, CT: Praeger Publishers.	(Richardson & Riethmuller, 1999)
Članak u časopisu (samo volumen)	Jenkins, R. (1984). Learning vocabulary through reading. <i>American Educational Research Journal</i> , 21, 767-787.	(Jenkins, 1984)
Članak u časopisu (volumen i broj)	Anderson, J. E. (1977). A component analysis of recent fertility decline in Singapore. <i>Studies in Family Planning</i> , 8(11), 45-70.	(Anderson, 1977)
Članak u časopisu 3 do 6 autora	Kneip, R. C., Lee, A., & Ismond, T. (1993). Self-ratings of anger as a predictor of heart disease. <i>Health Psychology</i> , 12, 301-307.	First citation: (Kneip, Lee, & Ismond, 1993) Subsequent: (Kneip et al., 1993)
Enciklopedija	Pittau, J. (1983). Meiji constitution. In <i>Kodansha encyclopedia of Japan</i> (Vol. 2, pp. 1-3). Tokyo: Kodansha.	(Pittau, 1983)
Novinski članak	Stewart, I. (2000, December 18). Book fuels mistrust of meritocracy. <i>South China Morning Post</i> , p. A12.	(Stewart, 2000)
Elektronski izvori	Knjiga: Wallace, A. R. (2001). <i>The Malay archipelago</i> (vol. 1). [Electronic version]. Retrieved November 15, 2005, from http://www.gutenberg.org/etext/2530 Članak u elektronskom časopisu: Rickson, B. L. (2001, March 7). Cultivating positive emotions to optimize health and well-being. <i>Prevention & Treatment</i> , 3, Article 0001a. Retrieved November 15, 2005, from http://journals.apa.org/prevention/volume3/pre00300001a.html Dokumenti i izveštaji: Organization for Economic Co-operation and Development. (2001). <i>Trends in international migration: Continuous reporting system on migration</i> (Annual Report, 2001 edition). Retrieved October 24, 2005, from http://www.oecd.org/dataoecd/23/41/2508596.pdf	(Wallace, 2001) (Rickson, 2001) (Organization for Economic Co-operation and Development [OECD], 2001) Subsequent: (OECD, 2001)

Molimo Vas da prilikom dostavljanja rada prema ovom uputstvu, dostavite rezime Vašeg rada na engleskom i srpskom jeziku (do 15 redova).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

[Nauka, bezbednost, policija]
NBP : јурнал за криминалистику и право :
journal of criminalistics and law / главни и
одговорни уредник = editor-in-chief Goran B.
Milošević ; уредник за енглески језик =
english language editor Dragoslava Mićović. -
Vol. 1, no. 1 (1996) - . - Beograd (Cara
Dušana 196) : Kriminalističko-poličijska
akademija = Academy of Criminalistics and
Police Studies, 1996- (Beograd : Inpress). -
24 cm

Tri puta годишње
ISSN 0354-8872 = NBP. Nauka, bezbednost,
policija
COBISS.SR-ID 125217799